

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXX

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN 1992

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXX

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN 1992

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

© SEBESTYÉN ÁRPÁD, 1992

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Bazsa György
Technikai szerkesztő: Korcsolay Zsolt
Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
Sokszorosító Üzemében 400 példányban.

KLTE 92-4311

A jelentésbeli helynévalkotás

1. A címként megadott terminus, illetőleg a vele jelölt kategória névtani szakirodalmunkban nem fordul elő. Hiánya leginkább abból a szemléletből következik, amely a tulajdonnevet jelentés nélküli kategóriának tekintette. MARTINKÓ ismert tanulmányát (A tulajdonnév jelentéstanához. Pais-Eml. 189-95) követően ez a tétel már nemigen fogalmazódik meg a helynevekkel kapcsolatban, de napjainkig megjelent munkák sorát idézhetnénk, amelyekben – lappangva ugyan – jelen van ez a fajta megközelítés. Másként fogalmazva: a helynevek jelentéses voltának deklarálása mellett a konkrét névelemzésekben a jelentés – ha egyáltalán szerepel – legfeljebb az etimológiai jelentéssel azonos fogalomként jelenik meg.

Más oldalról viszont azt is látnunk kell, hogy a helynévkutatások homlokterében álló településnevek között mindig is kiemelt figyelemben részesültek azok a névtípusok, amelyek a jelentésbeli névalkotás körébe sorolhatók: a törzsnevek, a puszta személynevek, a szentek nevének helynévi használatára gondolhatunk elsősorban, de önálló tanulmányok születtek a víznevek településnévi használatáról is. Az eredet, a változás tényének regisztrálásán túl a magyarázatok az átalakulás lélektani hátterének megvilágítására összpontosítanak, a nyelvi feltételekről ezekben csak ritkán esik szó. Mindezek alapján érthető az is, hogy a névtipológiák (sem a településneveké, sem a mikrotoponímáké) nem tekintik névkeletkezési kategóriának a jelentésbeli változásokat.

PAPP ISTVÁN nevezetes tanulmányában (A szóalkotás problémái. MNyj. 9: 3-31) a közszavak keletkezését áttekintve a jelentésbeli szóalkotást a külső és az alaki eszközökkel történő belső szóalkotási módok mellé állította. A jelentésbeli szóalkotás a szókincs gyarapodásának talán legfontosabb, leggyakoribb módja: ebben a nyelvi gazdaságosságra törekvés megnyilatkozását kell látnunk. A következőkben megkísérelem annak bizonyítását, hogy a jelentésbeli névalkotás a helynevek körében is igen nagy jelentőségű. Ennek legáltalánosabb magyarázatát talán éppen abban kereshetjük, hogy magának a tulajdonnévi kategóriának a létét, kialakulását végső

soron szintén a nyelvi gazdaságosság igen széles hatókörű tendenciája motiválta.

2. Mielőtt rátérnénk a jelentésbeli névalkotás rendszerének, kategóriáinak taglalására, tekintsük át, milyen történeti jelentésbeli fogalmakat használtak helynévkutatóink az elmúlt fél évszázad szakirodalmában!

A j e l ö l é s v á l t o z á s LŐRINCZE ismert dolgozatában (FöldÉl. 22) a jelöléstágulás, -szűkülés, -átvitel és -csere összefoglaló kategóriájaként fordul elő. KÁZMÉR útnév > dülőnév és útnév > településnév változásokat jellemez a terminussal (Alsó-Szigetköz 15, 20). MEZŐ a mesterséges nevek egy jellegzetes csoportját sorolja ide: a kataszteri felmérés során "a mérnök dülő-felosztást is végez, és az elhatárolt területeknek - ha nincs összefoglaló nevük - egyúttal nevet is ad, mégpedig a dülő egyik jellegzetes részletének a nevét" (Hiv. 36). JUHÁSZ a tájhatárok módosulásának nyelvi tükrözéseként a tájnevek jelölési körének változásáról vagy jelentésmódosulásáról beszél (Tájn. 21).

A fentínél gyakrabban használt fogalom a j e l ö l é s t á g u l á s é. Kevesen definiálják olyan pontosan, mint LŐRINCZE: jelelöléstágulással "a név nemcsak az eredetileg jelölt, hanem a szomszédos területre is vonatkozik" (FöldÉl. 22). BENKŐ hasonló értelemben használja, fontosnak tartja azonban hangsúlyozni, hogy "a változás oka itt is az, hogy az eredeti név elavul" (Nyárádmente 49). INCZEFI fanév > területnév (Makó 45), KÁZMÉR építménynév > dülőnév és épületnév > falurésznév változást említ e fogalom alá tartozóként (Alsó-Szigetköz 40). MEZŐ a jelelölésváltozással azonos értelemben használja (Hiv. 37), KIRÁLY L. - Mezőhöz hasonlóan - a hivatalos névadói gyakorlatra vonatkoztatja a jelöléstágulást (NytudÉrt. 70. sz. 71). JUHÁSZ falunév > tájnév, ill. pataknév > tájnév változást nevez jelöléstágulásnak, ill. -bővülésnek (Tájn. 65, 99).

A jelöléstágulás fogalompárjaként álló j e l ö l é s s z ű k ü l é s egyedül LŐRINCZÉNél fordul elő, olyan esetek megnevezésére, amelyekben "a név eredetileg nagyobb területet jelölt" (FöldÉl. 22). Magam a két jelenséget korábban úgy értelmeztem, hogy azok csak azonos objektumosztályba tartozó dolgok neveiben mehetnek végbe (MNYj. 23: 15).

A j e l ö l é s á t v i t e l t BENKŐ a jelöléstágulás továbbfolytatásának tartja: "A régi név itt már kizárólag az új területet jelöli" (Nyárádmente 49). Ugyanígy fordul elő LŐRINCZÉNél (FöldÉl. 22), míg KÁZMÉR, illetőleg JUHÁSZ a jelöléstágulás szinonim terminusaként használja (Alsó-Szigetköz 40, ill. Tájn. 69). INCZEFI jelentős mértékben bővíti a terminus fogalmi tartalmát: a névnek a szomszédos területre való áttérjedése mellett itt említi

azt a jelenséget is, hogy az áttelepülő lakosság magával viheti helyneveit, és újra felhasználhatja őket a névadásban (Makó 41–2). Egy korábbi dolgozatomban a fenti értelmezéseknél jóval szűkebben definiáltam a jelölésátvitel fogalmát, csupán azokat a folyamatokat ide sorolva, amelyek során a közösség valamely tulajdonnévként funkcionáló helynevet más objektumosztály egyedének jelölésére is felhasznál (MNyj. 23: 15).

A j e l ö l é s c s e r e csak LŐRINCZENÉL fordul elő, olyan jelölésváltozások értelmezésére, amelyek során "két helynek a neve egymással felcserélődik" (FöldÉl. 22).

J e l e n t é s b ő v ü l é sről, illetve – s z ű k ü l é sről mint a helynévi poliszémia keletkezésének egy-egy esetéről beszél J. SOLTÉSZ, ismert példákkal jellemezve a folyamatokat: *Anglia* > 'Nagy-Britannia', *Pest* > 'Budapest', másrészt *Amerika* > 'USA' (Tulajdonnév 36).

A n é v á t v i t e l terminus a helynevekre vonatkoztatva csak az elmúlt két évtized szakirodalmában fordul elő. J. SOLTÉSZ szerint "szűkebb értelemben akkor beszélhetünk névátvitelről, ha más fogalmi kategóriába tartozó egyedre viszik át a nevet" (Tulajdonnév 34), ide sorolja azonban a névköltöztetés eseteit is (uo., ill. i. m. 84). MEZŐ a településnév-alkotásnak azt a módját nevezi névátvitelnek, amelynek során egy ismertebb földrajzi objektum nevét viszik át egy településre (Hiv. 204). JUHÁSZ korábban említett terminusaival azonos értelemben a névátvitelt és a n é v á t v o n ó d á s t is használja (Táj. 24, 65).

Az érintkezésen alapuló névátvitel, a m e t o n i m i a a fenti értelemben fordul elő J. SOLTÉSZNÁL (Tulajdonnév 35) és JUHÁSZNÁL (Táj. 13, 15). Magam is használtam a terminust a jelentésbeli névalkotás kategóriájaként (MNyR. 1: 441).

Az áttekintésből jónéhány tanulság adódik. Annak ellenére, hogy jelentéstani fogalmakkal a helynévkutatók elég szűk körének íásaiban találkozunk, a terminushasználat meglehetősen tarka képet mutat. A terminusok definiálásának, pontos fogalmi tartalmuk körülírásának, a körükbe sorolható jelenségek részletes áttekintésének feladatát az idézett munkák igen ritkán végzik el. Emiatt a terminológiában súlyos zavarok keletkeztek. A szakemberek – gyakran egyegy munkájukon belül is – következtelenül használják a terminusokat: azonos jelenséget más-más módon jelölnek, illetőleg egy-egy kifejezés eltérő dolgokat is takarhat. A terminológiában burjánzik a nemkívánatos szinonímia, illetőleg poliszémia. A terminológiát jellemzi ugyanakkor egyfajta változás is. Korábban – a névtan önelvűsége hangsúlyozásának következményeként – megfigyelhető volt a tudományszak önálló terminológiájának létrehozására való törekvés. Újabban a nyelvtudományi, jelentéstani terminusok adaptálása a jellemző. Közös vonása a szakirodalomnak, hogy a

történeti jelentéstani kategóriákat csupán a tulajdonnevek, általában a helynevek jelentésbeli változásaira alkalmazzák. Mihelyt azonban új nézőpontot választunk, s a hangsúlyt az átalakulás eredményére, az új nevek kialakulására helyezzük át, rögtön feltűnik, hogy a jelentésbeli névalkotás folyamatában más tulajdonnévfajták és a közszók is részt vehetnek.

3. A fent idézett munkák közötti különbségek az eltérő alapok ra is visszavezethetők: szerzőik nem azonos módon értelmezik a tulajdonnév jelentését. Ebből is következik, hogy a név jelentésszerkezetének kérdésében kell alapvetően állást foglalnunk ahhoz, hogy a jelentésváltozásnak a helynévalkotásban betöltött szerepéről nyilatkozhassunk.

A tulajdonnév jelentésszerkezetét igen árnyaltan mutatta be J. SOLTÉSZ KATALIN (Tulajdonnév 24–33). Az önkényesség és a motíválttság, az információtartalom, a denotáció és a konnotáció, valamint az etimológiai jelentés egyidejűleg van jelen minden név jelentésében; bármelyik fogalom abszolutizálása torzításokhoz, fel nem oldható ellentmondásokhoz vezet: jól látható ez a nevekkal foglalkozó munkák egész sorában. A jelentés magvának a denotatív jelentést tarthatjuk, egyetértve J. SOLTÉSZ okfejtésével, amely szerint "A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval... Ha a tulajdonnév több egyedre vonatkozik, több denotációja, következésképpen több jelentése is van" (i. m. 29).

A név, mint minden nyelvi jel, a hangsor és a jelentés együttesének tekintendő. Ha tehát egy, a nyelvben létező – s természetesen adott jelentéssel vagy jelentésekkel rendelkező – hangsor új, helynévi jelentést (értsd: denotációt, azaz denotátumra vonatkozást) nyer, akkor ezzel új helynév születetik. A helynevek keletkezését bemutató történeti helynévtipológiának az ilyen típusú folyamatokat természetesen tükröznie kell.

Ennek megfelelően a j e l e n t é s b e l i n é v a l k o t á s kategóriájába a helynevek keletkezésének azon formáit sorolom, amelyek során a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használjuk fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg. A jelentésbeli névalkotásban – a helynév szófaji jellegéből adódóan – természetesen csak főnévi értékű lexikális elemek, köznevek és tulajdonnevek (személy- és helynevek) vehetnek részt. A jelentésbeli névalkotás tehát a belső névadás olyan formája, amelyben – az adott kifejezés helynévisége szempontjából – a nyelvi szerkesztés nem játszik szerepet, vagy (egyes formáiban) legfeljebb másodlagos jelentőségű.

A jelentésbeli szóalkotás - lényegi egysége ellenére - a közszók körében összetett képet mutat. Ugyanígy többféle jelenséget kell e fogalomkörben tárgyalnunk a helynevek esetében is. A jelentésbeli helynévalkotás körébe az alábbi jelenségeket sorolom: 1. jelentéshasadás, 2. jelentésbővülés és -szűkülés, 3. névátvitel: metonímia és metafora, 4. indukciós névadás, 5. névköltöztetés.

A jelentésbeli helynévalkotás - a felvetődő problémák szerteágazó volta miatt - a történeti névtipológia egyik középponti kategóriája. Jelenségeinek, rendszerének vizsgálata így nagyban hozzásegít bennünket egy átfogó helynévelemzési modell megalkotásához. Ennek az elemzési modellnek az alapvető kapcsolatok bemutatására, a tipikus, általános jegyek megragadására kell elsősorban irányulnia. Tudatában kell lennünk annak, hogy nemigen képzelhető el olyan ideális tipológia, amely minden egyes helynév alakulásmódját, felépítését - egyedi, "szabálytalan" jegyeikre is tekintettel - maradéktalanul képes lenne bemutatni. A jellegzetes, meghatározó névalkotási folyamatok ábrázolására való törekvést tehát nem kompromisszumos megoldásnak, hanem a névelemzés tényleges céljának tekintem.

4.1. A jelentéshasadás

A jelentéshasadás fogalmát tudomásom szerint terminus technikusként nem használták korábban a magyar névtani irodalomban. Pedig valójában alapvető kategóriaként szerepelt a helynevek keletkezéséről vallott különböző felfogásokban. GOMBÓCZ - bár a tulajdonnevet jelentés nélküli kategóriaként értelmezi - kialakulásukat a jelentésfejlődés sajátos eseteként, jelentés nélkülivé válásként tartja számon (Jelentéstan 44-49). Az a felfogás, amely a tulajdonnevek mögött föltétlenül és kizárólagosan közszói előzményeket lát, általános megközelítésnek számított az elmúlt fél évszázadban, sőt annak tartható még napjaink szakirodalmában is. A helynevek keletkezésének ezt az útját reálisan létező folyamatnak tartjuk, ugyanakkor nem tekinthetjük kizárólagosnak: nevek ugyanis nemcsak úgy keletkezhetnek, hogy "az addig alkalmi funkcióban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepe is kap" (SEBESTYÉN: MNyj. 17: 167). Az újabb névtani megközelítések a helynevek keletkezésében a névrendszerben meglévő névmódellek hatását hangsúlyozzák (különösen a cseh ŠRÁMEK, a finn KIVINIEMI és a svéd ZILLIACUS munkáiban; részletesebb irodalmukat l. MNyj. 25: 79-90; 28-29: 157-165). Ez az alapjaiban helyes, az elemzésben igen termékenynek bizonyuló szemlélet azonban szintén egyoldalúnak mutatkozik a bennünket foglalkoztató kérdés megközelítésében: nem tagadja ugyan a fokozatos tulajdonnevesülés lehetőségét, de nem is foglalkozik vele. Az *Ér*, *Hegy*-típusú nevek kelet-

kezési folyamatának elemzése, értelmezése a kutatók figyelmének határain kívülre kerül.

Amikor a jelentéshasadás jelenségét a névkeletkezési folyamatok között elhelyezzük, egy meglehetősen kényes feladatot is vállalnunk kell: azt, hogy megkeressük a fent említett két, meglehetősen különböző névelméleti megközelítés érintkezési pontjait. A jelentéshasadás fogalmának értelmezése kapcsán le kell szögeznünk tehát, hogy az egyoldalú megközelítéseket nem fogadhatjuk el: sem a modellemélet, sem a közszói előzményekre való visszavezethetőség tétele nem elégséges önmagában ahhoz, hogy a helynevek keletkezésének körülményeit megfelelően magyarázni tudjuk. A meglévő névrendszerek hatását döntően fontosnak tartom ugyan, de a névtípusokba való beillesztés, a névmintákhoz való igazodás nem zárja ki, hogy tulajdonnevek közszói előzmények fokozatos jelentésbeli átvértékelődésével is keletkezzenek. Természetesen csak azok a nyelvi képződmények, szerkezetek mehetnek át ezen a változáson, amelyek a névszerűség funkcionális és alakí követelményeinek is megfelelnek. A közszói előzményekkel rendelkező legtöbb helynév a jelentésbeli névalkotásnak – fenti definíciójából következően – a keretein kívül helyezhető el (pl. a grammatikai szerkesztéssel alkotott nevek között). A hasadás fogalmát szűkebben kell értelmeznünk: jelentéshasadáson azt a névkeletkezési folyamatot értem, amelynek során pusztán földrajzi köznévből – bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül – helynév keletkezik. Ebben a változásban egy adott névközösségben a közszó általános fogalmi jelentése(i) mellé egyedjelölő, tulajdonnévi denotációja is kialakul: például az érnek 'a csermelynél is kisebb folyóvíz' jelentése mellett megjelenik egy újabb értelme is: 'az a folyóvíz, amely X-nél ered, és Y-nál ömlik a Z vízébe'. Jelentéshasadással – definíciónak megfelelően – csak olyan (egyrészes) nevek keletkezhetnek, amelyek alakilag földrajzi köznévvvel azonosak. Más oldalról viszont természetesen nem minden egyrészes, földrajzi köznévből álló helynév alakult jelentéshasadás útján. Ezek megjelenése lehet szerkezeti változás eredménye (*Nagy-erdő* > *Erdő*), de takarhat névátvitelt is (*Séd* 'patak' > 'földterület'). Nem véletlen, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevekről a legnehezebb eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. Helynévgyűjteményeink közlétevéinek az eljárása éppen az ilyen nevek esetében mutat jelentősebb eltérést: van, aki fölveszi, van, aki mellőzi a *Legelő*, *Major*-típusú megnevezéseket. Itt ugyanis alaktani fogódzók nem segítik a gyűjtőt, a névszociológiai tényezőkkel pedig a gyűjtés módszeréből adódóan általában kevésbé van lehetőségük tisztába jönni. A kikérdezés formája csak ritkán teremt olyan helyzeteket, amelyekben a nevek természetes mondatkörnyezetükben szerepelnek. Még nehezebb feladat a történeti adatok, elsősorban a

térképes források ilyen elemeinek értékelése. Bizonytalanságunknak azonban emellett van belső nyelvi oka is: a jelentéshasadás történeti folyamat, az adott szó tulajdonnévi jelentésének kialakulása során nemcsak a nyelvléírónak, de a nyelvhasználónak is bizonytalan e tekintetben a nyelvtudata.

Annak, hogy a jelentéshasadás útján keletkezett helyneveket minél nagyobb biztonsággal kiszűrhessük a magyar helynévkincsből, fontos előfeltétele egy minél teljesebb földrajzi köznév s z ó t á r összeállítása. Tudomásom szerint a legbővebb ilyen listát a FŐNMÍSZ. tartalmazza: 1263 szót sorol fel (i. m. 140-50). A megyei, járási helynévtárakban is találunk ilyen - részben direkt gyűjtésen alapuló - szójegyzékeket. Ezeknek s az ismertebb kézikönyveknek az anyagát összesítve csaknem két és fél ezres köznévtár áll rendelkezésünkre. Meglehetősen nagy állományból válogathatnak tehát a névalkotók, amikor a hely fajtáját földrajzi köznévvel kívánják megjelölni. Ennek kutatása nemcsak névtani szempontból indokolt, hanem általános szóföldrajzi, szókincstörténeti megfontolásból is, hiszen a szókincsnek a helyek fajtáit megnevező rétege elsősorban a helynévtárakból ismerhető meg, más forrásokból sokkal szegényesebben gyűjthetők az ilyen elemek. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy egy földrajzi köznévszótár összeállítása számtalan alak- és jelentéstani problémát vet fel. Ezekkel a kérdésekkel itt természetesen nem foglalkozom. Mivel a szakirodalom rendszerszerűen nem vizsgálta a hasadásos nevek csoportját, s a rájuk vonatkozó megjegyzések is csak szórványosan fordulnak elő, célszerűnek látszik egy konkrét névkorpusz ezen rétegének elemzésével választ keresni néhány alapkérdésre. A vizsgálat anyagául a Nyírbátori járás földrajzi nevei (JAKAB LÁSZLÓ - KÁLNÁSI ÁRPÁD, Nyírbátor, 1987) választottam. (Példáimat a továbbiakban is főleg a mikrotoponimák köréből merítem.) A Nyírbátori járás 20 településén 568 olyan egyrészes név található, amely földrajzi köznévvel azonos alakú. Ha közülük kirekesztjük a névátvitel útján (48), ill. a szerkezeti változással (8) keletkezetteket, akkor azt mondhatjuk, hogy összesen 512 olyan név van a területen, ami nagy valószínűséggel hasadás útján keletkezett. (A megszorítás azt jelzi, hogy ezek között is lehetnek persze olyanok, amelyekről gazdagabb történeti adatolás esetén kiderülne, hogy más módon alakultak ki.) Ez azt jelenti, hogy a járás 3890 tulajdonnévvel megjelölt helyének, objektumának 13%-a visel jelentéshasadás útján keletkezett nevet. Ez meglehetősen jelentős aránynak tűnik föl, még akkor is, ha tudjuk, hogy egyegy helynek több neve is lehet, sőt általában van is. Az ide tartozó nevek nagy száma is indokolja tehát, hogy kiemelten foglalkozzunk e névkeletkezési típussal. Ennek ismeretében különösen feltűnő, hogy névtipológiáink szinte alig fordítottak figyelmet az ide tartozó nevekre.

Ha a jelentéshasadással alakult neveknek a település méretéhez való viszonyát vesszük szemügyre, érdekes összefüggést tapasztalunk. A fent említett 13%-os átlagtól fölfelé és lefelé is jelentős eltérések mutatkoznak a hasadásos nevek arányában. Ennél lényegesen (5–15%-kal) magasabb értéket a kisebb falvakban (Nyírvasvári, Máriapócs, Nyírcsászári és Nyírderzs) találunk, alacsonyabbakat pedig éppen a nagyobb településeken (Nyírbátor, Nyírboját, Nyírgyulaj, Nyírgelse). A szélső értékek közti eltérés a 20%-ot is meghaladja. Ez azt jelenti, hogy a nagyobb településeken viszonylag kevesebb hasadással keletkezett név fordul elő (ami persze abszolút értékben akár nagyobb számot is jelenthet). Mivel a tendencia az átlag körüli, kisebb szóródást mutató települések esetében nem jelentkezik ilyen tisztán, célszerű a vizsgálatot ellenőrzésképpen olyan vidéken is megismételni, ahol a falvak területi különbsége jóval nagyobb. Ebből a célból a Pápai járás 3 kisebb (Vinár, Béb, Nóráp) és 3 nagyobb (Nemesszalók, Kup, Ugod) települését választottam ki. A vizsgálati eredmények egyértelműen igazolják a Nyírbátori járásban tapasztaltakat. A hasadásos név/objektumok száma százalékos mutató az aprófalvakban 27%, a nagyobbakban 14% körül van, igen csekély, 1%-os szóródás mellett. A tendencia – úgy gondolom – a szakirodalomnak azzal a megállapításával függ össze, hogy a településeken létező egyedüli objektumfajtákat gyakran elég pusztán földrajzi köznévvvel megjelölni (vö.: KÁLMÁN: NV³ 113). A kisebb területű helyeken az ilyenfajta egyedüliség nagyobb valószínűséggel fordulhat elő, nincs szükség a további differenciálásra.

Más szempontból is bizonyítandónak látszik azonban a tétel. Vajon, ha az objektumfajták oldaláról vizsgáljuk meg a hasadásos nevek előfordulását, hasonló eredményre jutunk-e? A Nyírbátori járás 512 jelentéshasadással alakult nevét 227 földrajzi közszó alkotja. A szavak nevekbeni ismétlődésének aránya (2,25 név/szó) a 20 településhez képest meglehetősen alacsonynak tűnik. Általánosításokra csak a gyakoribb előfordulásúak adnak lehetőséget. A leg-sűrűbben előfordulók valóban olyan helyeket jelölnék, amelyekből egy településen csak 1–1 szokott lenni: *Temető* (27), *Belterület* (15), *Futballpálya* (14), *Dögtér* (11), de a többi átlag fölötti előfordulású név közt is szép számmal vannak ilyenek: *Csűröskert*, *Piactér*, *Téglasszín* (8–8), *Sportpálya* (6), *Csemetekert*, *Piac* (5–5) *Állomás*, *Dögtemető*, *Szeszgyár* (4–4). Az ide tartozó szókészlet jelentéscsoportjait vizsgálva arányát tekintve két réteg tűnik ki. Az egyik az építményeket jelölő szavaké: ebben a körben az objektumok egyedisége egyértelműen motiválja a névhasadásos kialakulást (*Almatároló*, *Cédulaház*, *Dohánybeváltó*). A másik csoport a terület növényzetére utal, döntően növénynév + -s képző szerkezetű köznévvvel kifejezve. Erdőfajtát 22 szó jelöl (58 névben: *Akác*os,

Fenyves, Nyáros stb.), míg az általánosabb jelentésű *erdő* csak 5 névben szerepel. Gyümölcsöst 8 szó is megnevezhet (*Almás, Barackos, Szilvás* stb.), de maga a *gyümölcsös* egyetlen névben sem fordul elő. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy azok a földrajzi köznevek, amelyek speciálisabb jelentésűek, gyakrabban válnak hasadás útján helynévvé, mint az általánosabb fogalmi tartalommal rendelkezők.

Fenti megállapításunkat a földrajzi köznevek alaktani vizsgálata is megerősíti. A legnagyobb csoport az összetett szavaké, a 88 ide tartozó szó közül 73-nak a főtagja önmagában is földrajzi köznév, mégpedig olyan általános jelentéssel (*föld, hely, kert, út, ház*), hogy ebből adódóan önmagukban nem is fordulnak elő helynévként. A jelzői szerepű előtag azonban a hely funkciójának, növényzetének stb. a kifejezésével oly mértékben megszorítja az általános jelentést, hogy alkalmassá válik a tulajdonnévi szerepre. A névtudat ezeket kétrészes névnek tekinti (*Fenyőerdő* 'olyan erdő, amelyben fenyőfák nőnek', *Dinnyeföld* 'olyan föld, amelyben jól terem a dinnye'), de emiatt nem feltétlenül kell grammatikai szerkesztéssel keletkezetteknek tartanunk őket, mivel a beszélők nyelvi készletében "készen" megvannak a megfelelő közszavak (*fenyőerdő, dinnyeföld*) is, amelyekből hasadás útján kikristályosodhat a helynévi jelentés. A másik nagy alaktani csoport a képzett neveké: a 82 szó közül 55 -s képzős. Ezek jelentésszerkezete tulajdonképpen az összetételekéhez nagyon hasonló, hiszen bennük a képző -funkciójából adódóan - a 'hely' fogalmát reprezentálja. Így a *Rekettyés* 'olyan hely, ahol sok rekettyebokor nő', a *Torma* 'olyan hely, ahol sok torma terem'-nek értelmezhető. Mint látjuk, ezeket is hasadással keletkezett, a kétrészesekhez igen közel álló neveknek tarthatjuk.

A hasadásos helynevek között legkisebb a mai nyelvérzék számára töszóként értékelhető földrajzi köznevek csoportja: ráadásul ennek csaknem felét azok az építményeket, épületeket jelölő szavak adják, amelyeknek a földrajzi köznevek közé való sorolása a legproblematisabb (pl. *lőrét, múzeum*), hiszen végül is minden helyhez kötött emberi létesítmény alkalmas hely megjelölésre is. A maradék csoportban az általános, összefoglaló jelentésű szavak egészen gyéren vannak képviselve (*halom, hegy, határ, rét, tag* stb.), viszonylag nagyobb arányban csak a víznevek között vannak jelen (*árok, ér, kanális, tó* stb.).

A jelentéshasadás útján keletkezett helynevek névrendszertani helyzetére igen jól rávilágít annak vizsgálata, hogy milyen ezeknek a neveknek a szinonimáikhoz való viszonya. Ez a megközelítés történeti szempontból is eredményezhet érdekes következtetéseket, hiszen a szinonímia a helynevek esetében úgy is felfogható, mint a történeti változásoknak egy adott időmetszetbeni kivetítése.

A szinonimák közt a névpárok viszonya alapján három nagy csoport különíthető el. Az elsőben szinonim jelentésű köznevekből lett helynevek állnak egymás mellett, mint pl. *Erdéslak - Erdésház, Fenyőerdő - Karácsonyfás, Feszület - Kereszt*. (Érdemes megemlíteni, hogy igen ritkán van arra példa, hogy szinonim közszavak jelentéshasadással más-más objektum jelölőjévé váljanak egy névközösségen belül. Kétségtelenül ilyen azonban a Pápai járás két településén az *Ér* és a *Séd*: 48/96, 149 és 51/61, 109.) A közszók gyakran egyszerű szó - összetett szó megfelelést mutatnak: *Állomás - Vasútállomás, Tároló - Almatároló, Gyár - Szeszgyár*. Az összetett szóból alakult nevet - mint láttuk - hasadással keletkezettnek tarthatjuk, amely a kétrészes nevek közé illeszkedik be. A bővítményrésznek azonban általában semmiféle elhatároló, megszorító funkciója nincs, hiszen az adott névrendszerekben nem létezik más-fajta *állomás* vagy *tároló*.

A másik szinonima-típusban a hasadákos név a megfelelő közszó bővítményrésszel összekapcsolt, grammatikailag szerkesztett változatával áll szemben: *Almás - Pernyési-almás, Rakottyás - Hosszú-rakottyás, Sziget - Ódok-sziget*. Érdekes módon itt sem arról van szó, hogy több *almás, rakottyás* vagy *sziget* elkülönítése végett kellene létrehozni az adott szerkezeteket, hiszen ezekből az objektumfajtákból is jórészt csak egyet találunk az adott településeken. Inkább csak a beszélők névérzéke az, ami az átalakulást motiválja: a helynévrendszer bázisát adó kétrészes neveket névszerűbbnek érzik, mint az egyrészeseket.

A szinonimapárok jó része szerkezeti változással alakult ki: annak eldöntése azonban, hogy kiegészülés vagy ellipszis története, gyakran nehézségekbe ütközik. A névalakok történeti előfordulásai természetesen segíthetnek az elsődlegesség megítélésében. Gyakran magának a névnek a funkcionális szerkezete is irányadó lehet: a *Major-tanya, a Rét-dűlő, a Telek-dűlő* a szinonimájukként élő *Major, Rét, Telek* elsődleges nevekből alakultak ki. Az ellipszist bizonyossággal csak néhány névpárban tudjuk kimutatni, a kiegészülés jóval gyakoribb ennél. A *Berek - Bereki-föld, Lucernás - Lucernási-dűlő, Tag - Tagi-dűlő* névpárokban az egyrészes név az elsődleges, belőle mint tulajdonnévből alakult ki képzéses kiegészüléssel az összetett név, amelyeknek névszerkezete az alábbi módon írható le: 'az a tag, dűlő stb., amelyet Bereknek, Lucernásnak stb. neveznek'. A kétrészes név kialakulásában ismét csak a névmodell hatását láthatjuk. Ha a szinonim közszókból alakult hasadákos nevek valódi tulajdonnévi státusát valamennyire néha még kétségbe is vonhatjuk, a fenti csoport ilyen elemeinek értéke vitathatatlan számunkra: hiszen a megfelelő szerkezeti változásban ezek csak mint tulajdonnevek vehettek részt.

A szakirodalomban vissza-visszatérően felbukkan az a megállá-

pítás, hogy a földrajzi köznevek tulajdonnévvé, helynévvé válását elősegítheti a közszó kiavulása (BÁRCZI: Szók. 147), illetőleg a jelölt tájrészlet jellegének megváltozása (BÁRCZI: i. m. 145, KÁLMÁN: NV. 113). A közszó elavulása, a szókincsből való kiesése a belőle alakult név etimológiai áttetszőségének megszűnését eredményezi. Anyagunkban találunk ugyan ilyen példákat (*bödön, csere, csonkás, dagasz, eresztvény, fiatalos, gánás, nyilas*), de olyan csekély számban, hogy ezek alapján semmiképpen sem tarthatjuk a jelenséget a névhasadás lényeges feltételei közé sorolandónak.

A jelölt tájrészlet jellegének megváltozása úgy is értelmezhető, hogy a mai nyelvtudat számára áttetsző etimológiájú név információtartalma történeti értékűvé vált: a *Csűröskert* ma szántóföld, a *Diós*-ban nem nőnek diófák, a *Kastély* ma már iskola. A jelenséget elég nagy arányban megfigyelhetjük, hiszen a Nyírbátori járás hasadásos nevei közül minden hatodikról megjegyzik a szerzők, hogy - a történeti források vagy adatközlőik emlékezete szerint - lényegesen megváltozott denotátumuk jellege. Az pedig, hogy az információtartalom történetivé - azaz a szinkroniában zavaróvá - válása nem érinti az adott nevek státusát, azt mutatja, hogy ezeknek a neveknek egyrészességük ellenére is szilárd helyük van a névrendszerben.

4.2. A jelentésbővülés és -szűkülés

A helynevek denotátumainak egyedi jellege általában nem értelmezhető úgy, mint ahogyan azt más tulajdonnévcsoportokban megvalósulni látjuk. A *Szabó János* vagy a *Riska* hangsorok denotatív jelentései közül egy-egy mindig teljes pontossággal definiálható: az adott személy vagy állat ugyanis abszolút értelemben egyedi, a környezetétől jól elkülöníthető individuum. Nem így van ez a helyeket jelölő szavakkal. A *Kőris-hegy* jelentése jól meghatározható ugyan ('a Bakony legmagasabb pontja'), de vajon ki tudná pontosan megmondani, hol húzódnak a határai, meddig tart a hegy lába, hol kezdődik egy más név jelölte terület? Ilyenfajta elméleti körülhatárolhatóságra persze a gyakorlatban nincs is szükségünk, a helynevek helyes használatához elég ismernünk a jelentésük magvát adó denotatív jelentésüket. Ez pedig - éppúgy mint a közszók esetében a fogalmi absztrakciós jelentésszint - csak a lényegesebb, az identifikáláshoz feltétlenül szükséges jelentésmozzanatokot tartalmazza. A jelentés egyéb elemei más jelentésrétegekbe (pl. az információtartalom vagy az etimológiai jelentés körébe) tartoznak.

A változás oldaláról közelítve hasonló kérdések vetődnek fel. A *Debrecen* helynévnek például legalább két jelentése van: 1. 'Hajdú-Bihar megye székhelye' (teljes közigazgatási határát beleértve), 2. 'ennek a településnek a belterülete' (így pl. Pallag, Kis-

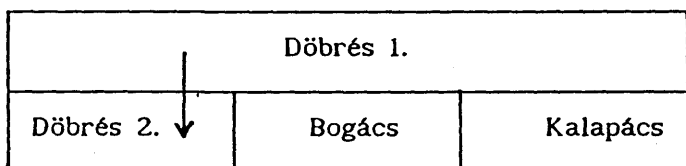
macs stb. nem tartozik bele a jelentésbe). A 2. jelentés esetében különösen feltűnő, hogy a jelölési kör állandóan bővül ugyan (ti. újabb és újabb dűlőket, réteket, kertségeket parcelláznak ki és építenek be), mégsem mondhatjuk azt, hogy a szó denotatív jelentése, azaz egyáltalán a jelentése, megváltozott volna. Ha a *Kereszt-dűlő*-höz hozzászántanak egy darabot a mellette fekvő rétből, az ugyanúgy nem érinti a szó jelentését. Nehéz lenne elképzelni olyan névrendszert, amelyben a jelentésváltozás megtörténte után a név ily módon kialakult új jelentése ('55 kat. h. terület') együtt funkcionálna a régivel ('50 kat. h. terület'). A helynevek denotátumainak olyan változásai, amelyek a denotatív jelentést nem érintik, természetesen nem vehetők figyelembe a nyelvi leírás, a történeti tipológia keretében. Nem tagadhatjuk persze, hogy másfajta vizsgálatokban (pl. a helytörténetírásban) ezek a körülmények is fontosak lehetnek.

A helynevek nemcsak abban különböznek más tulajdonnévfajtától, hogy denotátumaikat csak ritkán tudjuk teljes pontossággal elkülöníteni környezetüktől, azaz egy másik név jelölte helytől, hanem abban is, hogy sajátos alá-fölé rendeltségi viszonyban állnak egymással. Mindez az ember sajátos térszemléletéből következik: egy adott helyet csak más helyekhez való viszonyában tudunk meghatározni, definiálni. Ebben az összefüggésben a rész-egész viszonyoknak jelentős szerepe van, mégpedig úgy, hogy ilyen szemléleti alapon az ember igen gazdagon strukturálja a lokális viszonyokat, több szintű, összetett, hierarchikus rendszert alakít ki tájékozódásának segítésére. Ezt a szemléletet maguk a helynevek is tükrözik. Lokális kapcsolataik elsősorban jelentésükben fejeződnek ki, a nevek nyelvi szerkezete ilyen szempontból esetleges: előfordul, hogy a *Sédi-dűlő* két tábláját *Alsó-* és *Felső-Sédi-dűlő*-nek nevezik, de az is lehet, hogy a részeit *Tüskés*-nek és *Kenderes*-nek hívják. A beszélők tudatában a helynevek egyfajta hierarchikus rendet alkotnak, s hogy egy hely megjelölésére éppen milyen tulajdonnevet választanak - azaz a hierarchia mely szintjéhez folyamodnak -, azt jórészt a beszédhelyzet szabja meg.

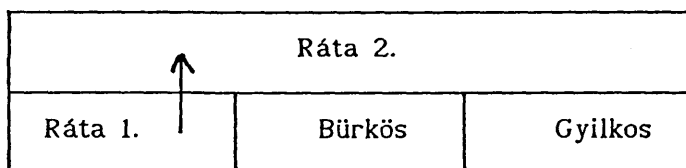
A helynevek hierarchikus jellegének figyelembevétele termékeny szempontnak bizonyul a jelentésváltozások leírásában. Megfigyelésem szerint az új helynévi jelentés kialakulásában a változások minimális mértéke a hierarchia egyes szintjei közötti elmozdulás lehet. Ennek során például egy kisebb terület neve összefoglaló határrésznévvé válhat vagy fordítva. A folyamatot csak azonos osztályba tartozó denotátumok nevei között értelmezem, a más fajtájú helyek neveinek ilyenfajta változását (pl. víznév ---> határnév) a metonímia jelenségeként tárgyalom, mivel a két típus között lényegi különbségek mutatkoznak. J e l e n t é s b ő v ü l é s n e k és - s z ú k ü l é s n e k tehát azt a névalkotási folyamatot neve-

zem, amelynek során egy helynévnek a meglévő mellé újabb jelentése is kialakul, s ezek azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra vonatkoznak. A névalkotásnak ezt a típusát is igen nehéz vizsgálni, mivel a helynevek denotatív jelentésére, illetve ennek változásaira helynévtáraink alig fordítanak figyelmet. Különösen feltűnő ez a történeti adatok közlésében. A szinkrón névanyag azonban itt is segítségünkre lehet: bizonyos nyelvi kettősségek, névpárok megléte jelentésbővülési és -szűkülési folyamatokra enged következtetni.

Egy korábbi dolgozatomban (MNyj. 26-27: 103-114) egy elpusztult település helynévrendszerének változásait mutattam be. A *Döbrés* helynév esetében gazdag adatolással sikerült vázolnom a mai nyelvhasználat történeti hátterét: az első jelentés ('nagyobb határrész') történetileg is elsődleges a másodikhoz ('a *Döbrés* 1. egy kisebb területe') képest. A jelentésszűkülést két tényező magyarázza: az egykori falu elpusztulása, másrészt pedig más helyneveknek (*Bogács*, *Kalapács*) a névhierarchiában való elmozdulása. Ezeket korábban ugyanis a *Döbrés* 1. részeinek tekintették, ma a *Döbrés* 2.-vel azonos szinten találhatók. A *Bogács* és a *Kalapács* denotatív jelentése változatlan maradt, a *Döbrés*-é viszont átalakult. A mai szisztémát és a változást az alábbi ábrával szemléltethetjük:

A jelentésbővülésre is találunk példát. A penészeleki *Ráta* dűlőnév "az utóbbi években nagyobb területre vonatkozik, ide számítják a *Gyilkos*-t és a *Bürkös*-t is" (Nyírbátor 362). A *Ráta* első jelentése 'kisebb földterület' mellé létrejött tehát egy másik is: 'nagyobb határrész'. Ezt így ábrázolhatjuk:

Hasonló változásokra mások is utalnak (i. m. 82; REUTER: Hosszúhétény 12, 23, 33).

Mind a szűkülés, mind a bővülés folyamatában a két jelentés egymás melletti léte időlegesen, átmeneti állapotot tükröz általá-

ban. A gyűjtők gyakran éppen az elsődleges jelentés elhalása révén figyelnek fel a jelenségre. Az ide sorolható ismertebb példák (*Pest, Anglia, Amerika*) ugyanakkor azt bizonyítják, hogy ez az átmenetiség hosszabb ideig is fennállhat, s az egyik jelentés elavulása nem föltétlenül velejárója az ilyen jelentésváltozásoknak.

A jelentésbővülés és -szűkülés, mint láttuk, közvetlenül a nevek hierarchikus rendjére gyakorol hatásokat, ennek azonban nem lebecsülendőek a névrendszertani következményei sem. A jelentésbővülés gyakran nevek kihalásával jár együtt. REUTER az *Ádám-irtás* és a *Bükkös* név kapcsán megjegyzi, hogy ezeket a neveket alig ismerik, mert az adott területeket inkább a *Bárdos* névvel illetik (i. h.). A nevek kiesése természetesen már névrendszertani kérdés. Más a helyzet a jelentésszűkülések esetében. A korábban idézett dolgozatomban azt állapíthattam meg, hogy míg összefoglaló határnévként használták a *Döbrés*-t, belőle, felhasználásával igen sok helynevet alkottak. Az új jelentés kialakulása után a vele egyenrangú *Bogács* és *Kalapács* névbokra nőtt meg számottevően. A névhierarchiában való elmozdulások jelentős névrendszertani hatásokat fejthetnek ki, mivel a hierarchia más-más szintjén lévő nevek különböző aktivitással vesznek részt az új nevek létrehozásában.

Korábban már utaltam arra, hogy MEZŐ (Hiv. 36) és KIRÁLY L. (NytudÉrt. 70. sz. 71) a térképezési gyakorlatból említ hasonló jelenséget: a térképekre kisebb területek megnevezései kerülnek nagyobb határrészek összefoglaló nevéként. Természetesen ezeket a névadási formákat is a jelentésbővülés (esetleg a jelentésszűkülés) körébe sorolandóknak tekintem. Ugyanakkor – bár ilyen eljárást gyakran alkalmazhattak –, mint láttuk, nem egyedüli formája ez a jelentésváltozásoknak: a népi névadásban is megfigyelhetők hasonlóak. A nevek különböző nyelvrétegbeli (írott, hivatalos – élőbeszédbeli, köznapi) használatának egymásra hatása pedig erősítheti a jelentésbővülés és -szűkülés tendenciáját.

4.3. A névátvitel

A névátvitelt névtani fogalomként ugyanúgy értelmezhetjük, ahogyan azt a magyar jelentéstani, stilisztikai szakirodalom régóta kimunkálta. A tudománytörténetileg eltérő hátterű felfogások (GOMBOCZ: Jelentéstan 63 kk.; PAPP I.: MNyj. 9: 9–10; KÁROLY S.: Jelentéstan 252 kk.; J. SOLTÉSZ: Tulajdonnév 34–36) közös vonása, hogy a jelenség alapjának a fogalmi érintkezést tekintik, amelynek nyelvi vetületeként egy adott hangsor újabb jelentés hordozójává válik.

A névátvitel a tulajdonnevek esetében természetesen speciálisan értelmezendő, hiszen a tulajdonnévnek nincs fogalmi jelentése. A helynévi denotátumoknak vannak viszont olyan fogalmi jegyeik,

amelyek a névadás alapjául szolgálnak: az alak, a nagyság, az elhelyezkedés stb. Az ilyen típusú viszonyokban a szavak mezőösszefüggései fejeződnek ki (KÁROLY S.: Jelentéstan 61-2), s ezek a történeti jelentésváltozások így a névátvitel szinkronikus alapját, hátterét jelentik (ezt Cremona mezőelméletét ismertetve állapítja meg KÁROLY S.: i. m. 229). A fogalmi jegyek érintkezése alapján történő névadást joggal tekintjük tehát a jelentésbeli névalkotás részének, névátvitelnek. A névátvitel formáinak, típusainak legdifferenciáltabb elemzését is KÁROLY S. adja, alapvetően három jelenséget, a színekdochét, a metonímiát és a metaforát elkülönítve (i. m. 164 kk.). Szerinte "az említett hagyományos stilisztikai fogalmak nagyon jól használhatók ma is, ha pontosan értelmezzük őket. Ezek éppúgy történeti kategóriák is, mint leírók, sőt talán elsősorban történetiek" (uo.). KÁROLY S. véleménye is arra ösztönöz bennünket, hogy megvizsgáljuk a névátvitelnek a történeti helynévtipológiában való fölhasználhatóságát.

Vizsgálódási körünkéből a három fogalom közül a színekdochét kiiktathatjuk, mivel a nem-faj viszonyra a helyek vonatkozásában aligha találunk példát (vö.: KÁROLY S.: i. m. 164). Metonimikus és metaforikus jelenségekről névtani irodalmunkban sokan, több helyen szóltak már. Rendszeres áttekintésükre, másrészt rendszertani helyük kijelölésére azonban nem került sor. Bizonyos fajtáik – érthető okokból – megkülönböztetett figyelemben részesültek: csak az irodalomjegyzéket lapokon keresztül sorolhatnánk, ha a pusztá személyneveknek, a törzsneveknek, a népneveknek, a foglalkozást jelölő szavaknak, a patrocíniumoknak a településnévi használatára kívánnánk kitérni. De ritkán maradt ki a tipológiákból az alakmeghatározó metaforikus nevek csoportja is. A metonímia esetében tehát jórészt a tulajdonnév > helynév, a metaforáknál pedig kizárólag a köznév > helynév típusú változásokról beszéltek. A korábbi kutatások e vonatkozásban is a makrotoponimákra, főleg a településnevek csoportjára összpontosítottak. A névátvitel azonban legalább ilyen gyakori a mikrotoponimák között is. A helyfajták sokféleségéből természetesen adódik, hogy a névstruktúra e két fő szintjét számtalan szál fűzi össze. A mikroszinten élő nevek könnyen bekerülnek a makrotoponimák közé, a hivatalos helynévadás is gyakran felhasználja ezt a névalkotást (MEZŐ: Hiv. 57 stb.). A fordított irányú változásokra, a makronév mikroszintre süllyedésére főleg az elpusztult települések határnévi használatából tudunk példákat idézni (vö.: MNy.j. 26-27: 103-114; MNy. 82: 491-2). A jelentésbeli névalkotás fejezetében természetesen csak azokat a metonimikus és metaforikus helyneveket tárgyalhatjuk, amelyek úgy jöttek létre, hogy a meglévő nyelvi elemkészletnek csak a jelentésbeli átértékelése történt meg, a névalkotásban a grammatikai szerkesztés nem játszott szerepet. Természetesen a szerkesztett

nevekben is érvényesülhet a metaforikus vagy a metonimikus szemlélet. A *Teknő-völgy* és a *Teknő* helynevek azonos asszociáció alapján születtek, de névrendszertani leírásunk – mivel nem lélektani, hanem nyelvi alapú – nem ezt tekinti a név keletkezése fő jellegzetességének, hanem a nyelvi megformáltság eltérő voltát.

KÁROLY S. egy jelentéstani reláció nyelvi kifejezési lehetőségeit vizsgálva megállapítja, hogy például a 'hely, ahol dinnye terem' összefüggés alapvetően ötféle nyelvi formában realizálódhat: mondatformájú (*Dinnye terem a földön.*) és nem mondatformájú szókapcsolatban (*dinnyét termő föld*), képzett szószerkezetben (*dinnyés föld*), összetételben (*dinnyeföld*), de kifejeződhet egyetlen szóval (*dinnyés, dinnye*) is (Jelentésan 173-4). Bennünket a helynevek szempontjából legfeljebb csak az utóbbi négy megoldás érdekel: ennek alapján is világos azonban, hogy az érintkezésen és a hasonlóságon alapuló jelentéskapcsolatok a történeti tipológiának legalább három fő csoportjában megjelennek, a grammatikai szerkesztéssel, a képzéssel keletkezett és a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek között. A 'domb, ahol varjak élnek' jelentésviszony kifejeződhet *Varjas-domb, Varjú-domb, Varjas* és *Varjú* névformákban is. Ezek a nevek a történeti tipológia különböző kategóriáiba kerülnek ugyan, a szinkronikus funkcionális-szerkezeti elemzésben azonban könnyen áttekinthető a kapcsolatuk. A névátvitel minden esetben egyrészes nevet hoz létre, amelynek funkcionális-szemantikai jegye a hely valamiféle sajátosságának leírása lehet csupán.

A fentiekben láttuk, hogy egy jelentésreláció nyelviileg többféleképpen is kifejeződhet. Ha tehát a szinkroniában azt tapasztaljuk, hogy azonos szemléletű, de eltérő szerkezetű nevek állnak egymás mellett, azonos denotátumra vonatkozóan, akkor ezt a névadásban megnyilvánuló nyelvi sokszínűséggel, párhuzamosságokkal magyarázhatjuk. Egy-egy név keletkezési típusát ebből adódóan nem mindig lehet egyértelműen meghatározni. Az egy- és kétrészes nevek csoportját igen erős szerkezeti változási folyamatok kapcsolják össze: az ellipsis a kétrészes nevet egyrészessé alakítja, a kiegészítés meg éppen fordítva működik. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy milyen lehetőségek adódnak egy névbokor létrejöttében:

a kifejezendő jelentésviszony:	a névalkotási mód:	a kifejezési formák:
'domb, ahol varjak élnek'	gramm. szerk.	<i>Varjas-hegy</i> ell. --> <i>Varjas</i>
	képzés	<i>Varjas</i> kieg. --> <i>Varjas-hegy</i>
	gramm. szerk.	<i>Varjú-hegy</i> ell. --> <i>Varjú</i>
	metonímia	<i>Varjú</i> kieg. --> <i>Varjú-hegy</i>
	metafora	<i>Varjúvár</i>

Azt látjuk tehát, hogy azonos névkeletkezési folyamatok eltérő formákat produkálhatnak, másrészt az azonos alakok eltérő módon is létrejöhetnek. Helyneveink keletkezéstörténeti értékelésébe tehát - optimális adatolás mellett is - sok hiba csúszhat. Különösen igaz ez a névátvitel eseteire: a metaforikus, metonimikus nevek közé elemzésünkben bekerülhetnek más módon létrejöttek is, és viszont: ide tartozó jelenségek kívül rekedhetnek vizsgálatunk körén. Ebben - talán nem hat védekezésnek, ha kimondjuk - a helynévadásnak minden részletében szinte kiismerhetetlen sokszínűsége nyilatkozik meg. A metaforikus és a metonimikus névalkotás részletes bemutatására ehelyütt nincs módom kitérni. A névcsoport összetettsége, belső strukturáltsága különösen a metonimikus helynevekre jellemző: ennek részletezése önálló tanulmányt kíván. A metaforikus helyneveket a közelmúltban önálló dolgozatban mutattam be (Folia Uralica Debreceniensia 2: 39-48).

4.4. Az indukciós névadás

A fogalom teljesen ismeretlen hazai névkutatásunkban. Azokat a neveket sorolom e névkeletkezési típusba, amelyek létrejöttében döntően a meglévő helynévrendszer indukáló hatása nyilvánul meg. Megjelölésére elképzelhetőnek tartom a *r e n d s z e r a s s z o c i á c i ó s n é v* terminust is: egy adott helynévrendszer etimológiailag átlátszó, motivált, a nyelvtudat számára leíró jellegűnek felfogott nevei által kiváltott asszociációk jelentik a névadás alapját. (Az alább elemzett nevek a Nyírbátori, a Tapolcai és a Pápai járásból valók.)

Nyírbátorban egy városrészt *Szagos-telep*-nek neveznek, ez "a Tulipán utca, Gyöngyvirág utca és Szegfű utca területének a megjelölése. Tréfás elnevezés, az utcanévek alapján született" (i. m. 102). A név alaprésze (*telep*) a denotátum fajtájára utal ugyan, a bővítményrész azonban csak látszólag leíró jellegű: a keletkezés körülményeit nem ismerve 'olyan telep, ahol jó (vagy inkább rossz) szagot érezni' funkcionális szerkezetűnek vélhetnénk. Létrejötté azonban kizárólag más nevek indukáló hatásának következménye, a névszerkezetet így leginkább az 'olyan telep, ahol szagos (virág) nevű utcák vannak' formában írhatjuk le. Ugyanitt, a Zsidó-temető közelében található a *Jeruzsálem utca*, Raposkán a templom körüli területet *Vatikán*-nak nevezik. Sáska természetvédelmi területén található egy 8-10 méteres sziklaszobor, a *Kőember*, más néven *Emberkő-szikla*. Néphagyomány, szokás, mondóka is kapcsolódik hozzá. Ettől néhány kilométerre, egymáshoz közel találjuk a *Kőasszony szikla*-t és a *Vénember-hegy*-et. Ezek nem alakra utaló metaforikus nevek, mint a *Kőember*, hanem ennek hatására, mint egy névlánc újabb szemei keletkezhettek egykor. A metaforikus eredetű salgó-

tarjáni Amerika telep közelében egy kolóniasort Kanadá-nak neveznek (HLAVACSKA: Salgótarján utcanevei. St., 1989. 42). E név funkcionális szerkezete még nehezebben határozható meg, leginkább a '(telep), amely közel van, emlékeztet az Amerika nevű telepre' formában fejezhető ki.

Az indukciós névadás valójában a beszélők, névalkotók nyelvi tudatában meglévő rendszertani kapcsolatokon alapul. Az egyes emberek által ismert néhány száz, esetleg ezer mikrotoponima a névalkotási modellek szerinti asszociatív összefüggések sorában van jelen nyelvi (lexikális) elemkészletükben. Az *Alsó-Séd* természet-szerűen idézi fel a *Felső-Séd*-et, a *Cseres* a *Füzes*-t, az *Egres*-t és a *Kőrises*-t. A nevek ilyen összefüggését bizonyítja a névgyűjtők számára ismerős szituáció, amelyben az adatközlő a névadás alapjának indokaként azt említi, hogy "ha van *Homokszér*, hát legyen *Agyagszer* is". A névbokrok, névláncok keletkezése is az efféle rendszerbeli kapcsolatokat tükrözi.

Ez a név-név közötti asszociatív kapcsolat végső soron minden név keletkezésében szerepet játszik. Az indukciós nevek sajátos vonása az, hogy a denotátumra vonatkozásuk, ilyen értelmű motíváltóságuk részben külsődleges: éppen ezért leíró jellegük sincsen vagy csak részleges. Az indukciós nevek között gyakran találunk metaforikus eredetűeket. A különlegesség, ritkaság ez esetben újabb szabálytalanság, a tipikustól való eltérés forrásává válik: az indukált név is a metaforikus nevekre jellemző nyelvi formában jön létre, ezáltal pedig erős stilisztikai töltetet is hordoz.

Az indukciós névkeletkezés kiváltó motívuma könnyen feledésbe merülhet, mivel a névkeletkezésben nem a név-név, hanem a név-denotátum összefüggés számít normatívnak. Ennek megfelelően a nyelvi elemzőképesség ott is ezt a kapcsolatot keresi, ahol az valójában nem is létezett. Részben ez magyarázza, hogy az indukcióval keletkezett neveket igen nehéz felismerni, s gyakran nem könnyű eldönteni azt sem, hogy a névpárok közül melyik lehetett az eredetileg meglévő, indukáló tag, s melyik az indukált. A salgföldi *Cimbalom*-(*dűlő*) indukciós keletkezését az valószínűsíti, hogy a szomszédos Nemesgulácson lévő *Citera*-(*szőlő*) típusú nevek másutt is előfordulnak, s valószínűleg alakmeghatározó metaforikus eredetűek lehetnek. Az azonos fogalmi körből való, inkább csak egymás által motivált nevek esetében is indokolt az indukciós névkeletkezés föltételezése, még akkor is, ha az elsődlegesség kérdését nem tudjuk eldönteni, s az adatközlők mindkét nevet motiválnak mondják (mivel ez gyakran csupán utólagos kapcsolatteremtés név és denotátuma között). Ilyenek az *Orgona* és *Szószerék* (sziklák Szentbékálán), a *Barát* és *Apáca* (sziklák Badacsonytördemicen), a *Kányavár*, *Kecskevár* és *Tetűvár* (közeli dombok Sáskán), a *Szűz-kút* és *Kurva*-

kút (Lovászpatonán), a *Csizmás* és a *Kapcás-tag* (egymáshoz közeli szántók Pápan).

Sajátos változata e névadási formának az a jelenség, amelynek folyamán egy másik név irányító, indukáló hatása alatt megváltozik a helynév alakja, mégpedig úgy, hogy továbbra is mintegy leíró jellegű marad: a *Szérűskert*-ből *Szűrös-kert* lesz, mert a *Nadrág-föld* mellett van (Farkasgyepűn, ahol a *szérűskert*-nek közsóként is csak *szűrűskert* alakja él). A *Bomba-föld*-ből *Gomba-föld* lesz (Veszprémvarsány), a *Tizes-malom*-ból *Tüzes-malom* (Pápa). Ezekben az indukáló maga az alapnév, s a változás folyamán némi leíró jelleg is megjelenik: a *Gomba-föld*-ön valóban terem gomba, a *Tüzesmalom* többször leégett. Csakhogy ezeket a jelentésviszonyokat a helynevek általában nem a fenti névszerkezeti formákkal fejezik ki (hanem pl. *Égett-malom*, *Rossz-malom* rendszeren a neve az ilyen épületnek), ezek létrejötte tehát az alapnév indukáló hatásának következménye.

Az indukciós névadáshoz hasonló jelenségre hívta föl a figyelmet EERO KIVINIEMI egy tanulmányában (Vastakohta-ja variointinimistä. Virittäjä 1971: 123–134), aki a metaforikus alakmeghatározó neveket vizsgálva fölfigyelt arra, hogy a viszonylag gyakori *Housupelto* 'Nadrág-föld' nevek mellett néha *Liivipelto* 'Mellény-föld' is előfordul. Ez alakmeghatározó név nemigen lehet – milyen formájú is lenne egy mellény alakú föld? –, ráadásul kizárólag a *Housupelto*-k mellett jelentkezik. Keletkezése így csak névrendszertani okokkal magyarázható. Kiviniemi a variointinimi (variált név) terminussal jelöli a névfajtát. A hosszúság-rövidség viszonyfogalom ugyan, a gyakori finn *Pitkäjärvi* 'Hosszú-tó' mellett mégis ritka (s csak ezek mellett fordul elő) a *Lyhytjärvi* 'Rövid-tó'. A vastakohtanimi (ellentétező név) azt a névtípust jelöli, amelyben az ellentétező kifejeződése névrendszertani összefüggésekkel indokolható.

Az indukciós névadás rendszertani helyének kijelölése nem könnyű feladat. Az indukciós nevek keletkezésüket tekintve valójában az összes motivált, leíró névvel állnak szemben, mivel a névdenotátum viszonytól eltérően ezekben a név-név összefüggés jelentti a névadás alapját. A felhasznált nyelvi eszközöket tekintve egyes nevek a grammatikai szerkesztéssel alkotott nevekre emlékeztetnek (*Szagos-telep*), mások a metaforikus névadásra (*Kanada*), néha pedig a deetimologizációhoz, a népetimológiához állnak közel (*Szérűskert* > *Szűrös-kert*). S bár problematikus a jelentésbeli névalkotás körében való elhelyezésük is, mégis a nevek funkcionális jelentésszerkezetének a névadásban betöltött alapvető (indukáló) szerepe miatt itt tűnik leginkább tárgyalhatónak a jelenség.

4.5. A névköltöztetés

E terminussal azt a névadási jelenséget jelölöm, amelynek során a más, távolabbi lakóhelyre áttelepülő lakosság az általa ismert helyneveket felhasználja az újonnan birtokba vett helyek megnevezésére. A névköltöztetést szakirodalmunk elméletileg alig tárgyalta, rendszertani helyét nem jelölte ki, inkább csak egy-egy településnév eredetének magyarázatában érintették a kérdést. MEZŐ azonban határozottan felhívja a figyelmet arra, hogy "a helynévtipológiában külön helyet kell biztosítani az elvándorolt neveknek" (MNYTK. 170. sz. 28). A névköltöztetést minden kétséget kizáróan a jelentésbeli névalkotás körébe sorolhatjuk: meglévő nyelvi elemek (helynevek) kapnak ennek során új, helynévi jelentést.

A jelenséget éppoly sokféle terminussal jelölték, mint amilyen keveset foglalkoztak vele. INCZEFI jelölését vitelnek nevezi (Makó 41-2), J. SOLTÉSZ a névátvitel eseteként tartja számon (Tulajdonnév 34-5, 84). HAJDÚ és MEZŐ a névvándorlás műszót használja (NÉ. I: 26, ill. i. h.), JUHÁSZ Benkő L. megjegyzése nyomán hozott (táj) nevekéről beszél (Táj. 69). KRISTÓ főleg névátvitelnek nevezi a jelenséget, de a névköltöztetés kifejezést is használja (Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. 12). Ez utóbbi terminus használata látszik a legindokoltabbnak, mivel a nemkívánatos terminológiai homonímia kiküszöbölésével jól elhatárolhatóvá válik a jelenség a hasonló folyamatoktól, másrészt pedig – bár ez a terminusalkotásnak nem föltétlen követelménye – a névköltöztetés kifejezés etimológiai jelentésével is kitűnően érzékelteti a névadási forma fő jellegzetességét, lényegi alapját.

A településneveken kívül alig találunk a szakirodalomban e jelenségkörbe sorolható példákat. HAJDÚ említ – a szintén átköltöztetett nevű – Ráckeve területéről két ide tartozó határnevet (*Bálványos, Szkronovec*): mindkettőt a Délvidékről hozták magukkal az új lakosok, ottani elpusztult falvak névemlékeként. Az erdélyi Csík folyó nevét mint a Vas megyei Ösztörmény régi megnevezését vihették magukkal a nyugatról keletre telepített székelyek (JUHÁSZ: Táj. 69). Az INCZEFI említette mikrotoponimák (*Bánom, Tígérhát, Kutjabont*) ide sorolása nem teljesen meggyőző (i. h.).

A jelenség ritka, másrészt igen nehezen felderíthető voltá bizonyítja, hogy az általam átvizsgált három járásból alig tudunk néhány névköltöztetéssel elkezdett nevet említeni. Ezek közül is az egyik településnév: (Sümeg)prága. A néphagyomány ma is őrzi, hogy "Csehországból telepítették ide az ősoket, ezért nevezték el a falut Prágának" (Tapolcai járás 16; vö.: FNESZ.² és MEZŐ: MNYTK. 170. sz. 26.). Sikátoron, ahova a múlt század végén a Felvidékről

telepítettek cselédeket, Kassa nevű szántót ismerünk. Balatonrendesen egy villát *Hargitá*-nak neveznek: az egykori jegyzőé volt, akit a Hargita alól helyeztek át ide állásba. Penészeleken egy Amerikából hazatelepült gazda ottani birtokáról a *Kinkora* nevet adta a házának. Ide tartozik a *Burgundia* 'a burgundiai kereskedők utcája' (ebből kettő is van a Nyírbátori járásban).

A névadás motivációját vizsgálva LŐRINCZE a tájban felfedezett hasonlóságot említi (FöldÉl. 21), míg HAJDÚ és MEZŐ inkább a névrendszetani eredetet sugallja (i. m.). INCZEFI a névköltöztetésnek ugyanezt a két altípusát különíti el (Makó 41-2). Az orosz nyelvű szakirodalom is számon tartja a jelenséget, motivációjaként az objektumok hasonlóságát és az elnevező közösség tradícióit említi (Tyeorija i metogyika onomasztyicseszkih isszledovanyij. Red. A. P. Nyepokupnij. Moszkva, 1986. 47). Úgy gondolom, a névadói szemléletben ezek a motívumok legtöbbször szételemezhetetlenül vannak jelen, de emellett – példáink egyértelműen utalnak erre – a névköltöztetés emlékeztető funkcióját is föltétlenül számon kell tartanunk.

Az adatolás nehézségei miatt gyér számú példával ugyan, de bizonyítottan tarthatjuk, hogy a névköltöztetés a mikrotoponimák körében is megjelenő névalkotási forma. A fent említett határ- és településnevek alapjául azonban minden esetben valamely makrotoponima (tájnev, hegynév, településnev) szolgált. A névköltöztetés köréből nem zárhatjuk ki azonban a mikrotoponima --> mikrotoponima változásokat sem. Az áttelepülő lakosság saját névrendszerének dűlő-, víz-, stb. neveit is felhasználhatja új lakóhelyén. Az ilyen típusú névköltöztetések ténye azonban csak a népességtörténeti kutatásoknak és az egyes mikrotoponimiai rendszerek történeti elemzésének összekapcsolásával, igen alapos mikrofilológiai munkával válik megalapozottan bizonyíthatóvá.

HOFFMANN ISTVÁN

Szentkirályszabadja és társai

A Veszprém megyei helység szép nevének magyarázatáról a magyar névtani irodalom az utóbbi évtizedekben egybehangzóan vélekedik: a település első lakói olyan, a várjobbágyok előkelőbb rétegéhez tartozó személyek voltak, akik a hadi szolgálat fejében – a királyi földön élván – bizonyos szabadságokat, mentességeket élveztek, s akiket a más helyekre vonatkozó források "a szent király szabadjai" (*liberi Sancti Regis*), "a szent király jobbágyai" (*io-bagiones Sancti Regis*), "a szent István király fiai" (*filii Sancti Stephani regis*) stb. módon emlegetnek (vö. PAIS: MNy. LIII, 52; MIKESY: VeszprHtLex. [I], 361; KRISTÓ: MNy. LXXIV, 479; GYÖRFFY: IstvKir. 104, 464, 465, 469, 471; FNESz.⁴ II, 561). A helység neve legkorábban és később is gyakran Szabadí formában szerepel (1269: Zubady: ZalaOkl. I, 55; 1291: Zobody: HazaiOkm. VIII, 299), s az előtag csak a XIV. század második felében csatlakozik ahhoz, mégpedig előbb jelöletlen birtokviszonyos szerkezetben (1372: Georgii de Zenthkiralzabady, 1393: Georgii de Zenthkyralzabadi: OklSz. 501-2. király a.; 1395: Zenthkyralzabadi: HazaiOkm. III, 251), aztán a birtokviszony jelölésével (legelőször 1401-ben: Zenthkyralzabadya: ZsO. II/1, 133). E két forma a nyelvhasználatban azonban még sokáig ingadozik (vö. 1455: Nobiles de Zenthkyralzabady, 1458: in possessione Zenthkyralzabady, 1464: Thomas literatus de Zenthkyralzabady, 1488: Jacobus Cher de Zenthkyral Zabadya, 1513: Posa de Zenthkyralzabadya: OklSz. i. h.).

Ma már nem lehet kétséges, hogy a Szentkirály- előtag a szent királyaink közül (István és László) csak az államalapítóra utalhat: a patrocíniumi eredetű Szentkirály helységneveink adatolható templomának címében mindig Szent István és sohasem Szent László szerepel (vö. KRISTÓ: i. h.). Biztosra vehetjük azt is, hogy a Szentkirályszabadja előtagja is valamilyen módon Istvánra utal. A fentebb hivatkozott magyarázatok közvetlen kapcsolatot tesznek föl első királyunk s a falu között. Ez természetesen lehetséges, vagyis elképzelhető, hogy a település első lakói valóban "a szent király szabadjai" voltak, annak ellenére, hogy az előtag XIV. szá-

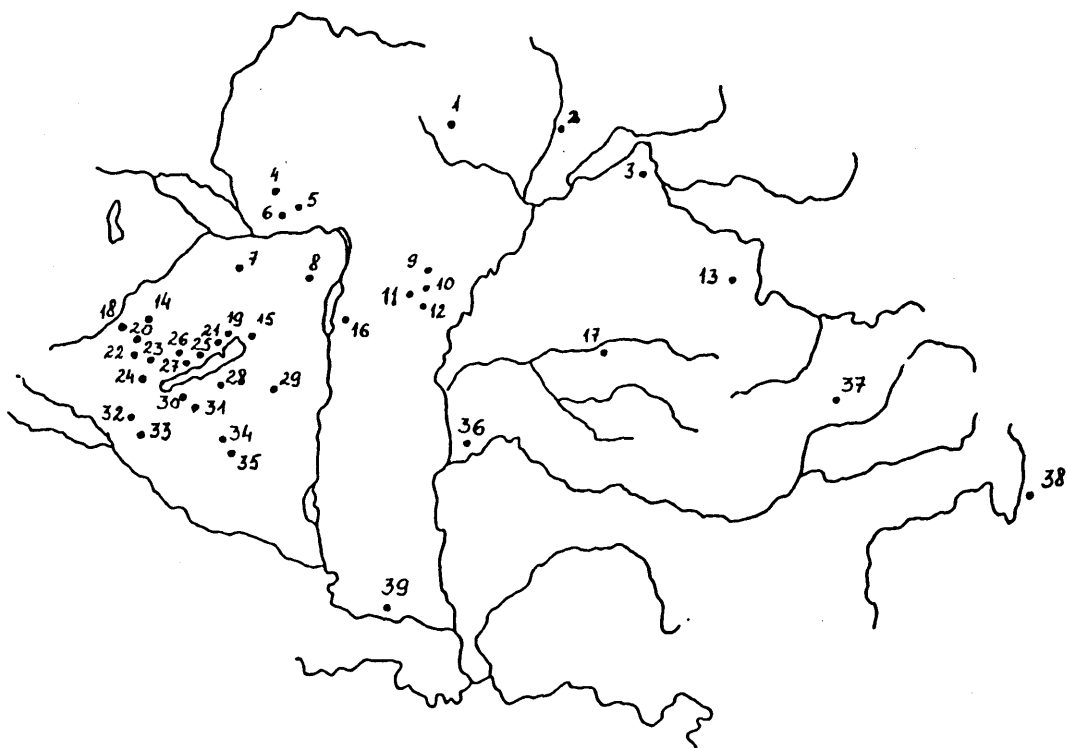
zadi csatlakozását a bizonyos hagyományokkal indokló nézeteknek nincs semmiféle forrásban fedezete. Úgy vélem azonban, hogy e név esetében is számolnunk lehet és kell egy másik lehetőséggel: az-zal, hogy benne patrociniumi előtag van, tehát a *Szentkirály*- rész a helység templomának (egykori) védőszentjére utal.

Az ehhez hasonló szerkezetű helységneveink közül az előtagok patrociniumi magyarázatával további tíz helyet kapott nagy hely-névszótárunk legújabb, átdolgozott kiadásában (Kiss L., FNESz.): *Boldogasszonyhatvana* (Boldog cikkében), *Mindszentkál*la, *Szentand-ráspá*ha (Hévízszen András cikkében), *Szentbék*kál, *Szentimre*sá-rosd (Szentimrefalva cikkében), *Szentistván*baksa, *Szentlőr*inckáta, *Szentmárton*káta, *Szentmárton*macskás. A ma is élő helységnevek e mennyisége arra biztat bennünket, hogy derítsük fel az idetartozó településneveink lehetőleg teljes körét, s őket a továbbiakban a patrociniumi helynevek sajátos altípusaként tartsuk számon. (Vö. MIKESY SÁNDOR: MNy. LXIII, 474-5.)

A magyar településtörténeti kutatás a falvak s falunevek bur-jánzását, tömeges szaporodását a XIII-XV. századra teszi, s a je-lenséget kapcsolatba hozza a természetes szaporodás Európa-szerte tapasztalható megnövekedésével, a gazdálkodás új formája, a föld-művelés fontossága térhódításával, a nemzetségtagok számának gya-rapodásával és ezzel összefüggésében "a nemzetségi birtok megosz-tásának szünetet nem ismerő folyamatá"-val, a településhatárok egy részének idegen kézre kerülésével, az etnikailag eltérő eredetű lakosság egy birtokon való egymás mellé kerülésével, a céltudatos telepítéssel stb. (E kérdésekre részletesen és összefoglalóan I. SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon X-XV. szá-zad. Bp. 1971.² 68-99, 119-26.) A települések elkülönülése és el-különítése névadásbeli következményekkel járt, s az új nevek meg-választásának rendkívül változatos motivációs lehetőségei álltak az elnevezők rendelkezésére. Úgy látszik, hogy a leggyakoribb el-járás a korábbi alpnév továbbszármaztatása volt valamilyen új, alkalmas megkülönböztető elemmel (pl. Ó- és Új-, Kis- és Nagy-, Alsó- és Felső-, Magyar- és Német- stb.), és ehhez az eljáráshoz soroljuk azt az elnevezési módot is, amelyben a rokon helységek egyike, néhány vagy mindegyike a benne, bennük álló templom titu-lusát kapta a közös alpnév elé.

Győr megyében a XIII. századból még egyetlen Alap (7.) nevű településről van hírünk (1208/1359: *Olup*: Gy. II, 577), később azonban a bizonyára birtokosaik szerint is elkülönülő részeitet templomaik címével azonosítják: 1. 1449: *Zenthberezckalap*ya, 1517: *Zentberezckalap*ya al. nom. *Reethalap* (Cs. II, 544): ma Rétalap puszta Bönyrétalap határában. 2. 1361: *Zenth Petur Olop* (Hazai0km. I, 235), *Zentpeturolup* (Cs. III, 544), 1450: *Zenthpetheralap*ya (Hazai0km. III, 338): a pannonthalmi apátságé volt, a mai Középalap

puszta az örököse. 3. 1364: *Alap Sancti Nicolai*, 1449: *Zenthmyklosalapya* (Cs. III, 544) 1470: *Zentmiklosalapya* (uo.): sorsa bizonyára a mai Püspökalapban folytatódott.

Pereszteg (180.) Vas megyei falu (vö. 1180 k.: *Prezteg*: PRT. VIII, 269) bomlása a XIII. században kezdődött meg, s az egyik része a magyarországi templomcímek között igen ritka Szent Ulrikról 1408-tól viselte a *Zenthylrehperezlege* (ZsO. II/2, 154) nevet; 1464: *Zentholdro Perezleg*, 1470: *Zentholdorperezlege* (Cs. II, 784). Aztán típusváltással új névformát öltött: 1428: *Zentholdrosfolua*, 1478: *Zentholdor*, 1480: *Zentholdorfalwa* (uo.; KAZMÉR, Falu 266) ma Szentodorfa néven Vashosszúfalu része.

Zala megyében 1407-ben, amikor a vasvári káptalan előtt alsó-lendvai László fia: Zsigmond elzálogosította a birtokrészeit, két Bunya (32.) nevű falut említettek: *Zenthmyhalbunya*, *Bunya* (ZsO. II/2, 69). Egy korábbi adatban a névforma még más volt (1405: *Bwnyazenthmyhal*: Cs. III, 40; de l. 1389: *Bunya*: uo.): ma Budnya né-

ven puszta Bánokszentgyörgy határában.

A zalai Uzsa (23.) részei a falu osztódása után a XV. századtól birtokosairól különféle neveket viseltek (vö. 1327: *Vsa, Wsa*: ZalaO. I, 207; 1446: *Aztalnok Andrasusa*, 1451: *Chan kadwsa*, 1479: *Leryncze Vsaya*, 1502: *Domokos Usa, Cheberyen Usa*: Cs. III, 120–1). Az egyik részében álló, a Szent Lélek tiszteletére szentelt pálos kolostor azonban erős névképző tényezőnek bizonyult (vö. 1455: *mon. sancti Spiritus in possessione Wsa*: ZalaO. II, 558), és ki-szorította a korábbi személynévi előtagot (1536: *Zenthlelek Wsaya*, 1548: *Lewrync Usa alias Zenthlelek*: VeszprHtLex. II, 378; 1808: *Szent-Lélek-Uzsa*: Lipszky), ma faluhely Lesenceistvánd határában.

Zalában (20.) a Sárosd folyó mellett tűnik fel a vízre utaló *Sarusd* (1367.) és *Sarosdfeu* (1376: ZalaO. II, 126; Cs. III, 100). Az első falu egyházát, amely Szent Imre tiszteletére épült, állítólag már 1322-ben említik (VeszprHtLex. II, 372). A titulus a XV. század végétől szerepel nevében (1493: *Zenth Emrehsarosd*: Cs. III, 100; 1531: *Zenthemresarosgya*, 1536: *Zenth Imre Sarosdya*: VeszprHtLex. II, 372). Utóbb hivatalos névadásban a Szentimrefalva nevet kapta.

Nagykanizsa szomszédságában (33.) tűnik fel egy *Bylle* nevű helység (1296: ZalaO. I, 113; de vö. 1264: *vna ecclesia ad honorem Omnium Sanctorum in medio uille Dominici Maioris Exercitus*: ÁÚO. VIII, 118), amelynek bizonyára csak az egyik részére vonatkozott az 1369-i *Eghazasbylye* adat (ZalaO. II, 36), s ebben az előtagot hamarosan a templom titulusával cserélték fel (1372: *Mendzenthbille, Mendzenthbillye* (ÁÚO. X, 365; Cs. III, 37).

Az egyesített Csabrendek első tagja (22.) adataiban 1369-ben az *Alcsab* és *Felcsab* mellett feltűnik a *Szentistváncsab* név is (VeszprHtLex. II, 173). További adatai: 1423: *Zenthspanchaby* (Cs. III, 40), 1531: *Chab Zenthestawan*, 1534: *Zenthystwan*, 1739: *Szent István Csabja* (VeszprHtLex. I, 374). Templomát talán nem első királyunk, hanem Szent István protomártír vagy Szent István pápa tiszteletére emelték.

A Somogy megyei Mernye (34) előbb két, majd három falura bomlott (1229: *Merena et Merena inferior*, 1385: *Wasarusmernye*: Cs. II, 628). 1536-ban külön sorolják föl a titulusról nevezett részt (*Bodogazonny mernyeye, Almernye, Wasaros Mernye*: uo.; MVV Somogy 108).

Somogyvár közelébe helyezhető az a Kölked (31.) nevű falu, amelynek első adatát 1268-ból ismerjük (*Kulked*: HazaiOkm. III, 16). A következő évszázadban két részre bomlott (1349, 1383: *Kylked, Due Kelked, Felkulked* (Cs. II, 622), s a felső részben állt a Szent András tiszteletére emelt templom (1273, 1274: *Felseukulked, in qua ecclesia in honore Beati Andree Apostoli esset constructa*: ÁÚO. XII, 82, 130), amelyről egyszer, 1499-ben a *Zenthandreaskel-*

ked nevet viseli (Cs. II, 622).

A Somogy megyei Kék (30.) két falura való bomlásáról az 1536. évi adólajstrom árulkodik, amennyiben egymás után *Keek*, *Keky* néven külön sorolják föl őket. Az egyikükre vonatkozhatott a két évből adatolt védőszentnévi előtagú *Zentmihalkeky* névforma (1438, 1492: Cs. II, 618; de l. 1398: *Keek*: uo.).

A somogyi Szólad (28.) igen korai felbomlásáról már az eddig ismert első adata is tanúskodik: 1229: *Villa Zoulat et villa S. Nicolai de Zoulat* (ÁÜO. VI, 471), majd később ismét hasonló formájú említéssel találkozunk: 1451: *villa Zolaad et villa sancti Nicolai de Zolaad* (HazaiOkm. II, 307). A latinos szerkezet egy magyar **Szentmiklósszólad* visszaadása lehet, ezt a feltevést az egyéb településekre vonatkozó hasonló adatok nagy bőséggel támogatják. A falu megosztására az egyházi és a világi birtoklás adhatta okot: "Részben a fejevári káptalané, részben a gordovai Fancsoké volt" (Cs. II, 648).

A Somogy megyei egyik Kér (35.) kettősségéről a XV-XVI. századi adatok beszélnek (1321: *Keer*, 1400: *Gwnyaker*, *Gwnyafyaker*: Cs. II, 619, aztán *Kér* és *Pusztakér* többször is: uo.). Így érthető a védőszentnévi *Szentgálos*- előtag megkülönböztető szerepben való alkalmazása (1773: *Sz. Galos-Kér*, vö. FNESz.⁴ II, 557).

A Balaton északi partja mentén az altípus példáit a Páh (24.) nevű falvakkal nyitjuk. A zalai várnépekhez tartozó királyi tímárok (1259: *terra castri Zaladiensis Paah ... in qua castrenses pellipari residebant*: HazaiOkm. VII, 8; 1430: *Kyralfyapah*: Cs. III, 91) eredeti települési helyén a XIV. században már több helység osztozott. Kettejük előtagja templomuk titulusáról való: 1. 1354: *in ecclesia beate Maria virginis in possessione Bodughazunpaha vocata* (ZalaO. I, 558), 1369: *Bodugazzonpaha* (Cs. III, 91); ma Boldogasszonyfa. 2. 1328: *Paah, in qua ecclesia beati Andree apostoli est constructa ... Paah sancti Andree* (ZalaO. I, 215-6), 1354: *Scenthanduryaspaha* (uo. I, 557; Cs. III, 91); ma Hévízszent-andrás néven Hévíz része.

A Kál-völgyben (25.) települt falvak megkülönböztetésre már korán kialakultak a patrocíniumi előtagok: 1. 1323: *Kaal sancti Benedicti* (VeszprReg. 64); 1333, 1334: *Kal Sancti Benedicti* (Vat. I/1, 375, 387); 1382: *Zenthbenedekkala* (Oklsz. 62); 1413: *Zenthbenedekkal* (ZalaO. II, 383; Cs. II, 66); közben más névváltozatát is használták: 1339 > 1346: *Scenthbenedukfalua* (VeszprReg 130); 1346: *Scenbenedukfalua* (ZalaO. I, 429); ma Szentbékáll. 2. 1324: *Kaal omnium sanctorum* (VeszprReg. 69, 70, 71); 1333: *Kal Omnium Sanctorum* (Vat. I/1, 375); 1388: *Mendzenthkaya* (ZalaO. II, 223); ma Mindszentkáll. 3. 1290: *Scentuidkalia* (HOklt. 122); 1334: *Kaal Sancti Viti* (Vat. I/1. 387); megfelel a mai Köveskál helységnek.

A Balaton északi partján a XIII-XV. században hat Dörgicsének

nevezett falu alakult ki (26.), közülük a két legéletképesebbnek bizonyuló helységet templomáról nevezték el. 1. 1312: *ius patronatus ecclesie parochialis de ... Feldergechey, ... circa ecclesiam sancti Petri de eadem* (ZalaO. I, 140); 1416: *Dergeche. Sancti Petri*, 1480 k.: *Zenthpeterdergeche* (Cs. III, 46); 1703: *Szent Peter avagy Fölső Dörgicse* (VeszprHtLex. II, 199); ma Felsődörgicse. 2. 1420 k.: *Bodogazondergeche* (Cs. III, 46); 1542: *Boldogazzon Dergecze*, 1673: *Alsődörgicse másként Boldogasszonydörgicse* (VeszprHtLex. II, 93); tehát a mai Alsődörgicse.

A XI. század óta adatolható Balatonfüred (21.) két parókiális egyházat is fenntartott. Az elsőről 1381-ben értesülünk: *Stephanus presbiter rector parochialis ecclesie sancti Mychaelis de Fyred* (AnjouOkm. III, 216). A másik első adata sem sokkal későbből való, a templom Fürednek a titulussával megkülönböztetett részén állt: 1400: *Fired ~ Fyred sancte Margarete* birtok az ottani Szent Margit parókiális egyházzal (ZsO. II/1, 68).

A zalai Örs (27.) bizonyos Cibiren utódai kezén kettévált (vö. 1321: *Cybirenursy*: ZalaO. I, 239). Az egyiket a falu már 1263-ban említett templomáról Szentlászlóörsnek (vö. 1263: *villa Vrs ... ad ecclesiam Sancti Ladizlai de eadem villa*: ÁÚO. VIII, 79-80; 1351: *Wrs sancti Ladizlai*: ZalaO. I, 506), a másikat a másik templomról Boldogasszonyörsnek hívták: 1394: *Bodugazoneursy* (uo. II, 272), 1560: *Bodogazzonewrs*, másként *Kewwagoewrs*, 1561: *Nagh Ewrs*, másként *Bodogazzon Ewrs* (VeszprHtLex. II, 258); a vagylagos név már 1351-ben előfordult: *magna Ewrs* (Cs. III, 89). Így az első a mai Kisörs pusztája, a második pedig Kővágóörs Veszprém megyében.

A Veszprém megyei Iszkáz (14.) egyik része nemeseké volt (vö. 1212: *Thetheusizkaz*: Cs. III, 235), a másikon a somlóvásárhelyi apácák harcos jobbágysai éltek (1270: *iobagiones exercituanes monasterii de Izkaz*: HazaiOkm. VIII, 133). Ebben állt a Mindenszentek tiszteletére emelt templom (1338: *Izkaz ... ecclesia lapidea ad honorem Omnium Sanctorum fabricata*: HazaiO. VIII, 16), amelyről 1488-ban *Myndzenth Izkaz* a neve (Cs. III, 235; VeszprHtLex. I, 186). Ugyanekkor szerepel *Thythews Izkaz* és *Kapolnas Izkaz* is; a patrocíniumi előtag tehát azt is kifejezi, hogy Mindszentiszkázon anyaegyház volt. A későbbi Felsőiszkáznak felelt meg (uo.).

A Fejér megyei Váma (29.) a XII. században még egységes falunak mutatkozik (1146: *Vamma*: Gy. II, 413), a későbbi adatokban már osztódásáról tanúskodnak: 1374: *Zenthpetervamaya* (BAKÁCS, Pest m. 251); 1497: *Zenthpetervamaya* (BÁRTFAI, Pest m. 513; 1440-6: *Hozyowama et Eghazaswama* (Cs. III, 356); ma Pusztavám néven Ondód része.

A Fejér megyei Füle (15.; vö. 1257/1772: *Fyley* CD. IV/2, 432) a XV. században három részre tagolódott: *Nagfyle*, *Kysfyle*, *Zenth-*

marthon (Cs. III, 328). Az utolsóról 1443-ban tudjuk meg, hogy Fülehez kapcsolódott: *Zenthmartonfyle* (uo.).

A középkorban szintén Fejér megyéhez tartozott az a Szerk nevű falu (16.), amelynek egyik részén állt a Keresztelő Szent János tiszteletére emelt templom (1284/1376: *Zeerk, Zenthuyan Zerky, in qua dixerunt ecclesiam in honorem sancti Johannis Baptiste constructam*: Gy. II. 440; OklSz. 420. Iván a.). A XIV. században sokszor említik Szentivánszerke formában (pl. 1360: *Zenth Iwanzerk*: Cs. III, 347; 1374: *Zenthiwanzerke*: BARTFAI, Pest m. 91; 1379: *ZenthIuanzerke*: Szent-IványiLt. 30; 1383: *Zenthuyanzerke*: BAKÁCS, Pest m. 268); ma több puszta Szentiván néven Kiskunlacháza közelében.

A XIII. századból már ismert Esztergom megyei Mány (8.; vö. + 1082 [XIII. sz.]: *Man*: Gy. II, 299) részei a XIV-XV. században a birtokosok és nevük szerint is elkülönülnek: 1. 1339: *Zentmartunmaan* (AnjouOkm. III, 554); 1341: *Scentmartunmania* (BARTFAI, Pest m. 49); 1402: *Zenthmartonmanyaia* (ZsO. II/1, 185); nemeseké volt. 2. 1321: *Man sancti Nicolai* (AnjouOkm. I, 595); 1402: *Zenthmiclosmanyaia* (ZsO. II/1, 185); az esztergom-hévízi kereszteseké (vö. Gy. II, 299).

A Komárom megyei Kürt-völgyben (6.) települt falvak egyike 1156-ban az esztergomi érseké volt (MonStrig. I, 107), a másikat nemesek birtokolták (vö. Gy. III, 435). Az utóbbi a Szent Tamás apostol egyháza köré települt (1255: *v. Curth que est prope eccl-m S. Thome ... supra eccl-m S. Thome ap-li de Curth*: uo.), melynek titulását később a falu nevébe is belefoglalták (1312: *Scentthamaskyurth*, 1334: *Scentthamaskwrthw*, a köből épült Szent Tamás-templommal: uo.); ma Strekov Csehszlovákiában.

A szintén hamar kettéváló Bars megyei Füss (4.; 1332: *eccl-e B. V. de Fas, Fus, eccl-e S. Martini de Sus*: Gy. I, 440) egyikét nevezték később templomáról (1430: *Zenthmartonfys*: uo.), a másik - ahol a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt templom állt - eltérő motiváció alapján kapott nevet (1430: *Gewderfys*, 1808: *Gödör pr.*: uo.); ma Trávnica Csehszlovákiában.

A Bars megyei Málás (5.) egyik felét nemesek, a másikat az esztergomi érsekség birtokolta (vö. Gy. I, 460-1). Mind a két résznek saját temploma volt: a nemesekén Mindszentek (1314: *Malas eccl-e OOSS.*: Gy. I, 460), az érsekség falujában pedig a Boldogságos Szűz tiszteletére emelték (1323: *Malus ... in qua ecclesia ad honorem beate virginis est constructa*: AnjouOkm. II, 89; 1389: *Naagmalas*, a Szűz Mária-egyház plébánosát említik: ZsO. I, 137). Védőszentnévi előtagot azonban csak az egyik falu neve kapott (1327: *Mendscenthmalasa*: Gy. I, 460; 1379: *Mendzenmalus*: ZichyOkm. IV, 92), sőt ez később tiszta patrocíniumi névvé egyszerűsödött (1479: *Malos, alias Myndzenthfalwa*: uo. XI, 242; 1808: *Mindszent*

pr.: LIPSZKY).

A Bács megyei Kesziről (39.) 1263-ban azt állapították meg, hogy annak földje nyolc falu használatára elegendő (vö. Gy. I, 225). Meg is nevezték őket, s kettejüket az alapnév elé tett templomi védőszenttel azonosították: 1263/1466/1476: *Zenth Jwankezy, Boldogazzonkezy* (uo. I, 224). Amikor 1388-ban a kőí káptalan előtt a Keszi család tagjai Kezy nevű birtokukat két egyenlő részre osztották, a határ *terra possessionis Zenthyankezy*-nél kezdődött, és határpontként szerepelt a másik falu temploma is: *ad hostium ecclesie beate virginis in dicta Kezy* (ZsO. I, 54). Közben méretük szerint is nevezték őket (1317: *Kis Kezy, Nagy Kezi*: Gy. I, 224), mégpedig – amint egy 1559-ből való oklevélből megtudjuk – Kiskeszi azonos volt Szentivánkeszivel, Nagykeszi pedig Boldogasszonykeszivel (vö. HAAN II, 169).

A Káta nemzetség szállásterületén keletkezett számos falu (12.) közül négyet a XIV–XV. században templomáról neveztek el (1221/1550: *Katay*: VárReg. 227): 1. 1390: *Sentmartonkataya* (BAKÁCS, Pest m. 282); 1426: *Zenthmarthonkatha* (ZichyOkm. VIII, 301). Ma is Szentmártonkáta a neve. 2. 1426: *Bodogazonkatha* (uo. 296); 1473: *Bodogazonkathaya* (Cs. I, 30); ma Boldogkáta puszta. 3. 1473: *Zenthlewrynczkathaya* (Cs. I, 30), ma Szentlőrincskáta. 4. 1473: *Zenththamaskathaya* (uo.), ma Tamáskáta néven puszta.

Bizonyára a mai Hatvan határából szakadt ki egykor az attól temploma védőszentjével megkülönböztetett falu (11.): 1395: *Budogazzonhathuana, Bodogazzonhothuana* (ZsO. I, 426); 1438: *Bodogfalwa*, násként *Bodogazzonhatwan* (BÁRTFAI, Pest m. 178), ugyanekkor említik, de Nógrád megyei helyként a *Palotashatwan* falut is. Ma Boldog néven falu Heves megyében.

Csány (10.; Heves m.) XIII. sz. vége: *Chaan* (Gy. III, 76); 1409: *Zenthmikloschanya* (Cs. I, 59), az adat mellett szereplő "poss. populosa" megszorítás közvetve arra is mutathat, hogy ekkor esetleg más Csány nevű föld is volt.

A Heves megyei Réde (9.) az Aba nemzetség Rédey ága kezén már a XIII. század második felében két részre oszlott (vö. Gy. III, 128; KARÁCSONYI, MNemz. I, 64): a pápai tizedjegyzék szerint Felső- vagy Nagyrédén a Szűz Máriáról, Alsó- vagy Kisrédén pedig Szent Mártonról nevezett egyház állt. Így érthető, hogy forrásaink a XIV. századtól a patrocíniumokról is nevezik őket: 1331: *Zenthmartun*, 1340: *Scenthmartun*, 1351: *Rede S. Martini* (Gy. III, 128); 1410: *Zenthmarthonrede* (ZsO. II/2, 405); 1415 stb.: *Redezenthmarthon, Zenthmartonredeye* (Cs. I, 69), illetőleg 1422 stb.: *Bodogassonrede, Bodogazon Rede* (uo.).

A Gömör megyei Szuha-völgy (1.; 1278/1281/1386: *Zuha*: Gy. I, 553) egyik falujában a pápai tizedjegyzék szerint 1332-ben a Szent György tiszteletére emelt templom állt (*Thomas sacerdos ecclesie*

Sancti Georgii de Zoca: Vat. I/1, 193; Gy. II, 554). Ennek 1384-ben *Zenthgyerghzucha* a neve (ILA II, 50), Szent-György 1431-ben és Szent-György-Szuha 1489-ben (Cs. I, 147), megkülönböztetésül Szuhafőtől (1427: *Zuhafew*: uo.).

Abaúj megyében Szentistvánbaksa (2.) az altípus képviselője (1773: Sz. István Baksa: FNEsz. II, 559). A középkori Al- és Felbaksa egyikére vonatkozott (1288–1304: ? *Boxa*: Gy. I, 63; 1318: *felBoxa*: AnjouOkm. I, 463). A védőszent értelmezésével kapcsolatban azonban zavarban vagyok, mert Lipszky-nél 1808-ban még Baksa-szentivány szerepel, s a templom középkori titulusáról nincs adatom.

A Csanád megyei Tömpös (36.) felső részén 1274-ben megvolt már a Szent Miklósnak emelt templom (+1247/1284/1572: *Thembes, Tembes*, 1274 > 1340: *Tembes superior in qua ecclesia in honore Sancti Nicolai esset constructa*: Gy. I, 875), amelyről hamarosan fölveszi a patrociniumi előtagot (1337: *pars possessionis Scent-Mikloustembeseu*: AnjouOkm. III, 366), de később a tiszta védőszentnévi típusba sodródik át (1495: *Zenth Myklos penes Thempes*: Cs. I, 705); ma Pusztaszentmiklós. Tömpös másik templomát Szűz Mária tiszteletére szentelték (+1256/1572: *item monasterium Beate Virginis in insula Thembes*: ÁUO. VII, 430; Gy. I, 875).

A Szabolcs megyei Báka (3.) már korán mérete szerint tagolódott (1212/1339: *Bata* [h. *Baca*]: SzabSzatm. III). Az egyszer feltűnő *Bodogazzon Bakaya* (1474: Cs. I, 510) adat állítólag Kisbákára vonatkozott (Soós 391).

A bihari Ugra (17.; 1093: *Vgra* Gy. I, 679) egyik részét plébániaegyházáról nevezték el (1429: *Egihazaswgra*, 1552: *Zenth Janoswghra*: JAKÓ 372, 1605: *Zenth Janos Ugra*: ComBih. 48). A másik részen állt a talán Barsa nemzetségbeli Ugrai család Szűz Mária tiszteletére emelt monostora (1329: *mon. S. Marie*: Gy. I, 679), amelyről ez a *Monostorosugra* nevet is viselte (Cs. I, 627; JAKÓ 372).

Doboka megyében a Macskás-völgy (13.) osztódott települései közül három viselt patrociniumi előtagot (is): 1. 1310 > 1358: *Machkas ... in qua parte ecclesia lapidea in honore sancti Martini esset fabricata* (AnjouOkm. VII, 146); 1440: *Zenthmarthonmachkasa* (KolmJk. I, 234; Cs. V, 375); 1450: *ZenthmarthonMachkassa*, más néven *BothosMachkassa* (KolmJk. I, 422); ma Szentmártonmacskás – R. Sinmartin-Macicas, Kolozs m. (az azonosítás problémáira is l. Gy. II, 789; Cs. V, 375–9). 2. 1444: *Zenthkereztmachkasa* (KolmJk. I, 313); valószínűleg a mai Csepegő nevű pusztának fele meg (1439: *Chepegemachkasa*: Cs. V, 375). 3. 1451: *Zenthmiklosmachkasa*: (uo. 376); azonos a mai Hosszúmacskással (vö. 1724: *Hosszu alias Szent Miklos Macskás*: Gy. II, 790).

A Torda megyei Remete (37.; 1426: *Remethe*, 1508: *Kys Remethe*:

Cs. V, 728) 1351-ben *Scentmihalremetey* néven tűnik fel (AnjouOkm. V, 457). Az 1508. évi adat közvetve arra mutat, hogy ez is megosztott település volt.

Az erdélyi Fehér megyében Torja (38.) két testvértelepülésben él; egyszer, ugyanabban évben mindkettőt temploma titulussal azonosították: 1479: *Zenthmiklos Thorya*, *Zenthmarton Thorya* (SzO. I, 231), az első a későbbi Altorjával, a második pedig Feltorjával azonos.

Most vissza kell térnünk a Szentkirályszabadja (19.) név magyarázatának a bevezetőben említett második lehetőségére, tehát arra, hogy az előtag nem közvetlenül, hanem csak másodlagosan utal első szent királyunkra, azzal, hogy a település templomának a Szent Király volt a titulusa. Ezt a magyarázatot a következőkkel támaszthatjuk alá. 1. Feltétlenül nyomatékossá kell tekinteni a névföldrajz tanúskodását. A patrocíniumi helynevek imént bemutatott példáinak elterjedtsége az altípus erős dunántúli névdivatját mutatja: az 55 név közül 30 itt fordul elő (54, 54%), ráadásul a legnagyobb sűrűségben éppen Szentkirályszabadja környékén, a Balaton-felvidéken. Számottevő folt mutatkozik még Pest és Heves megye határos részein négy alapnév 8 patrocíniumos előtagúvá bomlásával, Esztergom és Bars megyében három alapnév (Kürt, Füss, Málas) titullussal való megkülönböztetésével, végül Dobokában az egy Macskás alapnév három védőszentnévi egyénítésével. Az altípus többi példájának földrajzi elhelyezkedését szórványosnak tekinthetjük. - 2. Több esetben is azt láttuk, hogy a névváltozás folyamatában a védőszentnév + alapnév szerkezetet fölválthatja a tiszta patrocíniumi helynév is (Szentlélekusza > Szentlélek, Szentandrás páha > Szentandrás, Mindszentmálas > Mindszent stb.). Ez az ellipszis talán az előtag védőszentnévi eredetének erős tudatával is magyarázható. A Szentkirályszabadja név adatsorában is előfordul a puszta patrocíniumi alak, mégpedig ugyanabban az évben kétszer is (1365: *Zenthkyraal*, *Zenthkyral*: VeszprReg. 229 [588-9. reg.]). - 3. Nem szeretnék perdöntő szerepet tulajdonítani annak, hogy egy adat szerint a falunak valóban a Szent Király tiszteletére emelt temploma volt: 1383-ban ugyanis *Zabady sancti regis* birtokon említik a Szent Kereszt tiszteletére szentelt kőápolnát, amely a Zabady-i Szent Király-egyház mellett áll (VeszprReg. 309).

Az altípussal kapcsolatban végül azt a kérdést kell fölvetnünk, hogy az alapnév jellegének, illetőleg a patrocínium minőségének van-e szerepe abban, hogy e csoportba tartozó névvé egyesüljenek. Nos, a kérdés első felére határozottan tagadó a válasz; az alaptagok a legkülönbözőbb névtípusokhoz tartoznak: van közöttük több törzsnévi eredetű (*Kér*, *Keszi*, *Kürt*, *Örs*), puszta személynévi (*Alap*, *Csab*, *Kölked* stb.), víznévi (*Sárosd*, *Szuha* stb.), egyéb helynévi (*Macskás*, *Málas* stb.) és ismeretlen, bizonytalan eredetű

(Pereszteg), teljesen hiányoznak az egyébként nagy tömegben ismert személynév + köznév szerkezetű alaptagok. Az egyes patrociniumok gyakoriságának is sokkal inkább tisztelettörténeti, mintsem névtani okai vannak: azok a templomcímek fordulnak elő a leggyakrabban, amelyek a középkori Magyarországon egyébként is a legnagyobb kedveltségnek örvendtek. Sorrendben így következnek egymás után: Boldogasszony- 9, Szentmárton- 7, Szentmiklós- 7, Mindszent- 4, Szentmihály- 3, Szentpéter 3- Szentandrás- 2, Szentistván- 2, Szentiván- 2, Szenttamás- 2, végül Szentbenedek-, Szentberek-, Szentgál-, Szentgyörgy-, Szentimre-, Szentjános-, Szentkereszt-, Szentkirály-, Szentlászló-, Szentlélek-, Szentlőrinc-, Szentmargit-, Szentulrik-, Szentvid- egy-egy névben. (A patrociniumok gyakoriságáról és ennek vélhető okairól l. Kovács Béla, Magyarország középkori patrociniumai: Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve XXV-XXVI. Szerk.: Bodó Sándor, Petercsák Tivadar. Eger, 1989-1990. 407-19.) A tisztelettörténet szempontjából viszont véletlennek kell tekintenünk azt, hogy a Magyarországon legritkább patrociniumok közül több is megjelenik az altípus helyneveiben. Kovács Béla adataiban pl. egy Szent Bereck és két Szent Ulrik szerepel (i. m. 409, 410), s az én, időben tovább terjeszkedő, teljességre törekvő, de azt korántsem elérő gyűjtésem is a két szent korlátozott tiszteletéről árulkodik. A helynéven kívül a Bodrog megyei Arany és a varasdi Zamlacsa templomát emelték Szent Ulrik tiszteletére (1331: *Aran ... in qua est ecclesia in honorem Sancti Oldricy constructa*: Cs. II, 192; Gy. I, 706; 1345: *in possessione Aran ... ecclesia in honorem sancti Oldricy confessoris est constructa*: ZichyOkm. II, 180; illetőleg XIV. sz.: *Item sancti Urrici de Zamlacha*: ORTVAY, EgyhFöldl. II, 761). Szent Bereck tiszteletéről - ugyancsak a helynéven kívül - további öt titulus említhető: Kemlek, Zágráb m. (1440: *rector ecclesiae parochialis S. Briccii de Subkemluk*: LUKSICS II, 189); Kene, Szolnok m. (1406: Szt. Bereck-kápolna: ZsO. II/1, 632); Lisó, Hont vm. (1332: *capellam sancti Bricci de Lizo*: AnjouOkm. II, 580); Monyorókerék, Vas m. (1496 e.: "Közelében állt a pálosok kolostora, melyet monyorókeréki Elderbach Pertold Szent Bereck tiszteletére alapított...": Cs. II, 726); Szinta, Zaránd m. (1338: *capella lignee sub honore beati Briccii confessoris ... Zinta* AnjouOkm. III, 484; KállayLevt. I, 128).

MEZŐ ANDRÁS

A Kerlés és Kerelő helységnevről

Látszólag joggal merül föl a kérdés: miért tárgyaljuk együtt ezt a földrajzilag egymástól tagadhatatlanul viszonylag távol eső két helység nevét. Az elsősorban I. László király (1077-1095) emléként földidéző *Kerlés* ma Beszterce-Naszód megye délnyugati részében fekszik. A Dipse patak szászlekencei medencécskáját a Mezőséget északkelet és részben, a Nagy-Szamosba ömléséig észak felől határoló Sajóval összekötő völgyszűkületének a Sajó felé nyíló szájában húzódik meg. *Kerelő* viszont az előbbitől légvonalban 68 km-re délre, a Maros folyó Maros megyében kigyózó nyugati szakaszának egyik kanyarulata bal partján terül el. Ezenkívül eltérő nevük sem indokolná tárgyalásukat.

Szerintünk azonban nem ennyire egyszerű a helyzet. Kutatásaink alapján úgy véljük, hogy e helységet eme egymástól valóban inkább szétválasztó, semmint összefűző tények mellett talán mégsem árt megvizsgálnunk: nem lelhetők-e mégis őket összekapcsoló nyelvészeti s régészeti-történelmi adatok vagy érvek. Vajon nem nyújtható-e egészen szabatos vagy bár az eddiginél szabatosabb, elfogadhatóbb eredeztetése a kutatások új eredményeinek fényében? A következőkben ennek taglalását kíséreljük meg.

I. 1. A kutatók mindmáig majdnem egységesen a görög "κύριε ἐλέησον" (= Uram, irgalmazz!) könyörgés szavaiból származtatják *Kerlés* nevét¹. A névadás okát vagy nem tudják megmagyarázni, vagy pedig más- és másképpen határozzák meg. SZABÓ KÁROLY Salamon királynak (1057-1077) Géza s László herceggel a Magyarországból rabolt kincsekkel és foglyokkal kelet felé visszatérőben levő kunok fölött 1068-ban kivívott győzelméhez fűzte. Szerinte a harcosok és megszabadított foglyok a kunokra mért vereség és a szabadulás fölött érzett örömben hálából kiáltották a "kyrie eleison" szavakat. A helység így nyerte e szavakból álló nevét². PESTY FRIGYES egyetértett a görög eredeztetéssel, de elutasította mind e magyarázatát, mind HODOR KÁROLYnak Kolozsvárott 1837-ben megjelent *Doboka vármegye természeti és polgári esmertetésében* közölt fejtegetéseit. HODOR szerint a kunok gyakori betörései miatt a 11. században alapított kolostor szerzetesei feladták lakóhelyüket. A ku-

nok fölötti említett diadal után a megmaradt szentegyházba járó pap déleesti imájából kihangzottak a "kyrie eleison" szavak. Így származott e helységnév. PESTY szerint a görög nyelvű könyörgés nyugati szláv nyelvben változott *Krleš*sé. Ez a szláv név került aztán a magyar nyelvbe³. P. S. Năsturel más változatban ugyan, de fölújította HODOR vélekedését, kiegészítve Pesty elméletével. Szerinte morva-szláv nyelven alakult ki a (magyar *Kerlés*, ill.) román *Chirales*⁴, és itt görög szertartású kolostort tételez föl.

Mircea Rusu s Stefan Dănilă h a j l i k e felfogás felé, noha PESTY ilyen értelmű állításával egyezően elismeri, hogy *Kerlés*-sen nem igazolható ilyen monostor. Figyelmeztetésük szerint azonban IV. Béla király (1235–1270) 1250-ben kiadott oklevele megemlékezik a helység közelében levő Sajósárvár hajdani monostoráról⁵. A két kutató fölveti a kérdést: mit érthetett IV. Béla e "hajdani" jelző alatt, és hogy e kolostor létezett-e 1068 előtt. Szerintük talán lehetséges volna bár egyes részleteiben tisztázni ezt, mert a valószínűleg a 13. század második feléből keltezhető templom maradványai jól előtűnnek Sajósárvár közepén. A szerzőknek a 15. jz-be foglalt megjegyzése szerint a 10–12. század közéről keltezhető sajósárvári cserépfalú földvártól 100 m-re 10–11. századbeli "Bjelobrdo" jellegű (azaz magyar "köznépi") temetőt fedeztek föl 1972-ben. Szerintük az ehhez a temetőhöz bizonyíthatón tartozó templom ezutáni fölfedezése v a l ó s z í n ű s í t e n é a *Kerlés* névnek a "kyrie eleison"-ból való eredeztetését⁶.

2. Megvizsgálván alakjának az idők folyamán végbement változásait, vallassuk ki ezután helységnévünket, hadd lássuk abból mire következtethetünk.

Kézai Simon 1280 körül írt krónikájában említi először e nevet. Nála *Kyrioleis* alakban ("in monte, qui *kyrioleis* dicitur", azaz "a *kyrioleis*nek nevezett hegyen") tűnik föl⁷. A név okleveles adataink tükrében a következőképpen alakult: 1292: *villa Keleme-nechs*; 1332: *sacerdos de Kynelis* (= *Kyrelis* >); 1345: *Kyrelis*, *Kyeleys*; 1456: *Kereles*, *Kereloes*, *Kyrelis*; 1457: *Kyeleis*, *Kereleys*; 1462: *Kereules*; 1463: *Kerewles*; 1492: *Kireles*; 1495: *Kyryeles* (kétszer is); 1587–1589, 1616: *Kerles*; 1622: *Körlös*; 1733: *Kiraleizon*; 1750: *Kiralyes*; 1760–1762: *Kerlés*⁸. A, szerencsénkre, meglehetősen bő adataink további néhány tagját nem soroljuk föl. Ezek a mai név jelentkezése u t á n i tagadhatatlanul népnyelvi változatok csupán.

Most már "csak" az a kérdés: akár a magyar *Kerlés*, de különösképpen a román *Chirales* eredeztethető-e a nyugati (morva-)szláv *Krleš*ből vagy se. E tekintetben igen sajnáljuk, hogy nem ismerjük P. S. Năsturel érvelését. A magyar *Kerlés* nyelvileg származtatható az eredetileg görög imaszavakból levezetett nyugati (morva-)szláv szóból.

3. Ettől függetlenül mégis úgy véljük, hogy más utat is követhetünk. Rátérésünk előtt azonban vegyük szemügyre: mindenik beilleszkedik-e elméletileg levezethető sorunkba. Jegyzékünk futólagos átnézésekor is szembe szökik az 1292-beli *villa Kelemenechs* név. Míg többi elemünk mindenike szépen illeszkedik a vitathatatlanul Kézai *Kyrioleis*-re visszavezethető sorba, ez bizony erősen kikíváncozik belőle. Hogy egyszerű elírás-e vagy, más helységekhez hasonlóan ez is neve volt rövidebb időre, megmondani nem lehet. Ezért a továbbiakban mellőzzük, amiképpen a "kyrie eleison"-ból származtató többi kutató se vette figyelembe. Hozzá hasonlóan szembeötlő a görög imaszavakra látszólag valóban visszavezethető 1733-beli *Kiraleizon* név. Rendkívül kései jelentkezése miatt azonban, és minthogy korábbi gazdag névanyagunkból egészen ismeretlen, megfelelő előzménye nincs, nem tekinthető az eredetinek vélt görög imaszavak újbóli feltűnésének. Sokkal inkább a 18. századra nagy mértékben jellemző tudakosságnak tulajdoníthatjuk.

A név vizsgálata a nyugati (morva-)szláv nyelvből való származtatás ellen szól. Az feltűnő ui., hogy az elméletnek megfelelő, *e l e i t ő l f o g v a v á r h a t ó* (*Krleš ~*) *Krles ~ Kerlés* alak - elfogadható származtatása ellenére is - a helységnév 1280 körüli első írásbeli jelentkezése után csupán rendkívül későn: 1492 és 1587-1589 között alakulva ki, mindössze eme utóbbi években fordul elő először. Még ha 1492-t vagy az ezt (közvetlenül) követő éveket fogadjuk is el használatba kerülése kezdeti idejeként, a név (máig föltételezett) eredetije jelentkezése óta 200 év - n é l h o s s z a b b időköz telt el. A, szerencsénkre, eléggé bőséges adataink érthetően más út követésére kényszerítettek.

Az 1456-beli *Kereles*, *Kereloes*, az 1462. évi *Kerueles* és az 1463-ból való *Kerewles* alakok, talán furcsának tűnőn, természetesebb magyarázat felé irányítanak bennünket. A finnugor korból származó ősi *ker-* alapszóból képzett *Kerülés* szóra gondolunk. A TESz. szerint "a *kerül* és *kering* szónak valamennyi jelentése a 'f o r o g, k ö r ü l j á r' jelentésből érthető"⁹. (Mi gyérítettük - FG.) Igaz, hogy a *kerül* szó 1332-beli első írásos előfordulásakor *Keruleu* ("a parte montis *Keruleu*heg vocati")¹⁰ alakban tűnik föl. De ez még nem mond ellent föltételezett eredeztetésünknek, ill. értelmezésünknek.

Tehát nem a másoktól föltételezett nyugati (morva-)szláv *Krleš ~ Krles ~ Kerlés* az eredeti ősi, és nem ebből vezethető le a többi korai alak. Éppen fordított a helyzet. A *Kerülés* szó alakulása révén keletkezett a nyugati (morva-)szlávból valóban származtatható, de gyakorlatilag hozzá nem fűzhető - ismételjük: csak nagyon későn jelentkező - *Kerlés* név. Másként fogalmazva: a *Kerlés* név nem a későbbi változatokat ráépíthetően kiindulásként tekintendő alap, hanem más szóból való kései fejlemény.

4. Elismerjük, hogy eddig írottaink talán nem túlságosan meggyőzők. Ezért további, szerintünk elképzelésünket támogató érveket említettünk föl. A *kerülő* szó máig megőrződött, de már halványulni kezdő értelme: "gazdasági szolga, aki a mezőre, erdőre i d e - o d a j á r k á l v a f e l ü g y e l ."¹¹ (Mi gyéritettük - FG.) Az új értelmező szótár így magyarázza: "e r d ő k e r ü l ő (...)" (nép) Az erdőre felügyelő mezőgazdasági alkalmazott; e r d ő - ő r."¹² (Mi gyéritettük - FG. Ezen a helyen külön is hangsúlyozzuk kiemelésünket.) Értelmező szótárunk idevonatkozó többi adatából (is) kiderülön a *kerül* ige az *őr(iz)* igével azonos jelentésű¹³. Ez nem meglepő, hisz fentebb idéztük a TESz.-nek a *kerül* és *kering* szó 'forog, körüljár' jelentését. Ehhez csatoljuk PAIS DEZSŐ megállapítását: a török eredetű *őr* névszó, ez az örködéssel "összefüggő ige nemcsak visszaható, hanem cselekvő is: tehát 'kerülő' és 'kerítő'" egyaránt. A tőle fölsorolt minták alapján "tehát az *őriz* (...) (ige - FG.) bátran tekinthető denominális -z képzős származéknak"¹⁴. (Azaz a *kerülő* finnugor, az *őríző* a magyar nyelv szabályai szerint képzett - azonos értelmű - török örökségünk.)

Fejtegetéseink szerint az *őriz* ige 'kerül' értelmével *Kerlés* helységnevünk nehézség nélkül eredeztethető *Kerülős* (foglalkozásról nyert) helységnévből.

5. Korábban írottainkat az előbbi, sajnos csak kényszerből végzett műkedvelő nyelvészkedéssel erősítettük. A következőkben régészeti-történelmi adatokat igyekszünk eddigi érveink mellett felsorakoztatni.

Hivatkoztunk volt M. Rusunak és St. Dănilănak a sajósárvári cserépfalú földvárban végzett régészeti ásatásaira¹⁵. E vár *Kerléstől* 2 km-re fekszik. A szerzők feltáró munkájukkor három építési szakaszt állapítottak meg. Közülük főképpen a második érdekel most bennünket. A szerzők, érthető óvatossággal, a 10.-11. századból keltezik ezt¹⁶.

Figyelembe kell vennünk azonban még egy lehetőséget. St. Dănilă a *Kerlés* közelében fekvő *Árokaljától* délkeletre 3 km-re emelkedő "Vár" nevű hegyfokról több korszakhoz, köztük feltehetőleg a sajósárvári vár használati idejéhez is köthető földvárról értesít. Ez az erősség *Kerléstől* kelet-délkeletre található, légvonalban 5 km-re!¹⁷.

Várhoz, magától értetődően település is tartozott. A várórság családtagjai se, de az őrség egésze se tartózkodott állandó jelleggel a várban. Az őrség leglényegesebb feladata béke idején, de háborúban különösképpen: a vár és környékének ellenőrzése, felügyelése, szemmel tartása. A vár körüli területek felvigyázása csak portyázásokkal biztosítható; magát a várat pedig *kerülnie* kellett az őrnek külön erre kiképzett járó-ösvényen (*bermá-n*). A kutatók meg is találták eme ösvény maradványait. Az írt föladat

különösen lényeges volt várunk esetében. Ez a vár határbiztosítási szerepén kívül két koraközépkori útra is vigyázott. A Közép-Európából Kelet-Európába a Nagy-Szamos – Sajó – Beszterce völgyén húzódott fő-, meg a Mezőséget átszelő, Doboka felől Besztercére vezető hadiút felügyelete tartozott hatáskörébe.

Ezekből levezetve erőltetés nélkül megmagyarázhatjuk, egészen természetesnek mutatón a hegy vagy település, vagy akár mindkettő [†]Kerülős nevét. (Ne feledjük: Kézainál hegy neveként jelentkezik.)

A [†]Kerülős név minden nehézség nélkül megfelel vár őrségét adó népesség települése elnevezésének, de a várat hordozó hegyének is. Hasonló nevek másutt is ismeretesek: Kerülős Arad megyében (a pápai tizedjegyzékben ugyan Kiral névvel jelenik meg először, ha az összeírást készítő idegen ajkú személy valóban helyesen adta vissza a magyar nyelv számára furcsa hangjait; szerintünk a csekély számú későbbi adat miatt első alakja talán vitatható, a szakember elemzését igényli), Keringő dűlőnév a Nagyenyed közelében fekvő Szászújfalu határában, Keringő határnév a Kovászna megyei Zágónban, Keringetés a MNK-ban, a Zala megyében Zalaszentbalázs falu szántóföldje¹⁸. Ezek vitathatatlanul nemigen tekinthetők a tárgyalt helységeinkhez hasonló szerepet jelölő nevekként, de az nem lehetetlen, hogy egyikőjük-másikójuk mégis az őríz 'kérül' értelméhez kapcsolódik. Csupán nem katonai vonatkozásban. De még ez sem egészen bizonyos. Számunkra a névadás azonossága a lényeg.

A finnugor eredetű ker- alapszóból származó hely(ség)neveink mellett jóval több az azonos értelmű őr szóból képzett nevünk: Őr, Mezőőr, Őristrázsa, Őrményes, Őrke stb. Kerülős helységnevünk ezeknek nehézség nélkül elfogadható megfelelője.

II. 1. Talán sokkal könnyebb és egyszerűbb Kerelő nevének magyarázása. KNIEZSA ISTVÁN ismeretlen eredetüként tekintette¹⁹. Szláv Kiriloból származtatását lehetségesnek, de valószínűtlennek tartotta. Kiss LAJOS nem tárgyalta ezt a helységnevet. (De vö. i.m. 2. kiad.)

2. Kerelő neve alakulását vizsgálva a következőket tapasztaljuk. 1332: sacerdos de Kerelev; 1339: Kerülev; 1370: Kereleu; 1380: Kerelew; 1416: Kerewlew; 1443: Kerewlew; 1448: Kerele; 1473: pos Kerwllw; 1480: Kwrewlew; 1492: Kerelleu; 1587-1589: Kereleo; 1733: Szempál-Kiriló; 1750: Kiraleu; 1760-1762: Kerüllő; 1805: Kerellő²⁰.

Szerintünk az eddig ismeretlen eredetüként nyilvántartott Kerelő helységnev is nehézség nélkül értelmezhető a 'kerülő', foglalkozást jelző szóból. A fősorakoztatott nevek közt korán: 1339-ben jelentkezik ez az alak. Azt el kell ismernünk, hogy ennek esetében különösképpen fölmerülhetne a gyanú: nem eredeti (erdő)kerülő foglalkozást jelző szóról kellene-e beszélnünk. Hisz számta-

lan ilyen foglalkozást jelző helynevünk van, erdővel kapcsolatos meg különösképpen sok.

3. Föl kell figyelnünk azonban ⁺*Kerülő* ~ *Kerelő* esetében is a *Kerlés*nél hangsúlyozott elképzelésünk támogatására fölhozott ér-
vünkre: közelében (légvonalban 4 km-re!) ugyancsak régészeti ása-
tással föltárt szintén 10. század végén vagy következő elején ké-
szített, hasonlóan gyepű-védelmi szerepet betöltő cserépfalú föld-
vár helyezkedett el a Maros fölé emelkedő, meredek oldalú, kiugró
magasabb folyópad fokán, Malomfalva határában. E földvár közeléből
is felszínre került 10-11. századból keltezett temető²¹. Ezekkel
a z o n o s e g y k o r ú jelenség m á s u t t is megfigyelhe-
tő Erdélyben. Érvünk tehát b i z o n y í t ó értékű.

4. Föltűnő még a következő megfigyelés. Ha egybevetjük a két
helység neve alakjainak külön-külön bemutatott jegyzékét, meglepe-
téssel tapasztalhatjuk, hogy mindkettő esetében csaknem egyidőben
(1733, ill. 1750.) az addigi sorból jól láthatóan kiugró, hasonló
(de semmiképpen nem azonos!), az Arad megyei *Kerülőshöz* közelítő
névalak jelentkezik: *Kerlés*nél (a "kyrie eleison" eredetre utaló
egyetlen) *Kiraleizon*, *Kerelő*nél pedig *Kiraleu*. Ennek az észrevé-
telnek az alapján – említettük volt – föltehetjük, hogy a *Kerlés*
alakváltozataiban jelentkező *Kiraleizon* n e m az "eredeti" "ky-
rie eleison" nagyon kései képviselője s megfelelője.

III. 1. Úgy véljük: föl kell figyelnünk mind a nevek tőlünk
több oldalról is bizonyítani igyekezett azonosságára, mind a hely-
ségek feltűnően egyező földrajzi elhelyezkedésére. Ez nem tekin-
tendő pusztán véletlen jelenségnek. Annál is inkább nem, mert az
említett korai földvárnak a tőlünk az eddigihez képest szabatosab-
ban felfedett, s a gyepű-övezet belső oldalán húzódó s központi
szervezésről valló várrendszer jelentős láncszemeiként tekinthe-
tők: egyikőjük a Nagy-Szamos, másikójuk a Maros, valamint mindket-
tő – más tagokkal kiegészítve – a Mezőség nyugati felét óvta a ve-
szélytől.

Összefoglalásként: igyekeztünk csokorba szedni kis írásunkban
a *Kerlés* és *Kerelő* helységnév eredeztetéséről és értelmezéséről
alkotott felfogásunk támogatására fölhozható érveket. Újabb régé-
szeti-történeti kutatásokra és ásatásokra, személyes megfigyelé-
sekre alapozott észleleteinkkel támogattuk nyelvészeti indoklásun-
kat. Szerintünk eléggé meggyőzőn sikerült igazolnunk a két hely-
ségnév értelmezésére s ezen keresztül eredeztetésére vonatkozó
föltételezésünket. Írottaink alapján nagyon valószínűnek mutatko-
zik, hogy gyepű-örzéssel kapcsolatos tevékenységről valló finnugor
eredetű szóból képzett 'kerülő(s)' értelmű helységnév magyar ajak-
ról származik. Nem mond ellent vélekedésünknek értelmezett hely-
ségneveink másutt hiányzása. A görög imádság szavaiból származta-
tott névnek egyetlen társa sincsen (a mienkének van és hozzáfűzhe-

tő több hasonló határ- meg dűlőnév is!), noha tudott: nemcsak a Kerlésen föltételezett görög szertartású kolostorban hangzott el oly sokszor a szerzetesek meg hívők könyörgése. Kettejük magányossága nem értelmezésük elleni érv. Sőt, szerintünk még inkább mellettük bizonyít.

J E G Y Z E T E K :

¹ KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest 1978. 330. *Kerlés* címszó.

² KÉZAI SIMON mester *Magyar Krónikája*. Ford. Szabó Károly. = Magyarország történetének forrásai. I/III. Pest 1862. 75. 3. jz. Ld. még: Rusu, Mircea - Dănilă, Ștefan, *Cetatea feudală de la Șirioara*. = *File de istorie* II. Bistrița 1972. 47-64., kképpen 61-62.

³ PESTY FRIGYES, *Magyarországi helynevek*. = Századok II. (1868) 111-114.; uő., *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. Budapest 1888, 166-168. *Kerlés* címszó. - HODOR vélekedését csupán PESTY utalásából ismerjük.

⁴ P. S. Năsturel, *Un vestige Cyrillo-Méthodien dans la toponymie de la Transylvanie en 1068*. = *Heortios Tomos Cyrillou kai Methodi u epitei 1100 eteridi II*. Thessalonika 1968. 213. skk. Ezt az értekezést M. Rusu s Șt. Dănilă említett régészeti beszámolójából ismerjük (61. és 13. jz.)

⁵ *Documente privind istoria României. Vescul XI. XII si XIII. C. Transilvania*. I. București 1951. 343-344. 295. sz.

⁶ Rusu, M. - Dănilă, Șt., i. m. 62. és 15 jz.

⁷ M. SIMON DE KEZA, *Chronicon Hvngaricvm...* 2. kiad. Bvdæe (1782) 123.

⁸ SUCIU, CORIOLAN, *Dictionar istoric al localit tilor din Transilvania*. I. București 1967. 142-143. *Chirales* címszó.

⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. (BENKŐ LORÁND szerk.) Budapest 1970. 465.

¹⁰ i. m. 464.

¹¹ *A magyar nyelv teljes szótára...* II. (BALLAGI MÓR szerk.) Pest 1873. 32-33. *Kerülő, kerülő* címszó.

¹² *A magyar nyelv értelmező szótára*. II. Budapest 1960. 414. *erdőkerülő* címszó.

¹³ I. m. 886. *kerülő* s 1301. *mezőőr* címszó. Utóbbi magyarázata: "a mezei termények, ültetvények, vetések őrzésére alkalmazott személy; csősz, k e r ü l ő, mezőrendőr." (Mi gyérítettük - FG.)

¹⁴ PAIS DEZSŐ, *Őrül*. = uő., *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest 1975. 272-277. - Itt jegyezzük meg, hogy *A Hét* hasábjain 1979 tavaszán megvitatás és egyben nyelvészeti vonatkozású nehézségeink miatti segítségkérés végett közöltük a csángó név értelmezésével és a nép(csoport) eredetével kapcsolatos rendkívül

rövid vázlatunkat. Láttuk főszövegünkben, hogy két szavunk azonos értelmű. A MNK bizonyos, részben vagy egészében török eredetű népszerűség lakta vidékein is ismert *csángó* szó ottani kimutatott, valamint a TESz.-ben adott jelentése *e g y e z i k t á r g y a l t k é t s z a v u n k é v a l*. Éppen e h á r o m s z ó a z o - n o s é r t e l m e a s a r k t é t e l e a *csángó* név és nép- (csoport) eredetéről szóló s arról vallott részletes fejtegetéseinknek, ill. vélekedésünknek.

¹⁵ Ld. 2. jz.

¹⁶ Rusu, M. *Castrum, urbs, civitatis*. = Acta Mvsei Napocensis VIII. (1971) 200-201. irodalommal; vö., *Relatii cultzrale dintre slavi si populatia romaieă*. = Apvlvm IX. (1971) 724-725. irodalommal; Rusu, M. - Dănilă, Şt., i. m. 57., 60-61.

¹⁷ Dănilă, Şt., *Contributii privind unele cetăti din nord-estul Transilvaniei*. = File de istorie II. Bistriţa 1972. 91-92.

¹⁸ Suciu, C., i. m. I. 138. *Cherelus* címszó, ill. Pesty Fr., i. m. I. 166 *Keringő*, *Keringetés* címszó.

¹⁹ KNIEZSA ISTVÁN, *Keletmagyarország helynevei*. = Magyarok és románok. I. A magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. (Deér József - Gáldi László szerk.) Budapest 1943. 216. *Kerelő* címszó.

²⁰ Suciu, C., i. m. I. 143.

²¹ HOREDŢ, KURT, *Şantierul "Asezări slave în regiunile Mures şi Cluj"*. = Studii şi cercetări de istorie veche III. (1952) 328 skk. K. Horedt is a gyepű belső erőssége lehetőségeként tárgyalja ezt a földvárat.

FERENCZI GÉZA

Győröcske mai vezetéknevei

Győröcske község előbb Zemplén, majd Ung megyéhez tartozott. Soha nem volt nagy, most is a megye legkisebb települései közé tartozik. FÉNYES ELEK (Geogr. Sz. II, 74) 1851-ben 278 személyről ír. Nézzük meg néhány Hnt. adatát a lélekszámról! 1944: 192, 1962: 251, 1985: 228. Kazup Zsuzsa, Nagy Erika, Szilágyi Erzsébet, Fedorné Iszály Csilla 1989. április 6-án összeírták a lakosságot. Adataik szerint 52 házban 156 ember élt. Ez is indokolja, hogy egy kihaltfélben levő falu családneveit is elemezzük.

Győröcskén összesen 26 féle nevet viselnek. Ez annyit is jelent, hogy az egy névre eső átlag 6,00%. Három név kiemelkedik gyakoriságával: *Pokol*: 44 (28,20%), *Révész*: 15 (9,61%), *Dancs*: 22 (7,69%). Ez annyit is jelent, hogy a lakosságnak csaknem a fele (pontosan: 45,50%) viseli ezt a három nevet. Ezt az arányt a kiskvárdai járásban csupán Tiszamogyorós szárnyalja túl: *Ésik* (37,80%), *Fodor* (18,19%), *Varga* (16,43%), összesen: 72,41%! Összehasonlításként közlöm községenként azokat a vezetékneveket, amelyeknek a járásban 8%-nál magasabb a megterheltsége: *Ajak*: *Kovács* (12,42%), *Benk*: *Dancs* (9,00%), *Berkész*: *Nagy* (12,50%), *Döge*: *Jánvári* (9,72%), *Eperjeske*: *Demeter* (8,60%), *Fényeslitke*: *Gyüre* (9,07%), *Gyulaháza*: *Tóth* (8,12%), *Komoró*: *Kovács* (9,83%), *Mezőladány*: *Lakatos* (9,75%), *Nyírlövő*: *Molnár* (9,93%), *Rétközberencs*: *Nagy* (10,31%), *Kovács* (8,73%), *Szabolcsveresmart*: *Nagy* (10,71%), *Tiszabezdéd*: *Balogh* (10,21%), *Tiszakanyár*: *Lakatos* (10,62%), *Tiszaszentmárton*: *Pongó*, *Szabó* (9,42 - 9,42), *Tuzsér*: *Révész* (15,53%), *Balogh* (8,72%), *Újkenéz*: *Dicső* (12,50%), *Zsurk*: *Kovács* (9,33%). Nyolc győröcskei név (*Révész*, *Pokol*, *Ficsóri*, *Kruppa*, *Pócsik*, *Dancs*, *Batári*, *Maklári*) a járás több helységében is gyakori.

A vezetékneveket a vélhető indítékok alapján felállított csoportonként közlöm, és zárójelben megadom a névviselők számát is.

1. Személynévből származó nevek: *Bartók* (4): a Bertalan név R. *Bart*-olom alakjának csonkulása + -ók képző. *Dancs* (12): a) vagy a *Dán*-iel vagy a *Dam*-ján név csonkulása + -cs képző. b) az ÚMTSZ

(I, 947) 'piszkos, mocskos' jelentéssel közli. Így román jövevényszó, s csak 1771-től mutatható ki Erdélyben és a Szilágyságban (BAKOS FERENC: A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 254-5, TESZ I, 592). Ez utóbbi aligha lehetett a névadás alapja. Márkus (1): vagy a lat. Marcus átvétele vagy a m. Márk + -us képző. Mátyás (1): magyar keresztnévből.

2. Helynévi alaptagú nevek: Bányai (3): mivel a község területén nem volt bánya (pl. homok-), így bármelyik -bánya utótagú helységnévből levezethető, de elsősorban a Szatmár megyei Nagy- és Felsőbányára lehet gondolni (ma: Baia Mare, illetve Baia Sprie). Batári (5): Batár (ma: Bratovo) Ugocsa megyei község nevéből. Businszky (5): a Nógrád megyei Bussa szlovák nevének: Bušince alakja + a szlovák -sky képző. Maklári (6): Maklár Heves megyei község nevéből. Pólyán: Pólyi (ma: Pol'ov) Abaúj megyei község neve + a szlovák -án képző (megfelel a -sky-nek). Pólyi ugyanaz a község, de a névadás formája magyar. Regőczi (6): Regéc Abaúj megyei helység nevének Regőc ejtéséből. A Bács-Bodrog megyei Regőce kronológiai okokból nem vehető figyelembe (MEZŐ A.: A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982. 184 és FNE SZ. II, 406). Toldi (6): Told (Bihar megye), illetve Alsó- és Felsőtold Nógrád megyei községek egyaránt számításba jöhetnek. Az utóbbiakat csak azért tartom valószínűbbnek, mert a Businszky név is nógrádi eredetre mutat.

3. Foglalkozásra, tisztségre utaló nevek:

a) A foglalkozás és a tisztség megnevezése: kétségtelenül ez a névtípus a legnehezebben magyarázható meg teljes biztonsággal. A gyakoriság azt mutatja, hogy a névadásnak nem egyetlen apropója volt. Így pl. a Kovács név jelentheti a mesterséget, de jelentheti azt is, hogy kovács volt a szomszédja, kovácsnak volt a szolgája stb. Különösen vonatkozik ez a Papp névre. Felsorolásszerűen nézzük a neveket! Béres (3), Kántor (2), Lisztes (2): nyilván tapadással keletkezett a lisztes molnár szerkezetből, a járásban csak Győröcskén előforduló név, Molnár (8), Papp (5), Révész (15), Szabó (6), Takács (2).

b) A mesterség, foglalkozás eszköze, terméke. Valamennyi név metonimikus. Ficsóri (4): alapszava, a ficsór többjelentésű román jövevényszó (de a névadás formája magyar!). Az azonban vita tárgya, hogy a több jelentés a románból jött-e át, vagy a magyarban alakult, hiszen köztük alig-alig van összefüggés, s az első előfordulások között jelentős intervallum van. BAKOS (i.m. 214) a következőket adja meg: román legény (1570), kiscsizma (1599), vámoló edény a malomban (1638), futár (1657), hajóvontató (1708), véka (1793). A jelentések közül a 'vámoló edényt' tartom a legvalószínűbbnek. Egyrészt azért, mert a faluban van Lisztes, illetve Mol-

nár név is. Másrészt a földrajzinév-anyagban van egy *Malomkert*. ne-
vű szántóföld is. Az adatközlők (Dancs Balázs 1902, Révész Béláné
jöhet a 'hajóvontató' jelentés is (vö. Révész). A többi jelentés
aligha gyakorolt hatást a névadásra. A név végi -i valószínűleg
analógiás hatás következménye. Komorón, Mándokon, Tiszabezdéden és
Záhonyban *Ficsóri*-nak, Gégényben pedig *Ficsór*-nak hangzik. Görgi-
czei (5): az említett analógiás hatás itt is érvényesül, igaz,
anyakönyvi hibából. E név Komorón és Záhonyban már *Görgicze*, mi-
ként a győröcskeiek is *görgicé*-nek ejtik (-i nélkül !). A vágó
durbincs (*Acerina cernua*) nevű hal helyi neve (vö. HERMAN OTTÓ, A
magyar halászat könyve. Bp. 1887. 763. is). Ebben a földrajzi kör-
nyezet is megerősít, elsősorban maga a Tisza, másrészt a Holt-
Tisza-tó, ahol ma is halászat folyik. A hálnév mint vezetéknev
eléggé gyakori a Tisza mentén (pl. *Harcsa*, *Kárász*, *Keszeg* stb.).
Kruppa (4): a tatárkakása román neve, de a románban ukrán jöve-
vényszó (BAKOS, i.m. 237). Nem valószínű, hogy a névadásnak ez
lett volna alapja. Inkább szlovák (esetleg ukrán) átvételről lehet
szó, hiszen itt az elsődleges jelentés: 'dara'. Így éppen bele-
illik a *Ficsóri* - *Lisztes* - *Molnár* sorba (feltéve, ha a közszót
vették át). A megyében nem tartozik a ritka nevek közé. Érdemes
megfigyelni a térképen a *Ficsóri* és *Kruppa* egyedül Győröcskén for-
dul elő együtt. A többi helyen vagy az egyik vagy a másik.

4. Egyéni tulajdonságon alapuló nevek: *Csorba* (1): 'rendelle-
nes v. hiányos fogazatú'. A román *ciorba* 'leves' nem jöhet számi-
tásba, mert csak a XX. században szerepel az erdélyi regionális
köznyelvben (BAKOS, i.m. 426). *Pócsik* (1): előfordul a nyíregyházi
tírpák névanyagban is. OROSZ BÉLA a szlovák poučit' 'felvilágosí-
tást ad' igéből vezeti le. Csakhogy az -ik képző nem deverbális
(KNEZSA ISTVÁN: A magyar és szlovák családnévek rendszere. Bp.
1965. 52-3. és OROSZ BÉLA: Családnévek Nyíregyházán a XVIII. szá-
zad második felében. A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos
Közleményei 1974-80. 731). A szó jelentése a keleti szlovákban:
'juhbagócs (*Oestrus ovis*)' (Jozef Hytka szíves közlése.) Kialaku-
lása a következő: irodalmi szlovák *pavúk* 'pók', keleti szlovák
pouk (pouč-) + -ik képző. Valóban, a juhbagócs potroha hasonlít
leginkább a pókra. Egyébként sem a szlovákban, sem a magyarban nem
ritka, hogy élősködő rovarok nevét adják családnévként (pl. *Bogár*
'légy', *Bagócs*, *Bögöly*, *Szúnyog* stb.). *Pokol* (44): kétségtelenül
ez a legrejtélyesebb név. Személynévként korán előfordul (OKLSz.).
Ez (továbbá, hogy nem toldalékolt alak) kizárja, hogy szavajárási
név lenne. A 'Höhle' jelentésű név metaforikus, és valamilyen ne-
gatív tulajdonságnak a jelölője (ezek inkább belső, kisebb részben
külső tulajdonságok, esetleg utalhatnak betegsége - pl. bélpok-
losság, pokolvar. stb. is). A szerbhórvát *pokor* 'gyalázatos ember'

(a többi szláv nyelvben csak továbbképzett alakjában szerepel) is szóba jöhet, de a földrajzi távolság igen nagy. Csekély a valószínűsége a román *Păcal* névnek, amely egy szláv nyelvből átvett 'beschmutzen' jelentésű szó származéka (Constantinescu; N. A.: *Dicționar onomastic romînesc*. București. 1963. 343).

Talán a huszonnegyedik órában, de sikerül egy kis falu vezetéknévanyagát megmenteni. Elvégre ez is beletartozik a magyar névkincsbe.

MIZSER LAJOS

Sajópetri családnevei

1. E rövidre fogott dolgozatban Sajópetri tőlem magyar eredetűnek felfogott családnévanyagának rendszerét szándékszem fölvezetni. A község Miskolctól délre van, és a mai birtokviszonyok alapján Fráter Martinuzzi György politikai szereplése óta történelmi nevezetességű Sajólad és a Rákóczi-szabadságharc után ismertté vált Ónod határosa. A GYÖRFFY GYÖRGY is említette településnek (Magyarország történeti földrajza az Árpádok korában. Bp., I. 801) az Árpád-korban feltehető magyar lakossága részben elpusztult, helyüket a 18. század során telepések foglalták el. Az úrbéri rendezéskor (1773-ban), illetve - kis pontatlanságot megengedve magamnak - a rendszeres anyakönyvezés kezdete időszakában tehát telepés faluról van szó, amelynek lakói gr. unit. - görög katolikus - vallásúak, nyelvük szlovák. A családnevek kárpátukrán (rutén) betelepülőkről is tanúskodnak. FÉNYES ELEK *Sajó-Petriben* 896 orosz és magyar lakost (366 római katolikust, 521 óhitűt - görög katolikust - és 9 zsidó vallásút) említ művében (Magyarország geographiai szótára... I-IV. Pesten 1851. III, 233). Ennek kapcsán jegyzem meg, hogy a faluban a mai napig orosz vallásúnak emlegetik a görög katolikusokat, templomukat is orosz templomnak nevezik. Ma a község 1204 főt számlál, Sajóládadal közös tanácsú (Hnt. 1973), nemzetiségi lakossága nincs.

2. A sajóládi plébánián őrzött római katolikus anyakönyvekből az 1734 és 1748 közötti időszakra vonatkozóan csak szórványos adatokat tudtam kiírni, de 1748-tól már a rendszerességet tükrözik a bejegyzések. Görög katolikus anyakönyvezés 1787-től van Sajópetriben, s már a kezdettől rendszeresnek tűnik. Az egyházi anyakönyvekből nyert adatokat a hivatalos, majd 1950-től az általános iskolai anyakönyvezés családnévanyagával kiegészítettem. Mivel háttárt kell szabni mindennek, csak azoknak a családneveit gyűjtöttem össze, akik ezekből a matrikulákból igazolhatóan Sajópetriben éltek, illetve élnek. Kicéduláztam a magyar és nem magyar eredetű vezetékneveket egyaránt, de az utóbbiak feldolgozására most nem vállalkozhattam. A nem magyar anyag zömében szláv - főleg szlovák

- és német, nagyon-nagyon szórványosan bukkant elő más etnikumra visszavezethető adat. Takarékoskodnom kell a hellyel, így az idegen eredetű családnevek adattárát itt nem teszem közzé. A magyar eredetű anyag feldolgozása során is mellőzöm - ugyanezen okból - a helyesírási változatokat, s csak a mai helyesírásunkhoz leghasonlóbb adatot említem. Minden esetben jelzem azonban a név után kitett ~ jellel, hogy a családnevek további helyesírási változatai is éltek vagy élnek a faluban.

3.1.1. Először a keresztnévi eredetű családneveket csoportosítom. A Sajópetriben gyűjtött anyagból a *-fi utóttaggal megtoldott apanév* típushoz egyetlen adat tartozik: *Győrffi*.

3.1.2. Az apa keresztnévéből *-é ~ -i birtokjellel lakult nevek* a következők lehetnek: *Balázsi, Ferenci ~, Imrei, Károlyi, Lőrinczi, Mihályi, Miklósi ~*. Az óvatos fogalmazásra az készlet, hogy e sor néhány tagja úgy is felfogható mint rövidülés egy nagyobb hangtestű *-i* képzős helynévi eredetű családnévből (*Nagykárolyi > Károlyi, *Szentmiklósi > Miklósi, *Szentlőrinci > Lőrinci stb.).

3.1.3. Az *-a* képzővel keletkezett *Balassa* egyetlen adatom az *-a ~ -e apanév képzős* családnévtípusra. A képző funkciója vitatott, tisztázatlan (vö. BENKŐ i. m. 16).

3.1.4. Alakjukban változatlan, többnyire a keresztény kultúrkörbe tartozó keresztnevekből fejlődtek családnévvé azok, amelyeket képző nélküli, *p u s z t a apanév ből* keletkező családnévként említi a szakirodalom: *Ádám, Antal, Ambrus ~, Ábel, Árum, Balázs, Bernárd, Bernát ~* (a két utóbbi nevet nem pusztán helyesírásunkban különbözőknek, hanem alakváltozatoknak fogtam föl), *Bóth, Balind, Csema, Csoma, Demeter, Dienes, Domokos, Éliás, Ferencz ~* (ugyanannak a személynek a neve *Ferentzi* formában is előfordul, így néhány pusztá apanévből lett családnévként értelmezett adatról feltehető, hogy csupán alakromlás, elírás, félrehallás eredményeként született volt meg), *Gál, Gergely, Gábor, Gáspár, Herman ~, Hubert* (ezek - s még néhány később említendő német eredetű név - átvétele oly korán megtörtént, hogy akár magyar névadás termékei is lehetnek a belőlük fejlődött családnevek - az Árpád-kori kis személynévtár például a *Herman* nevet 1138/1329-re adatozja), *Ignác ~* (vö. a szláv *Ihnat, Ichnát, Ignáth* alakokkal, amelyek ugyanezen családneveként fordulnak elő - a hasonló névhasználatra és szemléletre pedig l. MELICH: MNy. XXXIX, 269-70), *Iván, Illés, József, Kondrád ~, Kundrát ~* (az utóbb említett két név esetében talán más volt a közvetlen etnikai forrás, amelyből a magyar nyelvbe átszivárogtak - az első esetben a német nyelv lehetett az átadó, a másodikban a szlovák a közvetítő; nem kizárható a családnevek idegen volta sem), *Korlát ~, Kelemen, Kozma, Kristóf,*

Kálmán, Lukács, Lénárt ~, Ludwig, Léport, Lőrincz, Miklós, Márton, Mátyás, Mátyus, Orbán, Pál, Péter, Román, Simon, Sándor, Sámuel, Stefán, Szaniszló, Tamás (élt a családnév szlk. Tomás változata is a faluban), Vincze, Venczel és Zombor. Nem akartam követhetlenné tenni a felsorolást egy újabb gondolat közbeékelésével, ezért a Ludwig, Léport, Lénárt ~ és Stefán családnevekről utólag jegyzem meg, hogy idegen voltukat sem zárom ki - e névcsoportra utaltam a Herman ~ és Hubert nevek kapcsán is.

3.1.5. Alakjukban változást szenvedő nevekből (k é p z e t t, r ö v i d ü l t b e c e n e v e k b ő l) létrejött családnevek: Baga, Bagos, Bankó ~, Benkó (ez - és néhány később említendő nem illeszkedő képzős, esetleg illeszkedő képzős, de többnyire csak szláv nyelvterületen használatos keresztnévből keletkezett családnév - lehet szlovák vagy valamilyen szláv nyelv névadásának terméke, de családnévvé fejlődésük a magyarban is végbemehetett - vö. KNIEZSA i. m. 29-30), Berta, Bartus, Bonza, Boza, Bozó, Botis ?, Balla, Barta, Bertók, Bedécs, Bodó, Berecz, Benke, Dankó, Danyi, Dakó, Dancsi, Dancsó, Dózsa, Demkó ~, Feczko, Gajó ~, Galik, Gregó, Györek, Kató, Laczkó ~, Leskó, Makó, Macsó, Mata ~, Marcis, Makris, Mokris, Matyi, Mató, Ondó ~, Pető, Palla ~, Pangkó, Pozsa, Palócs, Simkó, Tiba, Timkó és Valkó.

3.1.6. A személynévből (keresztnévből) keletkező valamennyi magyar családnévtípusnak van "rokona" a szláv eredetű - vagy annak is felfogható - nevek között is. A német eredetű nevekkel való egybevetést most mellőzöm, de nem azért, mert elhanyagolhatónak vélem ezt a hatást, amely - jórészt a zsidóság révén - még Sajópetri porszemnyi névanyagát vizsgálva is szépen bizonyítható. A szlovák etnikai határ közelsége, a szlovákság történelmi jelenléte azonban jóval erősebb szláv hatást valószínűsít. Anyagunkban bőségesen vannak patronímium-képzős nevek: Boskov, Markov stb.; Danilovics, Jancsovics, Markovics ~, Popovics ~, Salamonovics ~ stb.; Babecin (a -syn "fia" képzőt látom benne). Ilyen képzők tekintetében gazdagabbnak látszik a szláv, többnyire szlovák névanyag. Ezek és mások előfordulnak közszavakon is, s így a képzőgazdagság még szembetűnőbb. Nagy számban soroíthatók becézőképzős keresztnévekből lett szláv családneveket is: Ivánkó, Jackó ~, Demkó ~, Simkó stb. (számos a magyar családnévrendszerben is elhelyezett név újra megemlíthető itt, mert forrásaim a -ko és a -kó képzők között nem tesznek különbséget, így néha feltételezésekre kell hagyatkoznom); Borik, Gabrik, Glabrik, Petrik (az -ik képző a magyarban is hatékony volt, így ebben az altípusban sem egyszerű megvonni a határt a szlovák és a magyar nevek között); Bentsik, Ferencsik, Demtsik stb.; Hancsák ~, Marincsák stb.

3.2.1. Két további csoportra (típusra) bonthatók a helynévi eredetű magyar családnevek. Képző nélküli, p u s z t a h e l y -

é v ö ö alakultak a következők: Csege, Mályinka ?, Szarosz (olv. Sáros), Tomoja ~, Ura (ha nem közszoói eredetű családnév). Előfordult még képző nélkül az Árva, Boglár, Káló és Vadász - de olyan személyek neveként jegyezték be, akik máskor -i képzős névalakot viseltek. Lehetségesnek tartom, hogy több esetben is efféle alakomlással van dolgunk. Mivel a faluban élt a Bai családnév, lehet ennek romlott variánsa a Bajanévalak. Újabb kérdést jelent a Nahalyi ~ Nahaj névpár, amelynek még a második tagja is felfogható -i képzősnek.

3.2.2. H e l y n e v e k b ő l -i k é p z ő v e l alkotott családnevek: Árvai, Ágosdi, Alakszai, Almási, Bihary ~, Bánrévi, Barnóczy ~, Baranyai, Berényi, Bai (Pai), Bozsvai, Bányi, Balajti, Besnyi, Boglári, Burai, Berki, Bocsi (? Bőcsi), Bódi, Bártfai, Bodolai, Budai, Büdi, Borsi, Bodvai, Berecki, Csepcesényi, Csoknyai, Csécsi, Dobai ~, Debreceni ~, Ducsai, Dezsényi (? ~ Derzsényi), Dombi, Dobrozsi, Eszlári ~, Erdélyi, Erdei, Egri, Fődi, Füleki, Fegyverneki, Forrai, Gyarmati ~, Gutai, Grancsai, Gönczi, Hubai ~, Hejczei ~, Hatvani, Hidvégi, Hódossy, Horkai ~, Holosnyai, Helesfai, Hegyi, Homonnai, Havasi, Hatrágyi ~ Kotrányi (e kettő azonos személyt takar), Imrei ?, Jóni, Kopácsy, Kocsi (ez elírás Kocsis helyett), Kulka?, Körtvélyesi ~, Kövári, Kálai ~, Kápolnai, Kóródi, Kolosai ?, Körömi, Krakai ~, Kolozsvári, Kacsándi, Kassai, Károlyi, Lévai, Lovászi, Ládi, Ludányi, Lőrinczi, Miklósi ~, Mihályi, Makai ~, Mezei, Makrai, Mucsonyi, Nánási, Nyárádi, Nahalyi ~, Nagymihályi, Óvári, Péczeli, Polgári, Pataki ~, Pigai, Petrényi, Portányi, Pócsi, Répássy, Rákóczi, Rozsnyai, Regétzi, Réti, Rádai, Radványi, Surányi, Somodi, Somogyi, Somosi, Sarkadi, Szőlősi, Szendrei, Szalánczi ~, Szászi, Szilágyi, Szoboszlai, Szikszai, Szakácsi, Szalontai ~, Szántai, Szegedy, Szolnoki ~, Szerencsi ~, Szirmai, Szerdahelyi, Szalkai, Szigligeti, Szombathelyi, Szuromi, Szuhi, Tokaji ~, Tyukodi, Tarczali, Tállyai, Tabdi, Tasnádi, Tarnóczi, Tarnoczkai, Újhelyi, Ungvári, Viszokai, Vadászi, Vitai, Várkonyi, Vécsei, Ventselei, Zborai ~, Zabari, Zahonyi és Zalkodi. További három név pedig a felsorolt nevek mintájára szépítő névváltoztatással keletkezhett: Havasi, Szilvay és Reményi.

3.2.3. Helynévből keletkezett szláv családnevek: Gerembelszki ~, Kelecsinszky, Kondószki ~, Lasánszki ~, Ladánszki, Mihálovszky, Répánszki ~ Répászky ~, Toporszk?, Tarnóczki stb. Bőhozámu folyó ez a típus a szomszédaink nyelvében is. Számos ilyen családnévnek mind a magyar, mind a szlovák képzős változata élt a faluban, de hogy ingadozott-e a használata, azaz egy személy egy időben viselte-e mindkettőt, arra nem tudok bizonyítékot felmutatni: a Görömbölyi - Gerembelszki és nagyszámú helyesírási változatuk együttélése, majd a szlovák változat elapadása talán annak a jelenségsorozatnak a része, amely a nyelvi asszimilációt kísérte,

vagyis az elmagyarosodással párhuzamosan a családnevek egy része is magyarrá változott. A keresztnévekből és a helynevekből lett nevekben ez legtöbbször csak a képző lefordítását jelentette. A magyar *Hegyi, Réti, Dombi* típusú nevek szlovák rokonai az -ák képzősök közül a *Hornyák* és *Krajnyák*, míg mások az -i képzős helységnevekkel vonhatók párhuzamba: *Lipták, Spisák, Slizsák, Szendrák ~ Szenderák* stb.

3.3. *N é p n e v e k b ő l* lett családnevek: *Czigány, Che ~ Cseh, Franczuz ~* (lehet betegségre utaló gúnynév is, *Frantzus* helyesírási változatban is előfordult), *Horvát ~, Kozák, Kalás* (ha elírás *Kalász* helyett, akkor ide tartozik), *Lengyel, Magyar, Német, Orosz, Oláh, Polyák ~, Rác ~, Szász, Székely, Tót ~, Tatár és Török.*

A szláv névanyagban ilyen a *Polák, Uher* és talán a *Rusz*.

3.4.1. *M é l t ó s á g n e v e k b ő l* fejlődtek családnévvé a következők: *Bán ~, Császár, Kisskirály* (bizonyára két családnév összevonása), *Herczeg, Pap ~, Soltész* (az utóbbi kettő akár a tényleges foglalkozást is jelölheti), *Princz* és *Kardinál* (ezek inkább idegennyelvi névadással keletkezhettek). Az ilyen típusú családnevekről KÁLMÁN (NevVil. 79) azt mondja, hogy vagy gúnynevekként kezdték pályafutásukat, s azokból emelkedtek öröklődő nevek-ké, vagy efféle tisztséget viselő személy szolgái, jobbágjai voltak az első névtulajdonosok.

3.4.2. *T á r s a d a l m i h e l y z e t r e* utaló családnevek: *Béres, Betyár, Deák, Jobbágy ~, Katona, Nótárius, Szabados* stb. Ezek a nevek a foglalkozásból eredő családnevek felsorolása-kor ismét szóba kerülnek. Éppen kettős természetük megmutatására vettem föl ezt a keresztező szempontot.

3.4.3. *A f o g l a l k o z á s n é v b ő l* lett és a *f o g l a l k o z á s r a u t a l ó* családneveket további bontás nélkül sorolom föl: *Ablakos, Ács, Asztalos, Bodnár, Bankos, Bivalos ~, Betyár* (ez is foglalkozás), *Béres, Bognár ~, Bajnok, Borjus, Bakos, Bocskoros* (ha nem gúnynév), *Bakó, Csizmadia, Csordás, Csupor* (csuporkészítő), *Csapó, Cserép* (cserepkészítő), *Csukás, Dudás, Dalos ~, Dobos, Dragonyos, Drótos, Dohányos, Deák* (valószínűleg e név elírása a *Dea* adatom), *Fazekas ~, Kucsma ~ Ducma ~ Gucsma* (kucsmakészítő), *Gulyás ~, Galambos* (ugyanaz a személy *Galamb* névvel is szerepel az anyakönyvben), *Gajdos, Guba* (gubakészítő), *Gombos, Huszár, Halász ~, Hegedűs ~, Harangozó, Hajdú, Juhász, Jobbágy ~, Kardos, Köteles, Kádár ~, Kalmár ~, Kecskés ~, Kovács ~, Kalapos, Kőműves, Kupecz, Kocsis ~* (a többször *Kocsis* néven szereplő személy egy alkalommal *Kocsi* névalakkal is bejegyeztetett), *Katona, Kerékgyártó ~, Káposztás, Kondás, Kerülő, Kertész, Kolompár, Kerekes, Kádas, Kukta ~, Kapás, Lovász, Lántzos ~, Molnár, Majoros* (talán ennek elírása a *Major* név), *Mészáros, Madarász, Nó-*

tárus, Úveges ~ Öveges, Ökrös, Patkó (patkókészítő, patkolókovács), Pap ~, Pásztor, Puskás, Pálinkás ~, Pozsár ~, Pósár, Révész, Rézműves, Serfőző, Soltész, Sipos ~, Sütő, Suszter, Strázsa, Szűcs, Szekeres, Szakács, Szabó, Takáts, Tekenős, Tőzsér, Varga, Vasas ~, Vadász, Vajas, Zsákos és Zsák (zsákkészítő, ha nem a Zsákos név elírása). A nevek nagy hányada -s foglalkozásnév-képzővel alakult, de előfordul -cs; -ász, -ész; -ó, -ő képzős is. Néhány idegen eredetű foglalkozásnév (s a belőlük fejlődött családnév) -ár végződése egyfelől a szlk. -ár foglalkozásnév-képző, másfelől a ném. -er következménye.

3.4.4. Összehasonlíthatatlanul kevesebb a szláv névanyagban a foglalkozásnévi eredetű családnév száma: Csizmár ~, Drotár, Havjár, Kolyeszár, Nótár (ami a látszat ellenére sem -ár képzős alak, hanem a lat. *notarius* rövidülése) stb. A szláv nevek tüzetes vizslatakor bizonyára olyan családnév is előkerülnek, amelyek a foglalkozás tárgyának, eszközének, termékének megnevezésével utalnak magára a foglalkozásra, mint azt a magyar nevek esetében láttuk. Ilyeneket itt és most nem sikerült fellelnem.

3.5. Viselőjük v a l l á s á r a és p á r t á l l á s á r a utaltak vagy utalhattak a következő nevek: Kálvin ~, Luter és Labanc ~. "Görög katolikus" mellékjelentése alapján beilleszthető lenne ebbe a sorba az Orosz családnév is, de a szó ilyen árnyalata csak a 18. század végétől van adatolva (TESz. II, 1093 orosz a.).

Szláv névanyagomból nem került elő hasonló.

3.6.1. A t e s t i és a l e l k i t u l a j d o n s á - g o k r a utaló családnéveket egy csoportba vontam. Nehéz is lenne elválasztani, megkülönböztetni ezeket. Egy részük más típusba is besorolható, s tág tere van a képzeletnek, ha azokat a lehetőségeket akarjuk föltárni, hogy miért kapta első viselője éppen ezt vagy azt a nevet. Ide sorolhatók a következők: Barna (hajszín, arcszín), Babos (himlőhelyes, szeplős ember gúnyneve lehetett, esetleg a kedvenc étel vagy a ruházat mintája volt az, ami a hajdani elnevezők fantáziáját működtette), Balog ~, Cira ~ (hermafrodita), Csontos, Csonka, Deli, Erős ~, Fejes, Ferge (fürge), Fehér ~ Fejér, Fekete, Finta (fitosorrú), Fodor, Göndör, Gondos (Gond alakban is elírva), Hajas, Jámbor, Kónya, Kövér, Keskeny, Kopasz, Kis ~, Kormos, Lapos, Magos, Nagy, Nyakas, Óriás, Rontó, Rendes, Sánta, Sárkány ~, Széles (utalhat arra is, hogy hajdani viselője a falu szélén lakott), Toka, Veres, Vékony és Zsíros. Egyes állatfajok neve is utalhat az ember testi és lelki tulajdonságaira: Bárány, Bagoly, Csóka, Galamb, Gólya, Holló, Szajkó, Varjú. Ezekről még esik szó.

3.6.2. Kikerestem néhány hasonló jelentésű nevet a szláv anyagból is: Bahor, Bohács, Cservenyák, Kvaszta ~, Drahos, Chrapek, Koczur ~, Galán, Siri ~ és még jónéhány adat tartozik ide.

3.7.1. A következő bekezdésekben közölt nevek úgy sűrítethetők egymás mellé, hogy mindegyik valamilyen m a g y a r k ö z s z ó - b ó l lett családnévvé. Először az á l l a t n é v i e r e d e - t ű e k e t gyűjtöttem ki: *Bárány, Borza* (< m. borz), *Bari* ~, *Ba-goly, Bugár, Csóka, Czikó, Csukás, Csuka* (ez utóbb említett kettő halászhok gúnyneve lehetett), *Farkas, Galamb, Gólya, Harkály, Hol-ló, Lovacska, Pozsár* ~ ("ponty" - halászt nevezhettek vagy gúnyol-hattak így), *Sárkány* ~ (ez is állatfaj, ha közismert mesebeli kép-viselőit az emberi képzelet szülte is), *Sas, Seregély, Szajkó és Varjú*.

3.7.2. N ö v é n y n e v e k b ő l lettek családnévvé: *Bur-ján* (lehet a cseh *Burián* személynév családnévi folytatása is, hi-szen közsői említése csak a 17. századi - TESz. I, 391 *burján* a.), *Fényes, Körtvély* ~, *Kukoritza, Orgona, Orgonás* (ugyanazt a személyt jegyzi a matrikula e két névváltozattal), *Rózsa és Virág*.

3.7.3. Az itt következő községi eredetű névhalmazt nem bon-tottam további jelentéscsoportokra: *Baja* (a m. baj közsöböl vagy a *Baja* helynévből származtatható), *Borsos, Czifra, Czifrus, Csiger* (gyenge minőségű borocsk), *Czövek, Csenge* (< m. cseng), *Dombos, Forgács, Francz* (lehet persze német és személynévi eredetű), *Gu-lya, Galuska* (ha nem or. vagy ukr. névadás terméke, akkor ebbe a csoportba tartozik), *Gacs* (< m. kacs, gacsos), *Koncz, Köböl, Kes-keny, Major, Ország, Pelyhe* (< m. pehely), *Sereg, Széles* (jelölhet testi tulajdonságot, vagy annak emléke is lehet, hogy eredeti gaz-dája a falu szélén lakott), *Vas, Véges* (ő a falu végére építhette a házát), *Vajon* (föltehetően szavajárási név), *Ura* (helynévi ere-detű vagy a m. úr fejleménye).

3.7.4. Néhány községi eredetű családnevet megemlítek a szláv névanyagból is: *Czap, Halupka, Havrán, Koczur* ~, *Ovad, Szova, Za-jacz* stb.; *Babek, Krupa, Ruzicska* stb. Szavajárási névnek tűnik a *Nyetreba* ~ *Netreba*, s talán az a *Szlatk?* is (de lehet bóknev is).

3.8. Talán a magyarból fejthetők meg az itt felsorolt család-nevek: *Bundi* (elírva *Bundri* alakban is), *Bonta, Csicsera, Eszik* ~ *Őszik, Futa* ~, *Kurdközi* ?, *Pelles, Rajzó és Töcsik*.

DRÓTOS ANDRÁS

A családi helyhatározóragok szociolingvisztikai vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

A magyar nyelvjárások atlaszának munkálatai 1949-ben indultak meg, első kötete 1968-ban jelent meg, mintegy lezárva a magyar nyelvjáráskutatás egy igen jelentős korszakát, ugyanakkor nélkülözhetetlen kiindulási alapot biztosítva a további munkákhoz. Több mint két évtized elteltével azonban látnunk kell, s ezt az első dialektológiai szimpozion több résztvevője is hangsúlyozta, hogy "nyelvtudományunk még nem fedezte fel az országos nyelvatlaszban rejlő felhasználási lehetőségeket" (SEBESTYÉN 1982: 196). BENKŐ LORÁNDOT idézve: "...kötelességük volna a dialektológia kutatóinak, ha a nyelvatlasz anyagát olyan korpusznak tekintenék, amiből dolgozni nemcsak lehet, hanem kell is" (BENKŐ 1982: 19). Munkánkkal kicsit ennek a kötelességnek próbálunk eleget tenni. BENKŐ LORÁND szombathelyi előadásában beszélt arról is, hogy a mai nyelvjáráskutatásnak elsősorban változásvizsgálatnak kell lennie, s mindez szinte elképzelhetetlen szociolingvisztikai közelítés nélkül (BENKŐ 1982: 9-27). SEBESTYÉN ÁRPÁD szerint "Diakrón változásvizsgálatra csak akkor van módunk, ha egy helyi nyelvjárásból jóval korábbi, teljesen hiteles, szociolingvisztikailag is értékelhető adattárunk van. Annak összemérése a mai nyelvjárási alapréteggel, illetőleg az élő nyelvhasználat társadalmi árnyalataival jelezheti a tipikus elmozdulásokat a nyelvjárás hangrendszere, szókincs és esetleges szerkezeti módosulása terén" (SEBESTYÉN 1988: 303). A nyelvatlasz adta adatokkal összevetve saját gyűjtésünk eredményeit elsősorban a változást, a változás irányát s ennek szociolingvisztikai vetületét próbáltuk feltárni mi is.

1991 márciusában Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nyolc községében (valamennyi az atlasz kutatópontja volt) magyar szakos főiskolai hallgatókkal nyelvjárásgyűjtő kiránduláson vettünk részt. A lehetőségek miatt alaktani jelenségek gyűjtésére vállakozhattunk. Az igeragozás, a birtokos személyragozás bizonyos eseteit, néhány tő és toldalékalternációt vizsgáltunk kérdőíves módszerrel.

A kérdőívet főleg a nyelvatlasz alapján állítottuk össze, a vizsgált jelenségek körét azonban kibővítettük a megyére vonatkozó

nyelvjárási szakirodalom, ill. saját eddigi gyűjtőmunkánk eredményeivel. Az előkészítésben, az adatközlők kiválasztásában, a kérdőfüzet összeállításában igyekeztünk a nyelvatlasz módszereit követni (vö: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti - módszertani kérdései. Bp. 1975.). Nem tudtuk azonban megvalósítani azt, hogy csak szakemberekkel gyűjtsünk, hiszen hallgatóink inkább nevezhetők laikus gyűjtőknek mint képzett szakembereknek (vö: LŐRINCZE 1975: 168), s egyelőre nem törekedhettünk a hangtani pontosságra sem. Úgy gondoljuk azonban, hogy adataink - éppen a változás, illetőleg a szociolingvisztikai szempontok miatt - így is érdekesek.

A D A T K Ö Z L Ő K

1. sz. táblázat

Kutatópont és atlasz-jele	I.			II.			III.			IV.		Ö.							
	ffi a	nő k	m m	ffi a	nő k	m m	ffi a	nő k	m m	ffi a	nő k								
Oros (P-2)	-	-	-	2	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	1	2	2	10
Nyírtét (O-10)	2	1	-	1	1	-	-	-	-	3	1	-	1	-	-	2	3	-	19
Ófehértó (P-4)	2	-	-	1	-	-	-	1	-	2	1	-	-	-	-	1	1	-	13
Géberjén (P-8)	2	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	9
Tyukod (P-9)	2	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	12
Hermánszeg (P-10)	3	-	-	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	1	-	9
Nyírlövő (O-14)	1	-	-	3	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	11
T. kerecseny (O-15)	7	-	-	4	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	15

Együtt.: 98

A táblázatokban szereplő rövidítések a következők:

I. = 60 év felettiek
II. = 40 - 60 évesek
III. = 18 - 40 évesek
IV. = 18 év alattiak

a = alacsony iskolai végzettségűek
k = középiskolát végzettek
m = magasabb iskolai végzettségűek

N = normatív

D = dialektális

O = (bekarikázott számok), ingadozó használat

Mostani dolgozatunkban az ún. családi helyhatározóragok kérdésével foglalkozunk. "A személynevek vagy személyeket jelölő közszók ragozásában használatos *-nol*, *-nol* stb. '*-tól*'; *-nott*, *-nitt* stb. '*-nál*'; *-ni*, *-né* stb. '*-hoz*' ragcsoport ugor kori eredetű, s azóta a magyar nyelvben folyamatosan megvan. A magyar irodalmi norma azonban e formánsokat az írásban nemigen engedte érvényesülni... A történeti adatok mind a keleti nyelvterületre utalnak, s ma is keleti és északkeleti nyelvjárásainkban használatos e ragcsoport. Nagyon valószínű, hogy e sajátos szerepű formánsok az ómagyar nyelvjárások korában sem voltak a magyarság egészében ismereteseek" (BENKŐ 1957: 82). HORGER ANTAL (1934: 132), KÁLMÁN BÉLA (1971: 51), IMRE SAMU (1971: 317-318.) röviden jellemzi e ragoakat, előfordulási helyüket. DEME LÁSZLÓ a kérdőív összeállításának nehézségeiről írva mondja: "A külső helyviszonyragok egyik csoportjában (*-hoz*, *-nál*, *-tól*) dialektológiai és történeti ismereteink szerint a nyelvterület több foltján is problematikusnak és a köznyelvinél színesebbnek, vagy legalábbis tőle eltérőnek mutatkozott a személyek neveivel (és személyekre utaló közszókkal) kapcsolatos használat. Egyrészt jelentkezik helyettük egy másik (*-ni*, *-nott*, *-nól*) raghármás; másrészt a közeledést és az ottlétet jelző alaknak van ragtalan használat (pl. *Juliskáék megyek*, *Juliskáék voltam*); s végül nem példátlan felcserélt használatuk sem (pl. *el-megyek Pistánál*, *elvoltam Pistához*). Az elsőül említett raghármás általában az *-ék* kollektívumképző nélküli alakhoz járul, annak jelentését is mintegy magában foglalva; de (újabbban?) járulhat a képzős formához is. Mindezeket tudva, szükségesnek látszott *-ék* nélkül, és *-ék* képzős alakok külön-külön felvétele" (DEME 1975: 89-90). Vizsgálatunkhoz a bírótól (1066.), bíróhoz (1067.), bírónál (1068.), *Ferenchez* (1127.), *Ferencnél* (1126.), *Sándorékhoz* (1124.), *Sándoréknál* (1122.), *Sándoréktól* (1123.), *Erzsiékhez* (1125.) (DEME: 1975: 90-1.) ragos szóalakot választottuk ki.

bírótól ~ -nól	NyAtl.	I.				II.				III.				IV.	
		f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n
Oros	N	-	2	-	1	1	-	-	1	-	2	-	2	2	2
	ND	-túl	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyírtét	N	-	2	1	1	1	-	3	1	1	2	3	1	1	3
	ND	-tul	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ófehértó	N	-	2	-	1	-	2	1	-	1	1	-	2	2	2
	ND	-tul	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Géberjén	N	-tul	2	1	1	-	1	-	-	-	-	-	2	2	2
	D	-nól	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tyukod	N	-túl	1	-	-	1	1	-	-	2	1	1	2	2	2
	D	-nól	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hermánszeg	N	-túl	-	-	2	-	2	-	-	1	1	-	-	-	-
	D	-nól	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyírlövő	N	-tul	1	-	2	-	-	1	-	1	-	-	-	4	4
	D	-nól	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T. kerecseny	N	-túl	6	-	3	-	1	1	-	-	-	-	-	1	1
	D	-nól	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

A vizsgált szabolcs-szatmár-beregi kutatópontokon - a locativusi használatú -ho ~ -hoz kivételével - napjainkban is megtalálhatók azok a családi helyhatározóragok, amelyeket a gyűjtők az atlaszmunkálatok során feltérképeztek. Természetes azonban, hogy a szakirodalomból jól ismert okok következtében (l. pl. IMRE 1988: 50-69; Kiss 1988: 442-50.) a különböző szociális réteghez tartozó adatközlők anyagában nem azonos gyakorisággal fordulnak elő.

Anyagunkat a nyelvatlasz gyűjtésével összevetve azt tapasztaltuk, hogy amíg az ötvenes-hatvanas években a raghármasszólata szempontjából a vizsgált terület négy csoportra tagolódott: -túl, -nól, -nál 'hoz' (Oros, Ófehértó); -túl, -hoz 'nál', -nál 'hoz' (Nyírtét); -nól, -hoz 'nál' -nál 'hoz' (Géberjén, Hermánszeg); -nól, -nál, -nál 'hoz' (Tyukod, Nyírlövő, Tiszakerecseny); addig napjainkban csupán két csoportot alkotnak a vizsgált telepü-

lések: -tól, -nál, -nál 'hoz' (Oros, Nyírtét, Ófehértó, Géberjén);
-nál, -nál, -nál 'hoz' (Tyukod, Hermánszeg, Nyírlövő, Tizsakerecseny).
Harminc évvel ezelőtt még öt kutatóponton (Géberjén, Tyukod, Hermánszeg, Nyírlövő, Tizsakerecseny) élt a -nál ~ -noul ~ -núl ablativusrag mint fő variáns (vö. NyAtl. 1066, 1123), napjainkban viszont e ragváltozat szociális érvényességi köre erősen korlátozott, ugyanis csak a legidősebb adatközlők használják, de ők is inkább csak mellékváriánsként a köznyelvi normatív variánshoz közelebb álló -túl/tűl ~ -tól/től ragváltozat mellett, s területisége is csökkent, ugyanis gyűjtött anyagunkban Géberjénben nem fordul elő.

3. sz. táblázat

Sándoréktól ~ -nál		NyAtl.	I.			II.			III.			IV.		
			f	n		f	n		f	n		f	n	
			a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m
Oros	N	-	- - -	2 - -	1 - -	1 1 -	- - -	- 1 -	2 - -	1 1 -	2 - -	2 - -	2 - -	
	ND	-túl	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	
Nyírtét	N	-	2 1 -	1 1 -	- - -	3 1 -	1 - -	2 3 -	1 - -	2 3 -	1 - -	3 - -	3 - -	
	ND	-túl	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	
Ófehértó	N	-	2 - -	1 - -	- 1 -	2 1 -	- - -	1 1 -	2 - -	1 1 -	2 - -	2 - -	2 - -	
	ND	-túl	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	
Géberjén	N	-	2 1 -	1 - -	- - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	2 - -	2 - -	2 - -	
	D	-noul	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	
Tyukod	N	[-túl]	2 - -	- - -	1 1 -	- - -	- - -	2 1 1	2 - -	1 1 1	2 - -	2 - -	2 - -	
	D	-noul	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	
Hermánszeg	N	<-túl>	2 - -	1 - -	- - -	2 - -	- - -	1 1 -	- - -	1 1 -	- - -	- - -	- - -	
	D	-noul	1 - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	
Nyírlövő	N	-túl	1 - -	2 - -	- 1 -	- - 1	- - 1	- - -	- - -	- - -	- - -	4 - -	4 - -	
	D	-núl	- - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	
T. kerecseny	N	-	6 - -	3 - -	1 - -	1 1 -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	1 - -	1 - -	
	D	-nú	1 - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	

Az atlasz anyagában a foglalkozásnevet jelölő szóhoz járuló locativusrag fő variánsa a -ho ~ -hoz három kutatóponton is: Nyír-

tét, Géberjén, Hermánszeg (vö. NyAtl. 1068), gyűjtésünkben azonban csupán egyetlen idős géberjéni férfi használta a -hoz ragot locativusi funkcióban: Sándorékhoz (vagyok).

4. sz. táblázat

bíróhoz ~ -nál	NyAtl.	I.				II.				III.				IV.	
		f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n
		a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k
Oros	DND	-ho	- - -	- - -	- - -	1 1 -	- - -	- - -	- 1 -	- - -	- 1 -	2	2		
	D	-nál	- - -	2 - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	-	-		
Nyírtét	DNI	-ho	1 - -	1 1 -	- - -	2 1 -	1 - -	2 1 -	- - -	2 1 -	- - -	-	3		
	D	-nál	1 ① -	- - -	- - -	1 - -	- - -	- - -	- ② -	- - -	- - -	1	-		
Ófehértó	DN	-ho	1 - -	- - -	- 1 -	2 1 -	- - -	- 1 -	- - -	2	1				
	D	-nál	1 - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	1 - -	- - -	-	-				
Géberjén	DN	-ho	2 - -	- - -	- - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	2	1				
	D	-nál	- 1 -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	-	-				
Tyukod	DN	-ho	- - -	- - -	1 1 -	- - -	- - -	2 1 1	2	2					
	D	-nál	2 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	-	-		
Hermánszeg	DN	-ho	- - -	- - -	- - -	2 - -	- - -	- 1 -	- - -	-	-				
	D	-ná	3 - -	2 - -	- - -	- - -	- - -	1 - -	- - -	-	-				
Nyírlövő	DN	-hoz	1 - -	3 - -	- 1 -	- - -	- - 1	- - -	- - -	-	3				
	D	-nál	- - -	- - -	- - -	- - 1	- - -	- - -	- - -	-	1				
T. kerecseny	DN	-ho	5 - -	2 - -	- - -	- 1 -	- - -	- - -	- - -	-	1				
	D	-nál	2 - -	② - -	1 - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	-	-				

Leginkább a raghármias lativusi tagja mutatkozik szociolingvisztikailag figyelemre méltónak. A 8—9. számú táblázatokból kiolvasható, hogy szinte minden életkori és iskolai végzettség szerinti csoport anyagában előfordul a -nál/nél lativusi használata. Ugyanakkor ezek az adatok arra is rámutatnak, hogy a nyelvjárási beszélők kettős nyelvűvé, diglottá váltak, azaz ismerik és használják a köznyelvi formánsokat is. Véleményünk szerint a köznyelvi normatív formánsok viszonylag magas aránya arra figyelmezteti a kutatókat, hogy a kérdőíves gyűjtés során kapott adatok nem tükrözik teljességében a tényleges nyelvi gyakorlatot, nagyon gyakran a nyelvi tudat diktálta formák kerülnek elő, mert a köznyelvi norma

felől nézve a *-nál/nél* lativusi használata stigmatizált változatnak minősül (G.VARGA 1968: 12; 1990: 180). E véleményünket látszik alátámasztani egy másik, a megyében elvégzett vizsgálat is, amelyhez a szabolcsi 10-14 éves tanulók szóbeli megnyilvánulásait és írásbeli fogalmazásait vettük alapul. Abban a *-nál/nél* lativusi használata elérte a 85, illetve 80 százalékot is (vö. T.KAROLYI 1986: 280, P. LAKATOS 1990: 37).

5. sz. táblázat

Ferihez ~ -nél		NyAtl.	I. f n a k m a k m				II. f n a k m a k m				III. f n a k m a k m				IV. f n	
Oros	DN	<-he>	- - -	1 - -	1 - -	1 1 -	- - -	- - -	1	2	- - -	- - -	1	2	-	-
	D	-nél	- - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- 1 -	1	-	- - -	- 1 -	1	-	-	-
Nyírtét	N	-	1 1 -	1 1 -	- - -	2 - -	1 - -	- 2 -	1	3	- - -	2 1 -	-	-	-	-
	D	-nél	1 - -	- - -	- - -	1 1 -	- - -	2 1 -	-	-	- - -	2 1 -	-	-	-	-
Ófehértó	N	-	1 - -	1 - -	- - -	2 1 -	- - -	1 1 -	2	2	- - -	1 1 -	-	-	-	-
	D	-nél	1 - -	- - -	① -	- - -	- - -	- - -	-	-	- - -	- - -	-	-	-	-
Géberjén	N	<-hez>	2 - -	- - -	- - -	1 - -	- - -	- - -	1	1	- - -	- - -	1	1	-	-
	D	-nél	- 1 -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	1	1	- - -	- - -	1	1	-	-
Tyukod	N	<-hez>	1 - -	- - -	- 1 -	- - -	- - -	2 1 -	2	2	- - -	2 1 -	-	-	-	-
	D	-nél	① - -	- - -	1 - -	- - -	- - -	- - 1	-	-	- - -	- - 1	-	-	-	-
Hermánszeg	DN	-he	1 - -	- - -	- - -	2 - -	- - -	1 1 -	-	-	- - -	1 1 -	-	-	-	-
	D	-né	2 - -	2 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	-	-	- - -	- - -	-	-	-	-
Nyírlövő	N	-	1 - -	1 - -	- 1 -	- - -	- - 1	- - -	-	3	- - -	- - -	-	-	-	-
	D	-nél	- - -	2 - -	- - -	- - 1	- - -	- - -	-	1	- - -	- - -	-	-	-	-
T. kerecseny	DN	-he	5 - -	2 - -	- - -	- 1 -	- - -	- - -	-	1	- - -	- - -	-	-	-	-
	D	-nél	2 - -	2 - -	1 - -	1 - -	- - -	- - -	-	-	- - -	- - -	-	-	-	-

Anyagunkban a *-nál/nél* lativusi funkcióban talán valamivel gyakrabban járul az *-ék* kollektívumképzős alakhoz mint az *-ék nélküli*, személyeket jelentő szavakhoz (l. DEME 1975: 90). Ez szinte minden életkori és foglalkozási csoportra jellemző (vö. 8-9. sz. táblázat).

Köztudott, hogy a nyelvjárási alapréteg hordozói főként az idősebb korosztály alacsonyabb iskolai végzettségű tagjai. Gyűj-

tött anyagunkban is náluk fordulnak elő nagyobb százalékos arányban a dialektális variánsok. E korosztályon belül a nők nyelvhasználata tűnik nyelvjárásiasabbnak (57% 42% 54% 50%) (l. Kiss 1991: 86). Tapasztalataink szerint az e korosztályon belüli nemek közötti különbség a spontán folyamatos élőbeszédben még hangsúlyozottabban jelentkezik, vagyis az idős nők beszéde jóval archaikusabb a férfiakénál (l. TUKACSNE 1991: 5). A második és harmadik korosztályban viszont éppen a nők adatai között található több normatív variáns (40% 67% 20% 67%) (vö. P.LAKATOS 1978: 18; Kiss 1991: 87). (A harmadik korcsoportban mindössze egyetlen alacsonyabb iskolai végzettségű férfi adatközlő van, ezért nyelvhasználata nem lehet mérvadó.)

6. sz. táblázat

Erzsihez ~ -nél		NyAtl.	I.				II.				III.				IV.	
			f	n			f	n			f	n			f	n
			a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m		
Oros	N	-	- - -	2 - -		1 - -	1 1 -		- - -	- 1 -					1	2
	D	-é ⁱ knél	- - -	- - -		- - -	- - -		- - -	- - -					1	-
Nyírtét	N	-	- 1 -	- 1 -		- - -	- 1 -		1 - -	2 1 -		-			-	3
	D	-é ⁱ knél	2 - -	1 - -		- - -	3 - -		- - -	- 2 -		1			-	-
Ófehértó	N	-	- - -	- - -		- 1 -	2 - -		- - -	- 1 -		2			1	1
	D	-é ⁱ knél	2 - -	1 - -		- - -	- 1 -		- - -	① - -		-			-	-
Géberjén	N	-	1 - -	1 - -		- - -	1 - -		- - -	- - -		1			1	1
	D	-é ⁱ knél	1 1 -	- - -		- - -	- - -		- - -	- - -		1			1	1
Tyukod	N	-	- - -	- - -		- 1 -	- - -		- - -	1 - 1		2			2	2
	D	-é ⁱ knél	2 - -	- - -		1 - -	- - -		- - -	1 1 -		-			-	-
Hermánszeg	N	-	2 - -	- - -		- - -	1 - -		- - -	1 1 -		-			-	-
	D	-é ⁱ kné	1 - -	2 - -		- - -	1 - -		- - -	- - -		-			-	-
Nyírlövő	N	-	- - -	2 - -		- - -	- - -		- - 1	- - -		-			2	2
	D	-é ⁱ knél	① - -	1 - -		- 1 -	- - 1		- - -	- - -		-			-	-
T. kerecseny	N	-	7 - -	2 - -		- - -	1 1 -		- - -	- - -		-			1	1
	D	-é ⁱ knél	- - -	2 - -		1 - -	- - -		- - -	- - -		-			-	-

Az idősebb korosztályon belül azért a nők igazán a nyelvjárás alapréteg hordozói, mert a hagyományos paraszti társadalom csa-

ládszerkezetében elfoglalt helyük mit sem változott az anyáikéhoz képest. A férfiak viszont katonáskodtak, részt vettek egy vagy két világháborúban, s 1945 után esetleg életmódjuk is megváltozott, tehát fokozottabban ki voltak téve valamiféle nyelvi egységesítő hatásnak, életük során többször kényszerültek nyelvi szerepját-
szásra; s e tényezők együttes hatása még idős korukban is tetten érhető, noha KISS JENŐ szavaival élve "a társadalmi elvárások már csökkentek velük szemben" (1988: 46). A közép- és fiatalabb nemze-
dekben már nem különültek el élesen a társadalmi és nemi szerepek, s a nyelvjárási jelenségekhez is másképpen viszonyulnak (vö: P. LAKÁTOS 1978: 18; KISS 1991: 89).

7. sz. táblázat

Sándorékhoz ~ -éknál		NyAtl.	I. f n a k m a k m		II. f n a k m a k m		III. f n a k m a k m		IV. f n	
Oros	DN	<-é ^l kho> -éknál	- - -	2 - -	- - -	1 1 -	- - -	- - -	1	2
	D		- - -	- - -	1 - -	- - -	- - -	- 1 -	1	-
Nyírtét	N	- -é ^l knál	- 1 -	- 1 -	- - -	2 - -	1 - -	- 1 -	1	3
	D		2 - -	1 - -	- - -	1 1 -	- - -	2 2 -	-	-
Ófehértó	N	- -é ^l kná	1 - -	- - -	- 1 -	2 1 -	- - -	1 1 -	2	1
	D		1 - -	1 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	-	1
Géberjén	N	- -é ^l kná	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	- - -	2	1
	D		2 1 -	1 - -	1 - -	1 - -	- - -	- - -	-	1
Tyukod	N	- -é ^l knál	- - -	- - -	- 1 -	- - -	- - -	1 - 1	2	1
	D		2 - -	- - -	1 - -	- - -	- - -	1 1 -	-	1
Hermánszeg	N	- -é ^l kná	2 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	1 1 -	-	-
	D		1 - -	2 - -	- - -	2 - -	- - -	- - -	-	-
Nyírlövő	N	- -é ^l knál	1 - -	2 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	-	3
	D		- - -	1 - -	- 1 -	- - 1	- - 1	- - -	-	1
T. kerecseny	N	- -é ^l kná	5 - -	2 - -	1 - -	1 1 -	- - -	- - -	-	1
	D		2 - -	2 - -	- - -	- - -	- - -	- - -	-	-

A -nál/nél lativusi használata az iskolázottság mértékével fordítottan arányos (l. 8-9-10. táblázat). A legmagasabb iskolai végzettségűek nyelvhasználatát illetően nem lehet messzemenő kö-

vetkeztetéseket levonni, mert korosztályonként mindössze egy-egy egyén megnyilatkozásairól van szó. A legfiatalabbak esetében a -nál/nél lativusi használata valószínűleg attól függ, hogy az illető milyen tanuló, ugyanis tapasztalataink szerint a jobb tanulók következetesebben alkalmazkodnak a köznyelvi normához (vö. T. KÁROLYI 1986: 285).

8. sz. táblázat

Ferihez típus	I.						II.						III.						IV.	
	f			n			f			n			f			n			f	n
	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m		
Normatív %	22	1	-	12	2	-	2	5	-	16	7	0	2	-	2	8	10	1	15	28
	58	25	-	43	100	-	33	83	-	80	88	0	100	-	100	67	71	50	83	88
Dialek- tális %	16	3	-	16	0	-	4	1	-	4	1	2	0	-	0	4	4	1	3	4
	42	75	-	57	0	-	67	17	-	20	12	100	0	-	0	33	29	50	17	12

9. sz. táblázat

Sándor- rékhoz típus	I.						II.						III.						IV.	
	f			n			f			n			f			n			f	n
	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m		
Normatív %	19	3	-	13	2	-	2	4	-	12	5	-	2	-	2	5	7	2	15	24
	50	75	-	46	100	-	33	67	-	60	62	0	100	-	100	42	50	100	83	75
Dialek- tális %	19	1	-	15	0	-	4	2	-	8	3	2	0	-	0	7	7	0	3	8
	50	25	-	54	0	-	67	33	-	40	38	100	0	-	0	58	50	0	17	25

10. sz. táblázat

Össze- sítő	I.						II.						III.						IV	
	f			n			f			n			f			n			f	n
	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m	a	k	m		
Normatív %	41	4	-	25	4	-	4	9	-	28	12	0	4	-	4	13	17	3	30	52
	54	50	-	45	100	-	33	75	-	70	75	0	100	-	100	54	61	75	83	81
Dialek- tális %	35	4	-	31	0	-	8	3	-	12	4	4	0	-	0	11	11	1	6	12
	46	50	-	55	0	-	67	25	-	30	25	100	0	-	0	46	39	25	17	19

Összegzésképpen elmondható, hogy a családi helyhatározóragok használatában területünkön igen erős a köznyelvi hatás. A köznyelvi normát többek között jelezési és ragozási szabályok formájában sajátítják el az emberek az iskolában, s ez nagymértékben elősegíti azt, hogy ma már a legtöbb idiolektusban egymás mellett él a dialektális és a normatív variáns, s a nyelvhasználatban hol az egyik, hol a másik ölt hangzó formát (l. SEBESTYÉN 1987: 510). A két variáns közül nagyon sokszor az adatközlő maga sem tud választani, ezt az ingadozást is jelzi a táblázatokban bekarikázott számosság adat is.

A dialektális és normatív variáns még feltehetően nagyon sokáig egymás mellett él majd. Tudjuk, hogy a nyelvjárási jelenségek visszaszorulását illetően nem célszerű jóslatokba bocsátkozni (KISS 1989 b: 465–8), de a jelenlegi nyelvjárási helyzetképből arra lehet következtetni, hogy a nyelvjárási archaizmusnak tekinthető *-nól ~ -núl* ablativusragok a legidősebb generáció távoztával teljesen kiszorulnak a nyelvhasználatból.

A feldolgozott anyag arra figyelmeztet bennünket, hogy a kérdőíves módszerrel gyűjtött anyagot ki kell egészíteni magnetofonos szövegfelvételekkel, mert csak így kaphatunk reális képet a tényleges nyelvi gyakorlatról.

Felhasznált irodalom

- BENKŐ LORÁND, 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND, 1982. A nyelvjárási monográfia. In: SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 1982. 9–27.
- DEME LÁSZLÓ, 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In: DEME L. és IMRE S. szerk. 1975. 67–121.
- DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU (szerk.) 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti – módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó.
- HORGER ANTAL, 1934. A magyar nyelvjárások. Kókai Lajos kiadása.
- IMRE SAMU, 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó.
- IMRE SAMU, 1988. A területi nyelvváltozatok. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk.: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA, 1971. Nyelvjárásaink (2.kiad.). Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ, 1981. Nyelvjárási tanulmányok. MNyTK. 159.
- KISS JENŐ, 1988. Mai magyar nyelvjárásaink és változataik. MNy. LXXXIV, 442–50.
- KISS JENŐ, 1989. a. Egy nyelvészociológiai szempont a dialektológiában: az életkor. MNy. LXXXV, 41–7.

- KISS JENŐ, 1989. b. A nyelvről való gondolkodás egy fejezete: vélekedések a nyelvjárások jövőjéről. Nyr. CXIII. 465-8.
- KISS JENŐ, 1991. A nemek és a nyelvjárási használat. MNy. LXXXVI. 86-9.
- P. LAKATOS ILONA, 1978. Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. NytudDolg. 25. Budapest, ELTE.
- P. LAKATOS ILONA, 1990. Alaktani nyelvjárási jelenségek a nyíregyházi beszélt nyelvből. In. Nyelvészeti Közlemények. Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis, Tomus 12/C. 33-9.
- LÓRINCZE LAJOS, 1975. Az anyaggyűjtés. In: DEME L. és IMRE S. szerk. 1975. 167-203.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, 1982. Egy elvetélt tájatlász tanulságaiból. In.: SZABÓ G., MOLNÁR Z. szerk. 1982. 193-197.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, 1987. Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek a nyelvjáráskutatásban. MNy. LXXXIII.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, 1988. Szamosközi tanulmányok. Szerk.: MEZŐ ANDRÁS. Fehérgyarmat 395-411.
- SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN (szerk.) Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő, Veszprém 1982.
- T. KÁROLYI MARGIT, 1986. Nyelvjárási elemek a szabolcsi 10-14 évesek nyelvhasználatában. In. Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. OPI. Budapest, 275-85.
- TUKACSÉ KÁROLYI MARGIT, 1991. Alaktani nyelvjárási jelenségek vizsgálata a hajdúhadházi élőbeszédben. Kézirat.
- G. VARGA GYÖRGYI, 1968. Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Budapest, Akadémia Kiadó.
- G. VARGA GYÖRGYI, 1990. Presztizsváltozat, stigmalizált változat. In. Élőnyelvi tanulmányok. Szerk.: BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS. Linguistica series A. Studia et Dissertationes, 3. MTA Nyelvtud. Intézete. 1978-81.

P. LAKATOS ILONA - TUKACSÉ KÁROLYI MARGIT

Az inetimologikus magánhangzó

Az előtét hangok

A dolgozatnak az a célja, hogy számba vegye a magyar nyelv előtét hangjait a nyelvelmékek megjelenésétől, a tizenkilencedik század végéig. A vizsgálat alapjául A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának adatanyagát tekintettem, de felhasználtam a jövevényszavakról készült monográfiákat, összefoglaló jellegű szókincstanulmányokat, elsősorban természetesen a TESz. megjelenése után kiadott nagyobb terjedelmű önálló műveket (pl. BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982; MÁRTON GYULA - PÉNTÉK JÁNOS - VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977; MOLLAY KÁROLY, Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. sz. végéig. Bp., 1982), SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárának eddig megjelent kötetait (I-IV. A-Ha. Bukarest, 1976-1984), valamint az MTsz. és a szakfolyóiratok (MNy., Nyr., NyK., MNyj., NNyv.) anyagát.

Az adatok közlése során az évszám után az inetimologikus (előtét-) hangot tartalmazó adat(ok) szerepel(nek), ezeket azonban nem követi az eredeti forrásjelölés, mert azt a TESz-ből bárki könnyen kikeresheti. Ahol viszont az adat után zárójelben forrásjelzés található, az azt jelenti, hogy az adatot közvetlenül vettem át az ott jelzett forrásból. Ha a szócikkben a kérdéses előtét hangot minden hivatkózás nélkül annak minősíttem, akkor az adat besorolása a TESz. állásfoglalásával való egyetértés alapján történt. A saját véleményemet minden alkalommal világosan elkülöníttem.

Az előtét hangok létezésére már korai nyelvtaníróink felfigyeltek, amint az például SZENCZI MOLNÁR ALBERT grammatikájából is kiderül: *Eskola, Iskola, Oskola, istallo, Istvan, afztal, eszterag* (Novae Grammaticae Ungaricae ... Hanoviae ... MDCVI. 122). PERESZLÉNYI is a prosthesis körébe vonja az *Eftván - István, Iftráza - efráza, Ispék, Ispitály* alakokat (Grammatica

Lingvae Ungaricae. Tyrnaviae, 1682. CorpGr. 503), hasonlóképpen TSÉTSI 1708-ban (*Oskola, Iskola, István, Istálló, Asztal* (CorpGr. 672), KALMÁR GYÖRGY 1770-ben (*Eftván, Eskola, István, iskola, oskola*; I. NYIRKOS, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987. 13). Az előzőkkel megegyező, de eltérő adatokat is említ 1794-ben GYARMATHY SAMUEL (*Ispiritus, istarása, ispotály, Ispárga, istáp, istrang* stb.), RÉVAI MIKLÓS pedig 1803-ban (*asztal, eskola, iskola*) stb. (vö.: NYIRKOS: i. m. 13-14).

Az újabb időkben, a század elejétől kezdve egyre több figyelem fordul az *el ő t é t* hangokra. SIMONYI ZSIGMOND Magyar Nyelvészet (Bp., 1909) című művében már a hangsúlyos helyzetben keletkező járulék-magánhangzókról beszél (*stab: istáp, spital: ispitály*, lat. *schola: iskola*).

Az első igazán számottevő vizsgálódás a HORGER ANTALÉ, aki a "Szókezdő magánhangzók fejlődése" (MNY. XVII, 78) című cikkében "a szó elején fejlődött magánhangzók m i n ő s é g é n e k vizsgálata"-t tűzte ki céljául. Nézeteinek elemzésére adataim bemutatása után térek rá.

BÁRCZI megállapítja, hogy "mint általában a finnugor nyelvek, a magyar nyelv sem kedveli bizonyos határon túl a mássalhangzó-torlódásokat, és ezért egész történetén át megnyilvánul az a tendencia, hogy a ... mássalhangzó-torlódásokat, főleg azokat, melyeknek kiejtése nagyobb artikulációs erőfeszítést kíván, feloldja." (Ht.² 137). A s z ó e l e j i mássalhangzó-torlódás feloldásának az egyik módja, hogy a t o r l ó d á s e l é ejtése könnyítő magánhangzó kerül. E magánhangzó - folytatja - vagy a torlódás után következő szótag magánhangzójával azonos, vagy *i ~ ë* (uo.).

Az előbbiekhöz hasonló szellemben ítéli meg a jelenséget KESZLER BORBÁLA A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban (NyudÉrt. 63. sz. 1969. 3-16) című nagyszerű áttekintésében. Kitér arra is, hogy azokban a szavainkban, amelyekben a torlódás feloldása megtörtént, nem egyszerre ment végbe ez a folyamat. "Sokszor - írja - évszázadok teltek el, mielőtt a feloldás bekövetkezett és főleg elterjedt volna". Egyes szavaink sokáig megőrizték eredeti torlódásos alakjukat (*istálló: 1291 Staľlo, 1352: Stallou, BesztSzj.: stalow*), mások viszont már első előfordulásuk alkalmával is feloldott formát mutatnak (*asztal: 1293: oztol, 1354: Kysasztal; oszlop: 1250: Ozlup, 1392: Ozthlop* stb.). Rámutat továbbá arra is, hogy egyes mai szavaink esetében a feloldás szempontjából különbség mutatkozik a köznyelv és egyes nyelvjárások között, ugyanis vannak olyan szavaink, amelyekben a köznyelv torlódásos, néhány nyelvjárásunk viszont feloldott (előtétthangos) formát használ (l. *spárga 'zsineg' ~ Palócság: ësparga, Fugyivásárhely, Bihar m.: isparga; spanyol ~ Székelyföld: isponyor 'pecsétviasz'*) stb. (i. m. 5-6).

KESZLER BORBÁLA a közszavakon kívül a földrajzi nevek vizsgálatát is feladatának tekintette. Mivel azonban én a legrégibb időktől kezdve a tizenkilencedik század végéig terjedő adatanyagon vizsgálom a jelenséget, az egyébként rendkívül értékes tanulságokat nyújtó tulajdonnévi csoportot ez alkalommal ki kell rekesztenem a vizsgálatból.

A m é l y m a g á n h a n g z ó k

1. Az inetimologikus a, o, u hang

1.1. Szó elején

1.1.1. E j t é s k ö n n y í t ő előtét hangként

1.1.1.1. - asztag: 1395 k.: *asztag*. Az *a* az *o*-ból fejlődött (vö. szláv *stogъ* > m. **osztog*, HORGER: MNy. 17: 79-80) másodlagos hang. - asztal: 1354: *Kysasztal* hn., 1395 k.: *asztal*. Az *a*- eredetére l. az előző szócikket! - asztalnok: 1382: *Aztalnak* sz., 1405: *Aztalnok* szn., 1405 k.: *asztalnak*. - oszlop: 1456 k.: *azlopath* gr.

1.1.1.2. - asztal: 1293: *nugolm oztol* hn., 1893: *osztal* (MTsz.). - eszterhéj: 1841: *oszré* (MTsz.). - esztováta: 1645: *osztovatatt* gr., 1877: *oszváta* (MTsz.). - esztrenga: 1648: *osztronga*. - iskola: 1495 e.: *ofcolaiaba*. - istráng: 1838: *Ostoráng*. - ostoba: 1577: *ostoba*. Mivel a szó eredete ismeretlen (TESz.), a szókezdő *o*- funkciója nem deríthető ki. HORGER feltétlenül előtét hangot lát az *o*- hangban (MNy. 17: 80). - ostrom: 1519 k.: *ofstromlast* sz., 1666: *ostorom*; 1575: *ofstromlás*, *ofstromlásba* (MNy. 61: 28-31). - oszkatár: 1637: *oszkatarsagh* sz. - oszlop: 1250: *Ozlup* szn., 1395 k.: *ozloch* [esetleg *ozloth*; íráshibal], 1405 k.: *ozlop*, 1533: *oslob*. - oszmoja: 1894: *oszmoja* 'kovács-szuok' (< szláv; vö. szb.-hv. *smola*. BALASSA: Nyr. 23: 312; KNIEZSA: SzJsz. I/1. 365). - otromba: 1400: *Otrombas* sz., szn., 1416 u./1466: *otrōba*. Bár HORGER az előtét hangot tartalmazó szavak közé sorolja az *otromba* (<szl. *trāba*) alakot (MNy. 17: 80, hasonlóképpen KESZLER: Nytud-Ért. 63. sz. 9-10) idetartozása a szó eredetének ismeretlen volta miatt kérdéses. - udvar: †1093/1274/1365/1399: *Oduory* sz., hn.; 1476 k.: *odwarlany* sz. - udvarnok: †1024/1339/ 1350: *Odornuk* hn., 1217: *odwornicos*, 1295: *Oduornok* hn. A szókezdő magánhangzó előtét hangként való megítélése vita tárgya (vö. HORGER: MNy. 37: 268; KNIEZSA: i. m. 540; TESz., KESZLER: i. m. 11). Mindenesetre ha a magyarba szőeleji mássalhangzó-torlódással hangzó alak került át, akkor az (*u* >) *o*-t előtét hangnak kell tartanunk.

1.1.1.3.- esztergár' esztergályos; Drechsler': 1243: ? *vztur-gar* hn. - iskola: 1874: *uskola*, 1876: *uskula* (MTsz.). - ostrom: 1553 u.: *ustromot* gr. - strucc: 1541: *uzturuc*, 1559: *usztrucz*. -

udvar: 1075/†1124/†1217: *hudwordiensium* sz. hn., 1138: *Vdvori*, *Vd-vary* sz., 1211: *udori* sz., 1395 k.: *vtuar*. – udvarnok: 1075/†1124/†1217: *hudwornicum*, 1206: *Vduornuk* hn. Ha a szó elején az átvétel korában mássalhangzó-torlódás állt, akkor előtét hangnak tarthatjuk az *u* hangot, ezt azonban kétséget kizáróan nem tudjuk bizonyítani.

A m a g a s m a g á n h a n g z ó k

2. Az inetimologikus *ë ~ e*, *i* és az *ö*, *ü* hang

2.1. Szó elején

2.1.1. E j t é s k ö n n y í t ő előtét hangként

2.1.1.1. Az *ë* (*e*) hang: – ecset 'kefe; Bürste' ... festésre, pamacsolásra stb. használatos eszköz; Pinsel' stb.: 1480: ? *Ecsethes* sz., 1533: *Echeth*, 1792: *Ötset*. A szlávból átkerült szó (< vö. szl. R. *ščetъ, *šetetъ v. *četъ) szóeleji *šč-* m. *ecs-* megfelelése szokatlan, ezért idetartozása kétséges. Talán nem elképzelhetetlen – nézetem szerint –, hogy a szokásos szl. *šč* > m. *cs* megfelelés (vö. *csáva*, *csorba*, *csuka* stb.) mellett szórványosan *šč-* > *ecs-* fejlődés is végbement, mivel elképzelhető, hogy egyes nyelvi körzetekben a szláv szóeleji mássalhangzó-torlódást előtét hanggal oldotta fel a magyar beszélő. – espély 'faék, amellyel a sá-torgyékenyt a rúdhoz erősítik' (< ném.; vö. korai úfn. *speil*, kfn. *spīl*, vö. MOLLAY: i. m. 253): 1621: *Espely*. – ester 'meddő, magtalan; un ruchtbar, steril, gelt' (< rom. *știră*): 1838: *ester* (Tsz.), 1879: *hester*, *esztër* (MTsz.) (id. MELICH: MNy. 11: 292). – eszkába: 1767: *Ebkába*, 1880: *Észkába*; 1835: *eszkábál*. – eszkutelnyik 'a papnál bér fejében szolgálatot teljesítő ember; entlohnter Dienstbote des Pfarres' (< rom. *scutelnic*, vö. MNyJRKsz.): 1874: *észkutnyenyik* (Nyr. 3: 179, 10: 203 – id. MNyJRKsz.). – eszláb 'gyenge, hitvány; schwach, mager' (< rom. *slab*): 1887: *észláb* (Nyr. 16: 86; MSzRET.). – eszténa: 1583: *eztenát* gr., 1586: *eszténahely*. – eszterág: 1369: ? *Eztrak* hn., 1519: *eztragoth* gr., 1533: *Ezterag*. – esztergár: 1405: *Eztergar* szn., 1567: *Eztergalyosokath* sz., 1604: *Eþtergarba* gr.; 1477: *Ezthergarus* szn., 1604: *Eþtergároloc* gr. – eszterhéj: 1405 k.: *ezterha*, 1582: *eszter heiaban* gr., 1649: *eszterhajra* gr. – esztéze 'ösvény; Fußsteig' (< szláv; kaj-hv. *steza*; óe. szl. *stǣdza*, szb.-hv. *staza*, vö. MELICH: MNy. 6: 444, KNEZSA: i. m. 171): 1522, 1539: *eztezeyn* (Kesztk. 330, KulcsK. 305). Az *e-* nézetem szerint nyilvánvalóan előtét hang. – esztováta: 1561: *Ezthwatha*, 1666: *esztováta*. – esztrenga: 1586: *esztrengán* gr., *eszterengán* gr. – iskála: 1838: *eskája* (MTsz.). – iskola: 1507: *Efkolat* gr. (TESz.), 1544: *escola* (Keszler: Szók.

9), 1874: *eskola*, 1878: *ěskola* (MTsz.). - islóg: 1544: *eslogot* sz., 1569: *eslógos* sz. - ispán: 1379: *Espanlaka* hn., 1878: *espáng* (TESz.), 1888: *espán* (MTsz.). Az *e-* előtét hangnak csak akkor tartható, ha a magyarba valóban egy **ъpanъ* vagy egy *špan* alak (vö. TESz.) került át. - ispotály: 1526: *espitalnak* gr., *espitalyra* gr., 1573: *espotal*. - istálló: 1518 k.: *estallo*, 1838: *estualloá*, 1886: *ěstáló*. - istamét (eredetére l. 2.1.1.2): 1609: *estamét* (MOLLAY: i. m. 328-9). - istáp: 1372 u./1448 k.: *efftapot*, 1530 k.: *estab*, 1873: *ěstáp*. - istráng: 1518: *estrangh*, 1566: *estráng*, 1892: *ěstrâng*. - östör: 1395 k.: *ester*. - selejt: 1792: *Eslétes* sz., 1840: *eslejtes* sz. Az *e-* - szerintem - nyilvánvalóan előtét hang. - skarablya: 1801: *ěskērep*, 1807: *Eskarap*, 1893: *ěskaraplya*. - skarlát: 1580: *eskalat*, 1606: *eskárlát*. Az *e-* - nézetem szerint - előtét hang lehet. - skatulya: 1876: *ěskátulya*, 1877: *eskotolya*, 1892: *ěskatula*, *ěskatulya*. - spanyol: 1896: *espanyol* viack (Nyr. 25: 425). - spárga²: 1861: *espárga*, 1861: *espárga*, 1892: *ěspárga* (MTsz.). - spēkel ~ spēk: 1600 k.: meg *espékeljed* gr. ~ 1790: *espékhez* gr. - spenót: 1530: *espynalch*, 1655: *espinatz*, 1892 *ěspinaót*. - spicc 'szivarszopóka': 1892: *ěspicc* (MTsz.). - spion: 1858: *Espion*. - spongya: ? 1746: *espongyia*, 1892: *ěspongya*. - stáció: 1848: *estacziót* gr., 1852: *estáczióra* gr., 1881: *ěstacció* 'mér föld; Meile'. - staféta: 1763: *estafféta*, 1788: *Estafetta*. - stafirung: 1849/1904: *Estafirungot* gr. - stempely: 1832: *estempej*, *Estempély*, 1897-1901: *ěstěmpěj*, *estempely*. - stempli: 1892: *ěstěmplyi*. - strázsa: 1816: *Estrázsa*, 1849: *estarázsálja* sz., 1897-1901: *ěstrázsa*. - strimfli: 1892: *ěstrimflyi*. - szkepál 'kivergődik, kievickél, megszabadul; loskommen, entkommen' (< rom. a scăpă, a se scăpa, vö. MSzRET., MNyJRKsz.): 1887: *ěszképál*; 1864: *ki-eszkápál*. Az *ě* (*e*) előtét hang - nézetem szerint - a szőeleji más-salhangzó-torlódás feloldására toldódott be. - szobor 'deszkakerítés' (< rom. stobór, vö. MSzRET. 330): 1897-1901: *ěsztobor* (MTsz. szobor a.). - szpáhi: 1554: *eszpahia*, 1673-4: *eszpaja*. Az *e-* szerintem föltehetően előtét hangként került az *szp-* hangkapcsolat elé (vö. 2.1.1.2.). - szplina 'pokolvar; Milzbrand' (< rom. splină MSzRET., MNyJRKsz.): 1897-1901: *ěszplina*, illetve *ěszplina-fű* 'pokolvargyógyító fű' (MTsz., l. még MNyJRKsz.). - zloty (pénznem): 1623: *ezlotnál* gr., 1629: *ezlótot*, *ezlott* gr. (MNy. 18: 169). Az *ezlot*, *izlot* a román *zlot* 'Gulden' átvétele (KNIEZSA: i. m. II. [2. kiadás] 845).

2.1.1.2. Az *i* hang: - eszkába: 1587: *izkaba*, 1747: *Iszkábájért* gr. - esztena: 1799: *Iztina*. - eszterág: 1566: *isztrag*. - esztergár: 1493 k.: *Iftergary* sz., 1550: *Izthorgalyos* sz. szn., 1602: *Iztergár* szn., 1897-1901: *isztorgálos* sz. - eszterháj: 1585: *Iztorha*, 1876: *iszterhaj*, 1888: *isztěrgye*, *isztergye*. - esztováta: 1816/1962: *Iszváta*, 1891 *isztováta*. - esztrenga: 1623: *isztrunga*,

isztronga-sajttal, 1770 k./1856: *isztrenga*. - gánica: 1838: *izs-gáncz*. Az *i-*, szerintem, feltehetően előtét hang. - iskála: 1838: *Iskála*, 1872: *iska*, 1873: *iskájha*. - iskola: 1544: *iskolabol* gr., 1795: *Iskolák* gr. - isling: 1833: *Islég*, 1887: *islik*. - islóg: 1526: *Islogh*, 1643: *islógos* sz. - ispán: 1269: *yspan*- hn., 1330: *Ollasysponte*leke hn., 1593/1681: *Ispányé* gr. Az *i-* - szerintem - feltehetően előtét hangként jöhetett létre (vö. szl. R. *Županъ* ~ *špan*). - ispót 'seborvosi eszköz; wundärztliches Gerät' (< baj-osztr.; vö. korai úfn. *spat*, lat. *spata*, vö. MOLLAY: i. m. 327): 1562: *Ispottal* gr., 1585: *Ispot*, *ispot*, *isfot* (MOLLAY: i. h.). Az *i-* előtét hang (l. HORGER: MNy. 17: 81; TESz.). - ispotály: 1498: *Ispotál* szn., 1517: *ispitalban* gr. - istálló: 1456 k.: *istalloba* gr., 1560 k.: *istaallo*, 1566: *istáló*. - istamét 'finom posztófajta; Stamett' (< német; vö. korai úfn. *stamett*, vö. HORGER: MNy. 17: 81; NAGY JENŐ: MNy. 61: 96; MOLLAY: i. m. 328): 1559: *ystameth* gr., 1559: *jsthamethet*, 1559: *isthamethet* gr. MOLLAY: i. h.). - istáp: 1356: *-yztapaszygeth* sz. hn., 1405 k.: *halo istap* (KESZLER: i. m. 9), 1561: *istáp*, 1780: *i-stáb*. - istoly 'a kisebbik lejáró bányacsatorna' (< ném., vö.: kfn. *stolle*, LUMTZER - MELICH: DOLw: 141; KESZLER: i. m. 9; MOLLAY: i. m. 509): 1863: *istoly* (MTsz.). - istráng: 1493: *Istrangoth* gr., 1552: *istrángal* gr. (TESz.), 1549: *Istrangh* (IVÁNYI: MNy. 31: 194). - iszalag (< szláv; szb.-hv. vagy szln.; vö. szb.-hv. *svlâk*, *slâk*, szln. *slâk*): 16. sz. e. f.: *ý zalagh*, 1579 k.: *Izonyagoth* gr. - iszkumpia: 1642: *Iskonpiath* gr., 1708: *Ifzkompia*, 1893: *iszkumpia*. - isztár: 1522: *Izthar*. - ostrom: 1555: *isthoromnak* gr. - oszkotár: 1632: *izkotar*. - östör: 1240 k.: ? *Ister* (KESZLER: i. m. 10), 1405 k.: *ifter*. - skarlát: 1570: *Iskarlath*, 1578: *Iscarlát*. - skatulya: 1594: *iskatulan* gr., 1597: *iskátulát* gr. - skófiom: 1615: *iszkofiumos* sz., 1754: *iskofiomos* sz., *iskoffiomos* sz., 1808: *Iszkófiom*. - skorpió: 1794: *Iskorpio*. - sneff: 1795 k.: *Isnyeff*, 1804: *Isnepffek* gr., 1808: *Isnef*. - spanyol: 1645: *ispanyol*, 1897-1901: *isponyor*. - spárga² 'madzag, zsineg; Bindfaden' stb.: 1757: *ispárgák* gr. - spékel: 1600 k.: *ispékelve* sz., 1619: *ispeckelik* gr. - spenót: 1516 k.: *Ispynacz*, 1871-3: *ispinót*. - spicc¹ 'lábujjhegy; Zehenspitze' stb.: 1890: *ispicc*. - spikanárd: 1560 k.: *ispikanard*. - spion: 1793/1844: *ispionnak* gr., *ispiony*. - spiritusz: 1794: *Ispiritus*. - spongya: 1879/1896: *ispongyia*. - spriccel: 1896: *ispiriccol*. - spring (selyem) 'pettyes (selyem); gesprenkelte (Seide)' (< hazai úfn. *Spreng*- MOLLAY: i. m. 505-6): 1599: *Ispring* (MOLLAY: i. h.). - stáció: 1845: *istációját* gr., 1848: *istátiót* gr. - staféta: 1807: *Istafétát* gr. - stájer: 1860: *Istajerben* gr. - statárium: 1853: *istáriom*. Az *istáriom*-féle formák "feltehetően az ejtés-könnyítéssel **istatáriom*, *istatárjom* egyszerejtésszerű összerántásával" keletkeztek (TESz.). - stempely: 1896: *istempej*. - stempli:

1864: *istemplije* gr. - sterc: 1804/1903: *istertz*, 1891: *istércs*, 1897-1901: *izsderc*. - stibli 'topánka; Schuh, Halbstiefel, Schnürstiefel' (< ném. *Stiefel*, vö. VÁMOSI 138, DEME: MNy. 43: 228): 1877: *istibli*. - stóla 'lajstrom' (< vlsz. lat. *stola* 'palást, szalag', vö. SZILÁGYI F.: MNy. 70: 20, 24): 1798 k.: *Istóla* [?] (SZILÁGYI: i. m. 20). - strázsa: 1549: *istrása*, 1565: *istráza* gr., 1595: *Iztrafa*, *Ifztraxa*. - strimfli: 1788: *istrimflivel* gr., 1882: *Istirinfli*. - strucc: 1531: *yztrwcz*, 1599: *Istruz*. - sváb: 1799: *Isváb*. - svadron: 1789: *Isvadromba* gr. Az *i* előtét hang szerintem föltehetően a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésére jött létre. - svéd: 1799: *Isvéd*. Az *isvéd* alak SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle 6: 116) tudatos alakítása, s nem terjedt el. - szikra: (< szláv; vö. óe. szl. *iskra*; szb.-hv. *iskra*; szlk. *iskra*; le. N. *skra*; or. *úcxpa*): 1595: *Izkra*. Az *i*- csak abban az esetben volna előtét hangnak tekinthető, ha bizonyossá válna, hogy egy szl. *skra* alakot vettünk át; ez azonban nem bizonyítható l. TESz., KNIEZSA: MNy. 37: 286; KESZLER: MNy. 64: 199). - szpáhi: 1555: *izpayaknak* gr., 1556: *ispahjakra* gr. Mivel az *ia*, *ija* végűek déli szláv közvetítésűek a magyarban (vö. szb.-hv. *spàhija*, bog. *cnaxúja*), szerintem feltehető, hogy az *i*- előtét hangként került a szóba. - tengelic: 1844: *istiglicz*, 1882: *istiriglic*. Az *i*- szerintem okvetlenül előtét hang. - zloty (pénznem): 1659: *iszlótok* gr., 1724: *izlotot* gr. (HORGER: MNy. 18: 169). HORGER szerint az *i*- előtét hang (i. m. 168). - zsinór: 1552: *isnórokat* gr.

2.1.1.3. Az *ö* hang: - eszterhéj: 1792: *Öfztör-héj*, *öfztör-haj*. - östör: 1578: *östör*, 16. sz.: *öste'r*. - stempely: 1897-1901: *östömpöj*, *östömpő*.

2.1.1.4. Az *ü* hang: - eszterhéj: 1887: *üstörgye*.

2.1.2. Hasonulással keletkezett *e-*, *i-*, *ö-*, *ü-* hang: - *idilló* l. *dilinós* a.: - *dilinós*: 1861: *idilló* 'ügyetlen, bamba'. Az *idilló* *i*- előtét hangja kérdéses, mivel az *idilló* és a *dilinós*, *dili* összetartozása további vizsgálatot igényel (vö. TESz.). Nézetem szerint talán feltehető, hogy az első szótagok *i* hangjának hátraható hasonító hatása igen ritkán előtét hang (*i*-) képződéséhez is vezethet, bizonyára így keletkezhetett a TESz. által az ÜMTsz-ből idézett *iszinte* 'szinte' alak is, amely 1900 előtről nem mutatható ki. - *ödölő*: 1343: *Edelew* ~ 1351: *Ęwdelew*, 1358-9: *ewdeuleu* ~ 1367: *-wdelew*, *Wdulew-*, 1803: *üdöllő*. A szó eredete bizonytalan, tehát az *e-*, *ö-*, *ü-* csak abban az esetben lehetne anorganikus előtét hang, ha nem az *üdül* ige, hanem a *dülő* fn. származéka volna. Ez utóbbi azonban aligha valószínű (vö. TESz.). Ennek ellenére sem zárható ki az a lehetőség, hogy a *délő*, *dőlő*, *dülő* (vö. *dülő*, *-delew* hn., *deley* gr., *düllő*, *dőlő*, *Döllő* TESz.) szó első szótagi magánhangzóinak hasonítása hatására szöveleji *e-*, *ö-*, *ü-* keletkezhetett szórványosan.

2.1.3. A n a l ó g i a útján keletkezett *i* előtétang: - szák 'egyfajta halászháló' (< szláv; vö. blg. *cak*; szb.-hv. *N. sāk*; szln. *sāk*; szlk. *sak* stb.): 1887: *iszák* (MTsz.). A TESz_i szerint az *iszák* változat kialakulását minden bizonnyal az *iszák*ⁱ 'átalvető; tarisznnya' hatása támogatta. - zamat (< valószínűleg magyar fejlemény: a *szimatol* első szótagi *a*-t tartalmazó változataból való elvonás eredménye: 1897-1901: *izmat*, *izmattya*, *jó-izmatú* (MTsz.). A szóeleji *i*- létrejöttére az *iz*ⁱ 'a nyelvben mint az ízlés szervében keltett érzet' alak is hathatott.

2.1.4. T i s z t á z a t l a n o k a van az *i*- keletkezésének: - jég: 1538: *ijeeg*. A TESz. nem ad magyarázatot a protetikuss *i*- hangra, szerintem azonban feltehető, hogy keletkezésének fiziológiai-hangképzésbeli oka van. A *j* képzésére való felkészülés során a hangindításhoz mintegy az *i* képzésére kell felkészülnie a beszélszerveknek, s ez után indul meg a tulajdonképpeni *j* (*j̥*) képzése.

Szólnunk kell azonban azokról az előtétangokról is, amelyek nem mássalhangzó-torlódás megszüntetése céljából jöttek létre. Igen szórványosan hoz létre *i*- hangot a *h a s o n u l á s* (? 2), és az *a n a l ó g i a* (2), egy esetben pedig (jég > *ijég*) nehéz magyarázatot adnunk az előtétang keletkezésére. Föltehető, hogy a palatális hangrendű *j*- kezdetű formák (*ijég*, Nyatl. *ijëG*, *ijëG*, *ijërce* 'jërce') a 2.1.4. alatt említett hangfiziológiai-képzésbeli okkal magyarázhatók.

3. Az abszolút szóeleji helyzetben levő magánhangzók keletkezési okairól

Abszolút szóeleji helyzetben, a mássalhangzó-torlódást feloldó ejtéskönnyítő hangként valamennyi rövid magánhangzó előfordul (vö. HORGER: MNY. 17: 79).

A mássalhangzó-torlódás megszüntetésében, a szavak eredeti hangtani szerkezetének megőrzése érdekében két alapelv jut érvényre: a) egyrészt vagy az idegen szó első szótagjának vagy egyáltalán a szó hangrendjének típusa határozza meg az előtétang minőségét (*oskola*, *asztal*, *asztag*, *ostrom*, *oszlop*, *udvar*, illetve *ester*, *östör*, *selejt*, *spékel*, *spicc* stb.); b) másrészt az illeszkedés szempontjából neutrális két magánhangzónk (erre vö. SAUVAGEOT: *Esquisse de la langue finnoise* 27; E. ITKONEN: *Vir.* 1945: 158-182; 1951: 440-50; FUF. 31: 332-40; SUKH. 62-3; SZÉPE: *Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez.* *NytudÉrt.* 17. sz. 108; HAJDÚ: UNYA. 123), az *i* és az *ë* (> *e*) jut igen jelentős szerephez, mivel ez a két hang egyaránt előfordulhat magas, mély és vegyes hangrendű szavaink előtétangjaként (pl. *isling*, *ister* 'östör', *isnyeff* 'sneff', *ispékel*, *ispicc*, *ispring-*, *istempej*, *isterc*

~ ester 'meddő, magtalan', *eslejtes* 'selejtes', *espékel*, *ëspicc*, *estempej*, *ëstëmplyi*, *ëstrimflyi*; illetőleg *iszkaba*, *isztrag*, *iztergár*, *iskola*, *islóg*; *istálló*, *isztina*, *istamét*, *iszkompia*, *iskordio*, *ispinót*, *istajer*- stb.).

Az előtét hangok egy-egy szóban is variálódhatnak: a mély magánhangzókban belül az *a* ~ *o* váltakozás két szóban (*asztal*, *oszló*), az *o* ~ *u* pedig háromban (*iskola*, *ostrom*, *udvar*) figyelhető meg, az *a* ~ *o* ~ *u* vagy *a* ~ *u* váltakozás az adataim tanúsága szerint viszont nem található.

Az elülképzett magánhangzókban belül az *i* ~ *ë* (> *e*) váltakozás gyakorisága szinte természetesnek látszik, hiszen mindkét hang említett hangrendi neutralitása miatt egyformán alkalmas arra, hogy előtét hangként szerepeljen. Ezért van az, hogy a 60 (+3) *i*- előtét szóból 31 váltakozik *ë*- (*e*)-vel, azaz a szótári alakok több mint 50 százaléka.

Négyféle előtét hang-variációval (*ö* ~ *ü* ~ *i* ~ *ë*) fordul elő az *eszterháj* és az *iskola*, hárommal (*ö* ~ *i* ~ *ë*) az *östör* és a *stëmpély*, illetve (*o* ~ *i* ~ *ë*) az *esztrenga*, *esztováta*, *istráng*, valamint (*o* ~ *u* ~ *i*) az *ostrom* és (*u* ~ *i* ~ *ë*) az *esztergár* szó. Az imént említetteken kívül *m a g a s ~ m é l y* előtét hang-variáns csupán a *strucc* szóban (*u* ~ *i*) figyelhető meg.

Az előtét hangok igen nagy többsége *s*, *sz* + *z* *ö n g é t l e n z á r h a n g* (*sp*, *st*, *sk*, *szp*, *szt*, *szk*) kapcsolat előtt fordul elő: 113 lexémában; *sl*, *szl*, *zl* előtt jóval kevesebb esetben: 8 lexémában; *dv*, valamint *sv* előtt 4, illetőleg 2 (plusz 1 kétes adat); *sn*, *zsn*, *szm*, *scs* és *tr* előtt viszont csupán 1-1 adat említhető.

Az előtét hangok közül legnagyobb a megterheltsége az *i*-nek (60 biztos, 3 kétes lexéma) és az *ë*- (*e*)-nek (44 biztos, 1 kétes adat), ezt összesen 104 biztos lexéma bizonyítja. A többiek gyakorisága ehhez képest meglehetősen csekély (az *a* 4, az *o* 12+2, az *u* 6, az *ö* 3 és az *ü* 1 adattal van képviselve).

Az *i*, *ë* (*e*) sokkal gyakrabban található mély vagy vegyes (80+3) mint magas hangrendű (24+1) szavakban. Az *a*, *o*, *u* természetesen csak mély, az *ö*, *ü* pedig csak magas hangrendűekben fordul elő.

A fentiek tulajdonképpen igazolják HORGER azon megállapítását, hogy "veláris magánhangzó csakis akkor fejlődött a szó elején, ha első szótagjában *u* vagy *o* volt" (Szókezdő magánhangzók fejlődése. MNy. 17: 81). Kifejti továbbá, hogy mély hangú szó elején elülső magánhangzó leggyakrabban *a* hangú szótag előtt fejlődött, ritkábban *a* előtt, *s* csak néhány esetben *o*, *ó* előtt, végül olykor *u* előtt is (i. h.). Felteszi továbbá azt a fontos kérdést is, "mi lehet az oka annak, hogy első szótagbeli labiális magánhangzó előtt az eseteknek egyik részében (vö. *asztal*, *asztag*, *oszkotár* stb.) veláris járulékhang, másik részében ellenben (vö. *is-*

katulya, iskola, islóg, iszkumpia stb.) palatális járulékhang fejlődött?" (i. m. 82). Válaszképpen arra mutat rá, hogy az asztal-csoportbeliek "nyelvünk jövevényszavainak jóval régiebb rétegébe tartoznak, mint az iskatulya-félék" (i. h.). Hozzáteszi azonban, hogy amelyek közülük valamivel régiebbek (pl. talán *istamét*, *islóg*, *ispót* stb.), "azok sem régiebbek a XV. sz.-nál"(uo.). Végeredményként pedig megállapítja hogy "nem a szónak mélyhangúsága vagy magashangúsága volt ebben a tekintetben döntő körülmény, hanem az első szótag (akár etymologikus, akár inetymologikus) magánhangzójának illabiális vagy labiális volta" (i. m. 83).

A palatális előtét hangok (i, ë) kifejlődésének HORGER szerint hangtani okai vannak, azaz a jövevényszó első szótagjának illabiális jellege (i, ë, é, e és á) i ~ ë előtét hang keletkezését indukálja (*ëspékel* ~ *ispékel*, *ëstálló* ~ *istálló*).

Az első szótagjukban labiális magánhangzót (u, o, a) tartalmazó jövevényszavakban viszont a XV. század előtt szabályosan veláris, a XV. század után pedig az *ëspékel* ~ *ispékel*-, *ëstálló* ~ *istálló*-félék analógiájára már palatális járulékhangok fejlődtek (*asztal*, *asztag*, ill. *iskatulya* ~ *ëskatulya*, *islóg*) stb. (HORGER: i. h.). Olyan idegen szó (jövevényszó), amelynek első szótagjában labiális palatális magánhangzó lett volna, nem volt. Hangot ad még HORGER azon véleményének is, hogy a járulékhang (előtét hang) a nyelvvállás magassága tekintetében eredetileg valószínűleg nem illeszkedett az első szótag magánhangzójához, hanem bármely nyelvvállású illabiális magánhangzó előtt ë, bármely nyelvállású labiális előtt pedig o volt (i. m. 84). Az i előtét hangként való szereplését - szerintem tévesen - ë > i változással magyarázza (uo.).

Az előtét hangok minőségének tárgyalása során KESZLER BORBÁLA rámutat (A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. NytudÉrt. 63. sz. Bp., 1969. 15), hogy ha a torlódást követő magánhangzó veláris volt, akkor a járulékhang vagy megegyezett ezzel a hanggal, vagy i ~ ë volt. Az ejtéskönnyítő magánhangzó - fejti ki - általában akkor egyezett meg a következő szótag magánhangzójával, ha az a, o, u volt (*oztol*, *Vzturgar*), az illabiális hosszú á előtt viszont mindig i ~ ë fejlődött (*istap*, *Istallonak*). Kivételként említi az *istoly* és az *iskola* alakot, illetve kissé későbbi időből az *ësztobor*, *isnór* 'zsinór', *isponyor* 'spanyolviasz' szót, ahol o előtt is ë ~ i keletkezett. Ugyancsak későbbi szavainkban - folytatja - néha a, illetőleg u előtt is ë ~ i-t találunk, pl. *izmat* 'zamat', *istruc* 'strucc'. Palatális hangok előtt pedig minden esetben i ~ ë fejlődött (uo.).

HORGER fejtegetéseivel kapcsolatban viszont felveti, hogy

problematiskus marad *iskola* szavunk magyarázata, mivel ez nem XV. század utáni, hanem az az előtti korszakba tartozik, s HORGER fejtegetései alapján nem várhatnánk *iskola* ~ *ěskola* formát, hanem csupán *oskola* vagy *uskola* alakváltozatot (uo.).

Az *i* ~ *ě*-s kezdetű alakok keletkezésével kapcsolatban nem zárja ki ugyan a HORGERTől említett analógia lehetőségét, de ki-fejlődését közvetlen folyamatként is természetesnek tartja (uo.). Végül megemlíti, hogy *esztergár*, *Esztergető* szavunkban a jövevényt-szó első szótagjában meglevő *u* hatására (*strugár*, *struga*) *u* elő-téhang is keletkezett, majd a szó belsejében levő *á* hatására el-hasonulással *ě*-vé lett (*i. m. 16*).

A tőlünk feldolgozott anyag alapján úgy látom, hogy HORGERnek és KESZLER BORBÁLÁnak sikerült feltárnia azokat az okokat, amelyek az előtéhangok minőségét meghatározták (pl. *asztal*, *asztag*; *spicc* > *ispicc* ~ *ěspicc*, *stempli* > *istempli* ~ *ěstempli*).

Általánosítva azt mondhatjuk tehát, hogy az előtéhangok keletkezésében egyrészt a szóalakon belüli *h a n g r e n d i h a s o n u l á s* szabálya játszott szerepet, azaz a jövevényt-szó első szótagjának magánhangzója hasonló magánhangzó keletkezését indukálta az előtéhang szerepre. Említettük, hogy HORGER is és KESZLER is (*i. h.*) időrendi különbséget lát az *asztag*, *asztal*-félék és az *i*-, *ě*-vel keletkezett alakok (pl. *iskola* ~ *ěskola*, *istáp* ~ *ěstáp* stb.) között, későbbinek tartva az *i*-, *ě*- előtéhangok keletkezését. Ezt a nézetet az alakváltozatok valóban igazolni látszanak. Ennek ellenére célszerű kissé alaposabban szemügyre venni ezt a kérdést. A tölem *h a s o n u l á s n a k* nevezett formák (*asztag*, *asztal*, *oszkotár* stb.) első előfordulásai a következők: az *a*- elő-ször 1354-ben, az *o*- †1024/1339/1350-ben, illetve 1217-ben (de az *oskola* szó csak 1495 előtről idézhető), az *u*- †1075/†1124/†1217-ben, illetve 1138-ban fordul elő.

Az *istáp* ~ *ěstáp*, *iskola* ~ *ěskola* típus előfordulásáról azt mondhatjuk, hogy az *i*- (bár bizonyos értelemben kétesnek tartható egy példában) már korán előfordul: az *ispán* szó 1269-ben, de a biztos adatnak számító *-ystapas-* (hn.) szóban már 1356-ban, illetve az *istálló* alakban 1456 körül, az *iskola* formában 1544-ben, az *ě*-t tartalmazó *efftapot* gr. viszont szintén korán, már 1372u./1448, az *ezterha* pedig 1405 körül megtalálható. Amikor pedig emlé-keink szaporodásával összhangban egyre nagyobb számú előtéhanggal feloldott szó kerül elő, eléggé természetesnek látszik a párhuzamos (hangrendileg hasonult és *i*-, *ě*-vel feloldott) formák előfor-dulása. A két feloldási mód közötti harc - véleményem szerint - kezdettől folyt, s az *i*-, *ě*- előtétés formák szaporodása csak a harc állapotát s még nem tulajdonképpen végső kimenetelét szem-lélteti. A magyarban a mássalhangzó-torlódás *i* ~ *ě*- előtéhanggal való feloldása kezdettől fogva összhangban volt a magyar szóalak-

rendszer, illetve nyelvtani rendszer fonológiai sajátágaival. Az *i ~ ě* hangnak a hangrend, és az illeszkedés szempontjából meglevő - már említett - neutrális jellege (pl. egyalakú végződéseinkben a -kor ragot kivéve csak *i*, *ě* vagy esetleg ebből fejlődött hosszú magánhangzó fordulhat elő) a mássalhangzó-torlódás feloldásában is szerephez jutott. Korántsem védhető HORGERnak és KESZLERnek az a nézete (l. fent), hogy szó elején előző magánhangzó (*i*, *ě*) leggyakrabban á hangú szótag előtt (HORGER), illetve hogy az illabiális hosszú á előtt viszont mindig *i ~ ě* fejlődött (KESZLER) volna. Megállapításaik - úgy látom - nem általánosíthatók, mivel adataim tanúsága szerint az *i*- előtét hang á, á előtt 23-24, más mély magánhangzó előtt 19 esetben fordul elő, tehát eléggé kiegyenlített kép bontakozik ki előttünk, az *i*- hang á előtti szereplése tehát egyáltalán nem tartható kizárólagosnak.

Az *i ~ ě* javára azért billenhetett a mérleg nyelve, mivel alkalmazásával egy bonyolultabb szabályrendszer egy egyszerűbbel válthatott fel a nyelv. Az *i* és az *ě* éppúgy állhatott ugyanis magas, mint mély vagy vegyes hangrendű szavakban. Nem osztom tehát BÁRCZI nézetét, mely szerint az *i ~ ě* előtét formák elhasonulással (pl. *oskola* > *ěskola*) keletkeztek (Ht.² 138). *I l y e n m é r - v ű e l h a s o n u l á s* nagyon szokatlan lett volna a magyarban, másrészt az *i ~ ě* magas hangrendű szavakban is gyakori, s itt az *i* nem mindig *i*-t, s az *ě* sem mindig *ě*-t tartalmazó szótag előtti előtét hangként fordul elő (l. pl. *espékel ~ ispékel*, *ěspicc ~ ispicc*, *estempej ~ istempej*, *ěstěmpleji ~ istěmpleji* gr., *ister ~ őstör* 'őstör' stb.), a szabály általánossá, mintegy szabályossá válása tehát elég egyértelműnek látszik. De hogy itt párhuzamosan, egymás mellett működő szabály közti harcról volt és van szó, azt az is bizonyítja, hogy ellentétben a korábbi kutatások megállapításával (l. HORGER: i. m. 83; BÁRCZI: i. m. 138; KESZLER: i. m. 15) a XV. század után is találkozunk a magánhangzó-harmónia elvén alapuló hasonulások formákkal: pl. 1561-től találunk *ě*-vel feloldott alakot: *Eztwatha* - s csak mintegy évszázaddal későbbi az o-val hangzó alak: 1645: *osztovatatt* gr., s hasonlók még a következő adatok is annyiban, hogy a hasonulások előtét hang csak a XV. század utáni időből adatolható: 1586: *esztrengán* gr. ~ 1648: *osztronga*, Nyatl.: *usztrunga*; 1493: *Istrangoth* gr. ~ 1838: *Ostoráng*; 1498: *Ispotal* szn. ~ ÜMTsz.: *ospotáj*; 1632: *izkotar* 'oszkotár' ~ 1637: *oszkotarsagh*; 1507: *Efkolat* gr., 1544: *iskolabol* ~ 1898: *uskola*, MTsz. *uskula*, Nyatl.: *askala*; 1544: *eskatulat* gr., 1594: *iskatulaban* gr. ~ ÜMTsz.: *oskátula*, 1531: *yztrwcz* 'strucc' ~ 1541: *uzturuc*, 1559: *uszturucz* TESz.; nincs *i*- ~ *ě*-s feloldása az 1894-ből említhető *oszmoja* szónak (KNEZSA: SzljSz.² I/1. 365), itt tehát csak az úgynevezett hasonulások előtét hang található meg.

További vizsgálatot igényelne, hogy az előtét hangok általá-

ban miért éppen s, sz + z ö n g é t l e n z á r h a n g (p, t, k), illetve szórványosan sl, szl, zl, scs, sn, sv, szm, zsn, tr, zsg és dv mássalhangzó-kapcsolat előtti helyzetben fejlődnek ki. Az eddigi kutatás ezt mint tényt megállapította ugyan (annyit pontosítottam rajta, hogy második elemként a zárhangok közül csupán a z ö n g é t l e n e k fordulnak elő), de az imént említett kérdésre nem adott választ.

A mély és magas magánhangzók első előfordulásai a következőképpen szemléltethetők:

Hangok		B / V	K	Kora
Mély magánhangzók	a	4	-	1354
	o	12	2	†1024/1139/1350 1217
	u	6	-	1138
Magas magánhangzók	ë ~ e	44	1	1372 u. / 1448 k.
	i	60	3	? 1269 1356
	ö	3	-	1578
	ü	1	-	1887

NYÍRKOS ISTVÁN

Szótörténet - viselettörténet
(Adalékok a romániai magyar viselettörténeti
kutatásokhoz a szótörténet tükrében)

1. A legjelentősebb romániai magyar néprajzi vidékek (Székelyföld, Kalotaszeg, Szilágyság, Kis-Küküllő-mente, Torockó, s a moldvai csángóság) népművészetének számbavételekor¹ elsősorban mindig helybeli születésű, főleg az idősebb korosztályhoz tartozó nő és férfi, népi kismester adatközlő nyújtott tájékoztatást, vagyis leírásunk elsősorban 50-80 évre visszamenőleg ölelte fel az öltözetre vonatkozó recens anyagot. A jelenlegi és a közeli múltra kiterjedő ismereteinket azonban minden esetben igyekeztünk kiegészíteni a rendelkezésünkre álló, korábban - főleg a múlt században - megjelent források: Apor Péter, Kőváry László, Orbán Balázs, Jankó János, Malonyai Dezső - hogy csak a legfontosabbakat említsük - ide vonatkozó adalékainak felhasználásával, hogy az öltözet alakulásában beállott változásokat és a fejlődés irányát megállapíthassuk.

2. A művelődéstörténeti és néprajzi források mellett azonban igen fontos szerep jut az anyanyelvi adalékoknak, amelyeket a néprajztudomány is felhasznál. A művelődéstörténet kutatója az anyagi valóság eredetének és egy közösség életében betöltött szerepének: feltűnésének és eltűnésének körülményeit sok esetben csak nyelvi bizonyítékok, adalékok segítségével állapíthatja meg. A nyelvtörténet, különösen a szótörténet kutatója előtt viszont egy fogalom tárgyi hátterének feltárása s ezzel együtt a mindenkori társadalmi életforma bemutatása éppen olyan fontos feladat, mint bármilyen más jelenség: a nyelv alakulásának, fejlődésének, egyes nyelvi jelenségek állapotának vagyis meglétének vagy elhalásának vizsgálata.

A szinkrón szemléletű viseleti vizsgálódásainkat azonban a diakronikussal egészítettük ki, illetőleg mélyítettük el. Ebben a törekvésünkben nagy segítségünkre volt és a nyelvi adalékok kimeríthetetlen tárházának bizonyult a viselettörténeti kutatás szempontjából az Erdélyi magyar szótörténeti tárnak már az eddig megjelent négy kötete (A-Há) is.

A magyar szótörténeti kutatás a kimagasló és világviszonylatban is az elsők között álló mű megteremtője, Szabó T. Attila már az anyaggyűjtés során tudatosan alkalmazta azt az elvet, hogy a szóval együtt a vele jelölt tárgyfogalomra is fény derüljön, vagyis hogy "a nyelvet úgyszólván életes közelségében, mindennapos kavargásában, lendületes mozgásában, változásában mutassa be". Éppen ezért - folytatja a szótár elé írt Tájékoztatóban - "a Tár: A nyelvtudomány érdeklődési körén túl... történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára, amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket. Különösen figyelemre méltó nyelvi és szokásismereti anyagot tartalmaz a Tár a történettudomány, valamint a történeti néprajz művelői számára" (12).

E szempont érvényesülését nagyban elősegíti az a tény, hogy a szótörténeti anyag a helyi írásbeliségnek legkülönbözőbb hivatali és magánéletbeli iratfajtaiból tevődik össze. "Vagyis a Szótörténeti Tár az élet legkülönbözőbb területéről és a társadalom különféle rétegei képviselőinek tollából és szóhasználatából a történeti Erdélynek, Kővár vidékének a régi Szatmár megye területére eső részének, valamint Máramarosnak a XV. század közepe és a XIX. század vége közé eső iratterméséből merít, és igen gazdag és változatos történeti szóanyagot bocsát a kutató rendelkezésére" - határozza meg Szabó T. Attila anyagának forrásait és térbeli határait a Tájékoztatóban (14—15).

3. Bennünket ezúttal a történeti viseletre vonatkozó adalékanyag érdekel, s ebből a szempontból vizsgáltuk meg a Tár eddig megjelent köteteinek és a rendelkezésünkre álló kéziratos anyagának szócikkeit, hogy rámutassunk milyen becses és bőséges adalékokat tartalmaz a Tár nemcsak az általános viseletkép kialakítása, hanem az öltözködéssel kapcsolatos kérdések: egyes viseletdarabok jellege, előállítása, a hozzájuk fűződő szokások, rájuk vonatkozó rendelkezések stb. megismerése és az öltözetdarabok alakulása, fejlődése szempontjából is. Bár a kép csak töredékes lehet, hiszen mindössze a megjelent négy kötetnek és az V–VII. kötet kéziratos anyagának a szócikkei álltak rendelkezésünkre (a He-től az M-ig bezárólag), mégis ebből az anyagból is megkísérelhetünk néhány, a szó- és viselettörténet szoros kapcsolatára vonatkozó megállapítást tenni.

A hajdani viseletekhez felhasznált kelmeféleségek és ezek előállítási helye szerinti elnevezésekből következtetni lehet az erdélyi magyar öltözet jellegére, anyagának eredetére, a városi és falusi kézműipar és a kismesterek szerepére az előállításban. Belföldi - szász - háziipari termék volt a kétszer ványolt aba és a szederjes kék vagy fekete brassai posztó, a Nagydisznódon előállított vastag flanel kelme. Ebből készült a köznép dolmánya, kön-

töse, a köpenyege, mentéje, nadrágja, süvege; brassai posztót használtak a nők kötényéhez és szoknyájához. A külföldi kelmefajták közül különösen az *anglia* (landis, fajlandis, 'londoni, finom londoni'), a *boroszlai* (baraszlai) volt nagyon kedvelt és elterjedt posztóféle, amint ezt a nagyszámú velük elnevezett ruhadarab is igazolja: *anglia-dolmány*, *anglia-köntös*, *anglia-köpenyeg*, *anglia-mente*, *anglia-szoknya* továbbá *baraszlai palást* stb.

Az említett bel- és külföldi eredetű posztó- és egyéb kelmefajták mellett azonban *bécsi*, *bártfai*, *brünni*, *brüsszeli*, *fejérvári*, *igler* (iglói), *maiszner* (meisseni), *sleziai* (sziléziai), *teczini* (tescheni) elnevezésű ruhadarabok és készületfajták is arra utalnak, hogy a közép- és a főrend öltözetéhez külföldi anyagokat is felhasználtak. Az öltözethez szükséges kelme (posztó, szövet, bársony, selyem, materia stb.) és bőr változatosságára mutat az a fölös számú adalék is, amelyből a következőket szemelgettük ki: *aba*, *andalás*, *atlasz*, *azur-posztó*, *bagazia*, *bársony*, *batiszt*, *bergen*, *bíbor*, *bulya-vászon*, *cendely*, *cinadof*, *csemelet*, *daróc*, *gránát* stb. Bőrfajták voltak: *asztrahán*, *bagaria*, *báránybőr*, *hiúz*, *kecskebőr*, *nyest*, *nyuszt*, *farkas- és rókabőr* stb.

Az öltözetdarabokhoz használt díszítés, a *készület* tekintetében is igen gazdag és változatos kép tárul elénk a tár adalékai-ban. Az egyszerűbb díszítési eljárások közé tartozott az *abroncsosan* vagy *vesszővel*, a Székelyföldön *fellegesen* való díszítés, vagyis amikor a szötteményt (szoknyát, alsószoknyát, kötényt) színes csíkokkal ékesítették vagy többszínű fonalból sávokat szöttek bele. Háromszékről való a következő adalékok: 1803: egy felleges széjű keszkenő (Kvh), 1822: A felesége 26. esztendő ... néha visel vesszős vagy felleges fláner szoknyát (Dés; DLt. - Az asszony a háromszéki Bodosról való volt). 1847: vagyon egy felleges rokoja 2 előruhástól (Szentkatolna Hsz). Munkásabb díszítési mód volt az, amellyel a kelmét apróhímekkel varrták ki vagy ilyeneket szöttek bele. Elnevezésük: *apróhím*, *aprórózsás*, *barackmágos*, *bazsarózsa*. Emellett igen kedveltek voltak az arany-, ezüst- és selyemszálból való készületek, a *csipke*, a *zsinór*, a *vitéztkötés*, a *paszománt*, a *krepin*. Ez utóbbiról Apor igen elmarasztólag nyilatkozott, mint a "náj módi" egyik megjelenési formájáról az öltözetben: "Nem vala akkor - ti. a fejedelemség idejében - híre a krepinnek, mert ha mondottad volna krepin, s deákul tudott volna, felnyitotta volna az fülit, s azt hallgatta volna, hol rörgetnek, hanem minden cif-raság a mentéjeken a vitéztkötés."²

Az egyes ruhadarabok - pl. a *mente* - vizsgálatával foglalkozó néprajzos további tájékoztatást nyer a Tár adalékaiból ennek nemcsak szerkezetéről - szabásformájáról -: *galléros*, *gallératlan*, *vállban vágott*, *csonka ujjú*, *sípujjú*; a hozzá felhasznált kelmé- és bélésfajtákról: *gránát*, *kamuka*, *kreditor*, *landis*, *májszer*, *ma-*

teria, posztó, teveször stb., hanem viselőjéről, ennek neméről, koráról, társadalmi hovatartozásáról is: asszonyi mente, asszonyember-mente, férfiúnak való mente, gyermekmente; boérmente. De utalnak az adalékok bizonyos népi-nemzeti sajátosságra is: cserkesz-mente, horvátos (mente), lengyel-mente, magyar-mente, oláh-mente, német-mente, spanyol-mente, török-mente. Ezek az elnevezések rámutatnak azokra az interetnikus kapcsolatokra, amelyek az Erdélyben együttélő népcsoportok közt fennálltak és amelyek következtében több ruhadarab, mint pl. a m. felsőruha a szász Fälsche néven, a magyar dolmány a szász Dalleman, a román dulama néven a magyar mente a szász mänti alakban nemcsak a szász és a román nyelv szókincsébe, hanem a velük³ jelölt ruhadarabbal együtt e két nemzet ruhatárának is darabja lett.

Igen tanulságos adalékokat szolgáltat a Szótörténeti tár az öltözködéssel kapcsolatos szokásokra (lásd a bekontyol, bekeszkenődés, bekötött fő stb. címszókat) és a rá vonatkozó rendelkezésekre is. Ebben a tekintetben igen szemléletes a marosvásárhelyi levéltár egyik 1631-ből való adaléka a keszkenőviselésre vagyis az asszonnyá levés mozzanatára vonatkozólag: "Latam az mi hazunk eleőt hogy alnak uala s hat be kezkeőneőttek s mondam nekiek... ty megh sem kerettetek egjmast, s mondta a legeny ... meggiesfalua(n) eskette megh egj haromszeki pap ... kerdem aztis hogy ki kezkeőneöde be s monda az az szekely Aszony hogy en keszkeneödem be ... a partajat s haj fonojat az az szekely Aszonj uitte el az ki be keszkenödté volt: ugyan eő maga monda ez az fogolj Aszony hogy en adam neki mert eő kezkeőneöde be, s latam az partatis az szekely aszony leania fejében."

Kolozsvár város tanácsának 1593. évi jegyzőkönyve meg az alkalmatlan (értsd: illetlen) öltözködés megzabolásáról tájékoztat: Varosul lathwan ith ez varosban az Luxust mind az ferfy rend(en) s mind feokeppen az azzony Allat, es leanzo renden az Ruhazat dolgaban, itiltek eo kgmek sokaknak rendeihez és erteokekhez (értsd: rangjukhoz) képest Alkolmatlannak lenny ... vegheztek azert eo kgmek eghez varosul ezt megh Zabolazny." Hasonlóképpen egy másik ugyaninnen származó 1592. évi jegyzőkönyvi kijegyzésben az egészgránát szócikkben arról értesülünk, hogy az öltözethez használt kelme és a belőle készült öltözetdarab osztályhelyzet szerint különbözött: "Feierwarat laktunkba, hogy Eotues Matias Inassa vala ...Ideie ki telue veot volt egi granat mentet, egez granatot, vram megh Inte rolla, hoki nem hozz Illendeo volna az neki Inas volta-ra." Az emlékiró Rettegi György pedig megjegyzi: "Ertem azt is, hogy alávaló embernek tartatott, akinek szárközépig s alább is érő hosszú deáktóga forma mentéje nem volt. Még a cancellisták közülis sokan viselték. Annak felette minden nap dolmányt öltöttek fel s arra öveket kötöttek."⁴

A felsorakoztatott adalékok és példák számát még megsokszorozhatnók, de úgy véljük, hogy ennyi is elegendő annak szemléltetésére, hogy a Szótörténeti tár milyen gazdag kincsesbánya, igazi tárház a szó- és viselettörténettel foglalkozó kutatások számára. Szótörténeti adalékai segítségével nemcsak egy fogalom köre, nyelvi vonatkozásai vizsgálhatók meg, hanem a letűnt századok öltözködése, az öltözethez használt, a rajta alkalmazott díszítés, a vele kapcsolatos rendelkezések, szokások, az egyes ruhadarabok viseletének nemzedékek és nemek, társadalmi rétegek szerinti megoszlása, a bel- és külföldi gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok is feltárhatók. A Tár nélkülözhetetlen kézikönyv a viseletdarabok eredetének, jellegének vizsgálata szempontjából is, mert ezek ismeretében lehet összehasonlító nyelv- és viselettörténeti vizsgálódásokat végezni, a mai nyelvi és tárgyi formákra következtetni. A szótörténeti adalékok segítenek továbbá hozzá, hogy megismerjük és megmagyarázzuk az öltözködés terén a nevekben és dolgokban érvényesülő kölcsönhatásokat és elvégezhezzük a letűnt vagy még használatos öltözetdarabok, a még élő népviseletek történeti szemléletű vizsgálatát.

Jegyzetek

1. Ezekre a kutatásokra és az elért eredményekre l. Finnisch-ugrische Forschungen. XLVI/1984. 189-214.
2. APOR PÉTER: *Metamorphosis Transylvaniae*. Mon.Hung.Hist. XI. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest', 1863. 353.
3. NAGY JENŐ: *Az erdélyi magyar 'felsőruha' és a szász 'Fälsche'* (Adalék a magyar-szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz). Ethn. XCV/1984. 242-55. - *Dolmány* (Összehasonlító szó- és viselettörténeti adalékok). Nyelvészeti Tanulmányok 1983. Szerkeszti B. GERGELY PIROSKA. Bukarest, 1983. 69-83.
4. RETTEGI GYÖRGY: *Emlékezetre méltó dolgok 1718-1784*. Közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. Bukarest, 1970. 89.

NAGY JENŐ

Bosnyák - bosnyák bazáros - bazáros - botár - batkár - babkár

Az utóbbi időben az árucseré néprajza kutatásának keretében többen is foglalkoztunk a nálunk a századfordulón feltűnt boszniai származású vándorárusokkal, a bosnyákokkal (DANKÓ, I.: Wanderer Händler aus Bosnien. Ethnographia et Folkloristica Carpathica 2. Db. 1981. 81-8.; A bosnyák. A századforduló egyik jellegzetes vándorárusa. Múzeumi Kurir 40. 1982. 105-110.; FAGGYAS I.: Bosnyák árusok a putnoki vásárokon. BALASSA I. - MÓDY Gy. - UJVÁRY Z. szerk.: Néprajzi tanulmányok D. I. tiszteletére. A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 39. Db. 1982. 427-30). Az 1982-ben megjelent tanulmányomban sorra vettem mindazokat a közléseket, amelyek a bosnyákokkal foglalkoztak, róluk valamelyes felvilágosítással szolgáltak. Ezek ismertetéséről ezúttal se mondhatunk le, mielőtt a szó és származékai nyelvészeti, névtani meghatározásához fognánk. BANNER BENEDEK azt írta róluk, hogy a bosnyák a "Vásárok és piacok jellegzetes alakja, a vásáron okvetlenül, a piacon kivételesen jelent megházalásra csak rendkívüli körülmények kényszerítették, szálas, hatalmas emberek voltak. Ovális kosárban, nyakukba akasztva árultak. Inkább fényűzési cikkeket árúsítottak, mint szükségleti cikkeket. Nem voltak olcsójánosok, de az árujuk kifogástalan jó volt. Bicskát, kést, borotvát, töröket, szaru- és kaucsukárut, haj- és bajuszkefét, kaucsukból és olcsó fémből készült ékszereket, pipákat, pipaszáracat, szipkákat, (fából és tajték-ból), gyufatokokat, dohányszelencéket, boxert, botokat, bikacsököket árultak. A legényélet kozmetikai, biztonsági (talán inkább fegyverbeli) szükségleteit ugyan úgy kielégítették, mint ahogy alkalmat adtak a szerető érdemeinek jutalmazására szánt apróságok megvételére." (Házalók népünk szolgálatában a XIX. század második felében. Ethnographia LIX. 1948. 115).

KISS LAJOS a bosnyák figuráját méginkább vásárainkhoz vitte közelebb: "Közismert mozgóárus volt a bosnyák. Nem hiányzott egy vásárból sem, néha 5-10 is megjelent. A bosnyák nem járkált örökösén a nép között, hanem megállt egy-egy sarkon, és csak akkor változtatta helyét, ha hosszabb ideig nem akadt vevője. Nemzeti viselkedéséről, magas növéséről feltűnt mindenkinek. Portékáit nyakába

akasztott kasban maga előtt hordta. Volt abban különböző alakú kisebb-nagyobb *kés*, *bicska láncon*, ébresztőóra, kis tükör, borotva, cipőpertli, bőr dohánytartó, öngyújtó, fésű, zsebóra szíjon, vagy láncon, rézkapocs, gyöngy, biztonsági tű, csigás skatulya, piros és kék selyemtetejű varróskatulya, pipakésztség, fapipa, szivar- és cigarettaszipka. Fején piros fez, vagy török sapka, brosstűkkel teleszurkálva. Karján, vállán tokban meggyfabotok. Ruhája, elől a mellén teletűzdelve egyszerű és díszesebb gombostűkkel, nyakkendő-tűkkel és biztonsági tűkkel." (Vásárhelyi híres vásárok. Szeged, 1956. 95-96.). Ugyanezt tettem én is az ugyancsak híres gyulai vásárok vonatkozásában: "A vásár egész területét bejárták a mozgó-árusok. Ilyenek voltak a perces, a *bosnyák bazáros* és a nyárban a fagylaltos." (DANKÓ IMRE: A gyulai vásárok. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 44-46. sz. Gyula, 1963. 51). KIRNER A. BERTALAN pedig a békési vásárokon figyelte meg a bosnyákokat: "A bosnyák a vásár megszokott alakja. Néha többen is vannak a vásárban, de párosával sohasem járnak. Tört magyarsággal kínálják a portékájukat: "Beretva, nesze sógor, vedd. Bot, zsebóra, bicska ezt is vedd." Sokféle portékájuk között el-elkotorásznak, mutogatják a bámészkodó tömegnek. Árulnak még szipkát, bugyellárist, és sokféle portékájukhoz, mindig mondanak egy pár kínáló szót. A vásári nép szereti és komolyan veszi őket." (A békési vásár. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 55-7. sz. Gyula, 1964. 111).

NAGY CZIROK LÁSZLÓ a kiskunhalasi vásárokon megjelent bosnyákokra így emlékezett vissza: "Bosnyák öltözékben, piros sapkával jelentek meg, s apró eladnivalóikat a nyakukba akasztott dobozféléből kínálgatták. Törték a magyar szót, a vevőket sógorozták. Igen népszerű és állandó alakjai voltak a vásároknak. Vidékről jöttek, s néha 3-4-en is voltak. Ismerős házaknál szálltak meg." (Régi halasi vásárok. JANÓ ÁKOS szerk.: Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. Kiskunhalas, 1965. 327-328). BÉKÉS ISTVÁN a gazdag városban élő szegény emberekről írt munkájában két helyen is írt róluk. "A Monarchia déli nyomor-vidékéről, az 1878-ban okkupált Boszniából hányódott Budapestre a kurta zekés, bugyogós, bőrvöses, fezes bosnyák vándor-bazáros. Az első úttörők mesteri rézműves munkákkal, tarka cserepekkel, fa- és acélberakásos dísz tárgyakkal, szarajevói szöttesekkel, faragott botokkal érkeztek, ám a népművészeti anyag utánpótlása nehéz volt, az oda-vissza utazgatás felfémésztette volna a jövedelmet, s így változtatni kellett az árukészlet jellegén és minőségén. A bosnyákok élelmes kalmároknak bizonyultak, kapcsolatot találtak a vásárok szállítóival, s kikeres-ték vagy elkészítették azokat a portékákat, amelyek legjobban emlékeztettek a boszniai termékekre. A bosnyák bazáros nyakba akasztott tálcáján pipa, pipaszár, szipka, bicska, bőrbugyelláris, "valódi keleti" kaláris, fülönfüggő, köves gyűrű hevert mutatós ösz-

szevisszaságban. Zekéjéről törökmintás tarka kendők lengedeztek, s a kirakodó fatálca szélén, az árus két karján, övén függött legfőbb árucikkének: a gavalléros, gigerlis, agancsfejes sétatálcának és a göcsörtös fütykösöknek gazdag választéka." (Szegény ember gazdag városban. Bp. 1973. 44-5).

BÉKÉS a bosnyákok nyelvhasználatáról is értékes megjegyzést tett: "A bosnyákok rákaptak a magyar szóra a többi vándoráruossal együtt. Bosnyák kevés honosodott meg Magyarországon, nem úgy mint a fagyaltos olasz stb." (Uo. 47). Debrecen sok művelődéstörténeti emlékét megőrző BÉBER LÁSZLÓ is beszámolt a bosnyákokról: "Ennek a társaságnak is megvolt a maga büféje: egyrészt a perces, hosszú rúdra fűzött raktárával, másrészt a piros fezes bosnyák, aki fakupákból kínálta sárga és rózsaszínű szörpjeit. Ha a diák arra hívatkozott, hogy nincs pénze, debreceni dialektusban alkudozott: "Van píz, van sok, tudom!" S ha mégsem volt, röviden eltanácsolta: "Nincs píz, igyál víz!" (Debreceni érdekességek. Db. 1977. 241). KALAPIS ZOLTÁN pedig a Bánát egyik leghíresebb vásárának, a debeljácsi (torontálvásárhelyi) vásár leírásánál tért ki többször is a bosnyákokra. Először azt említette, hogy hogyan néztek ki. "A torontálvásárhelyi, a debeljácsi vásárbán a bosnyák bazáros mindig megjelent. Fejét vörös posztóból készült, fekete bojtos fez fedte." (Egy torontáli vásár aranykora. 8. folytatás. Magyar Szó - Újvidék - 1979. június 1. 10). Majd pedig részletezte, hogy mit is árultak és hogyan is történt a bosnyákoktól való vásárlás. "A légenyke borotvapamacst, borotvaszappant vásárol a bazárosnál. Esetleg bugylibicskát is, ekkor azonban kipróbálja: szereti-e a szalonnát. Kezébe veszi, élével fölfelé kinyitja és rácsap a karjára. Ha becsukódik, úgy veszi, hogy bólintott, igazat mondott, vagyis szereti. Mások az ilyesmire nem adnak, sőt azt mondják, hogy "bugylibicska, fa a nyele, bolond, aki eszik vele." A lányok ott vihognak a fiúk mellett ők csatot vesznek, a szalagok és csipkék között válogatnak." (Uo. 19. folytatás. 1979. július 12. 10). VIGA GYULA idézte legutóbb a bosnyák alakját, Répáshutáról, illetve répáshutai idős adatközlői emlékezései alapján. "Az idősebbek jól emlékeznek a bosnyák alakjára, aki jellegzetes vándoráruja volt e vidéknek is. Nyakába akasztva vagy fején hordta széles, lapos vesszőkosarát, melynek széléből pálcák álltak ki, s azokra voltak ráhúzva a bögrék, poharak, porcelán figurák, - szentek. Árult ezeken kívül tüt, ollót, fésűt, tükröt, késeket, pipát és számtalan apró bazárárut." (Árucsera adatok egy termelési táj körülhatárolásához. SZABADFALVI JÓZSEF - VIGA GYULA szerk.: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Miskolc, 1984. 183).

Az eddigi idézetekből kiderült, hogy a bosnyák a századforduló magyarországi vásárainak, piacainak (kevésbé) ismert, jellegzetes vándoráruja volt. Jellegzetességét sokan viseletével és ezen

belüi is a fezzel magyarázták. A fezvisélet adhat arra a kérdésre választ, hogy bosnyákjaink keresztyének voltak-e vagy mohamedánok. A Budapesti Szemle 1900-ban megjelent terjedelmes tanulmánya adhat erre a kérdésre felvilágosítást. "A fez morva posztóból készült s eleinte a mohamedán bosnyákok istentelen újításnak vették. Eretnek az is aki viseli; keresztyén munka - mondták. Ma pedig konokul ragaszkodnak hozzá." (n.m.: A mohamedánság helyzete Boszniában. Budapesti Szemle CIII. 1900. 464). Vagyis bosnyákjaink többségükben mohamedánok voltak.

Idézeteinkből az is kiderült, hogy a bosnyák elnevezést - amit n é p n é v n e k vettek - egyetlen foglalkozásnév egészítette ki: a bazáros. A bosnyák bazáros szókapcsolat eléggé állandósult, sőt gyakran a bosnyák jelzőt el is hagyták, és csak bazáros-ként emlegették a bosnyákokot.

A bosnyák kétféle jelentéssel él nyelvünkben. Először, mint n é p n é v a Boszniában élő szerb-horvát nyelvű délszláv népet jelöli (ÉKsz.). Másik jelentése főnév, és minden bosnyák s z e - m é l y t, főleg azonban férfiakat jelöl. A főnévként használt bosnyák szónak egyik eléggé ismert változata a bosnya (ÜMTsz.). A bosnyák harmadik, bennünket leginkább érdeklő jelentéséről többek között a TESz.-ben olvashatunk. Eszerint 'vándorárus;' ez a "jelentése azért alakulhatott ki, mert az első világháború előtt a bosnyák vándorkereskedők az egész Osztrák-Magyar Monarchiát bejárták" TESz. I. 351). A bosnyák népnév már a XVI. századra gyakori családnévvé alakult, ahogy arról többek között SZABÓ T. ATTILA is megemlékezett (ErdSzt. I. 603—604). A Bosnyák családnév, különösen a XVI. század környékén többféle változatban is élt: *Basnyak*, *Bosznyak* stb. (Uo., TESz.). A Bosnyák családnév elterjedése különösen a XVIII. század elején, a felszabadító háborúkat követő délszláv-bosnyák betelepülés nyomán fokozódott. A Baranya megyei Batthyány-uradalom különböző falvaiba betelepült bosnyákok esetében erről a névadási folyamatról kellően tájékozódhatunk. Például egy 1701-ben készült összeírás *Belvár* possessio (Belvárdgyula része) "ráczok: (felsorolásánál ezt olvashatjuk) Vuk Milicsevics. *Boszna* tájjarul jött Il. Eszt. Sztankovics Gyuricza *Boszna* tájjarul valo Il Eszt. fogvást lakik itten." (NAGY LAJOS: A Baranya megyei Batthyány uradalom népessége és javai 1701-ben. Baranyai Helytörténetírás 1978. Pécs, 1979. 68). A későbbiek során ezeket az embereket Bosnyák Gyuricának stb. hívták. Úgy ahogy ezt ugyanezen összeírásban, Töttös esetében már jelzik is: "Bosnyák Szladoe Boszna tájjarul jött Taval. Házas Eötse lakik nála Nissza tájjarul jött Taval. Radoicsa Bosnyák Bosznából jött Taval. Janko Bosnyák Bosznából jött Taval." (Uo. 69). *Kisjakabfalván* ugyancsak több példával találkozhatunk: "Heremia Bosnyák. Házas fia is lakik nála Ban(-n)ya Lyukárul jött ez előtt 6 Eszt. Rajdovics Bosnyák. Házas

fiais lakik nála Szőlleje a Kövesdi hegyen. Bosznából jött ez előtt 5 esztendő. Petra Bosnyák Házas fia lakik nála Bosznából jött ez előtt 5 eszt. Sztoain Bosnyák. Eöcse lakik nála, Bosznából jött ez előtt 5 Eszten." (Uo. 70-71).

Itt, annál a megállapításnál, hogy a *bosnyák* a magyar nyelvben elsősorban népnév, kell kitérnem arra, hogy a bosnyákokat, a bosnyák vándorárust egyetlen esetben illetik más népnévvel. BALINT SÁNDOR azt írta, hogy Szegeden az olykor *bosnyák* néven is emlegetett vándorárust *albán*-nak hívták. "Balkáni vásári vándorárus, aki nyaklóval felerősített tálcán főleg férfiakkal való holmikat (borotva, szipka, óralánc, zsebtűkör stb.) árusított 1914 előtt" (Szegedi szótár I. Bp. 1957. 59). Sajnos sehonnan sem tudtam megbízható értesüléseket szerezni arról, hogy Szegeden miért nevezték a bosnyákokat *albánoknak*. Legújabban találkoztam egy érdekes feltételezéssel. Eszerint a szegedi bosnyákok nem vörös fezt viseltek volna, hanem fehér abaposztó sapkát, azaz *albán sapkát* és innen eredne a bosnyákok *albán* elnevezése. Azonban ennek a feltételezésnek eddig semmiféle igazolásul szolgálható adatára nem bukkantam. Végeredményben az sem kizárt, hogy Szegedre és környékére albán nemzetiségű, különben a bosnyák vándorárusokkal mindenben megegyező balkáni vándorárusok jártak.

Az állandósult *bosnyák bazáros* szópár második tagjával a *bazáros*-sal is foglalkoznunk kell. Hiszen az állandósult jelzőként is felfogható *bazáros* a *bosnyák* szó jelentését szigorúan meghatározza: nem akármilyen *bosnyák*, tehát Boszniából származó vagy akár Bosnyák nevű emberről van szó, hanem olyanról, aki *bazáráruval* kereskedik, azt vándorolva árusítja (ÉKsz.). *Bazár* szavunk etimológiájával, származékaival, jelentésével, jelentésváltozásaival minden szótörténeti munkánk, szótárunk behatóan foglalkozik. Az ÉKsz. három külön jelentéssel mutatja be. Első jelentése: sokféle olcsó tömegcikket árusító kis *üzlet*. A második jelentése szerint olyan *átjáróház*, amelynek udvarán üzletek vannak. Harmadik jelentése pedig a keleti városokban üzletekkel teli *utca*, *piac*. Az ÉKsz. szavunkat perzsa eredetű, hozzánk német közvetítéssel eljutott szónak mondja és egy, már említett származékát is tárgyalja: *bazáráru*; ami bazárokból árusított olcsó tömegcikkeket (pipát, fésűt, kis játékokat stb.) jelentett (uo.). A TESz I. kötete egyenesen *v á n d o r s z ó n a k* mondja és azt állítja, hogy "sokféle árut árusító kis üzletet, piacot, vásárt, Markt-ot" jelent. Végső forrásaként a perzsa-oszmán *bāzār* - 'vásár', 'piac' szót jelöli meg. Az ÜMTSz. két jelentés- és funkcióváltozásos származékáról is szól. A *bazár* eszerint egyes helyeken "a komódon elhelyezett cserépszobrocskák és más szobadíszek együttesét" jelenti. A *bazárka* pedig egy "két villás ágból, összekötő keresztlécéből és hevederekből álló háti szállítóeszköz, régebben kizárólag fa, újabban

különféle termények, kender, szálas takarmány stb. szállítására" szolgál.

A bazár szó és származékai etimológiáját illetően különben a legalaposabb, legszéleskörűbb feltáró munkát LIPTAI SÁRA végezte el *Vasárnap, vásár, bazár, pazarol* című dolgozatában (Nyelvészeti Tanulmányok III. Acta Juvenum 1973. Bp. 1973. 11—30). Liptai legfőbb érdeme, hogy a perzsa eredetű szó minden származékát számba veszi egészen a magyar vásárig, a bolgár *nazap*-ig, illetve a magyar *vasárnapig*, vagy éppen a *pazarol* igéig. Liptai fejtegetéseit a javak cseréje, az árucsere és a vásár néprajzi, történeti kutatásainál messzemenően figyelembe vettem (DANKÓ IMRE: A magyar vásárok néprajza. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1989. stb.).

Visszatérve az idézetek elemzéséhez azt is meg kell állapítanunk, hogy több szerző megemlékezett arról, hogy a bosnyákok igyekeztek magyarul beszélni, hogy törték a magyar nyelvet, hogy vásárlóikat "sógorozták", hogy szegényes nyelvismeretük ellenére is ismertek és használtak is néhány magyar frázist, szófordulatot. Sőt, felfigyeltek a magyar tájnyelvi sajátosságok egyikére-másikára, mint például a debreceniek *í*-zésére.

Az idézetek mindegyike olyan vándorárusnak mondja a bosnyákot, aki nem marad itt, nem telepedik le Magyarországon, hanem hazamegy. Mintahogy arról is számot adnak, hogy csak Bosznia okkupációja után tűntek föl, hogy az egész Osztrák-Magyar Monarchiát bejárták, 1914 után viszont eltűntek.

Ez alatt a közel fél évszázad alatt képesek voltak árucsere-közéletünk mindenki által ismert, rokonszenves alakjaivá válni. Bizonyára azért is, mert a boszniaiakat-hercegovinaiakat mindig, már a középkorban is jellemezte az "ipar és kereskedelem iránti vonzalom" (MARKO VEGO: Bosanski trgovci i dubrovački financijski u drugoj polovici 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća. Analizirajući historijskog odjela centra za znanostveni rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i umjetnosti u Dobrovniku. Svezak XV-XVI. Dubrovnik, 1978. 53-68; TRUHELKA ČIRIÓ: Bosznia és Hercegovina néprajza. Lóczi Lajos szerk.: A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Bp. 1918. 496).

Az idézetekből kiolvashatóan a bosnyákok árukészlete meglehetősen egyöntetű: helyesen állapította meg BALINT SÁNDOR, hogy főleg "férfiaknak való holmikat", férfi kozmetikumokat és eszközöket (például borotva, fésű, zsebtükör stb.) árusítottak. Egyedül BÉKÉS ISTVÁN szólt arról, hogy kezdetben boszniai népművészeti tárgyakal járták az országot. De ugyancsak ő említette a bosnyákok árukészletváltását is, miután a boszniai népművészeti munkákból kifogytak. Az egyöntetűnek mondható áruféleségek ellenében egyetlen különböző, a bosnyák bazárárutól elütő áruféleséggel is találkoz-

hatunk az idézetekben, a BÉBER LÁSZLÓ említette sárga és rózsaszínű szörpökkel. Ezek azonban nyilván nem voltak jellemzőek. A bosnyákok mindvégig megmaradtak a bazáráruk, tehát sok-sok apró, olcsó használati eszközök, köztük kimagaslóan a férfi kozmetikumok, gavalléria (például sétapálcák, botok) vándorárusainak.

Az idézetekből az is megállapítható, hogy a bosnyák valóságos mozgó, magára aggatott raktár volt. Legáltalánosabban a nyakukba akasztott asztalkán, tálcán tartották az áruikat s csak egy idézetből tájékozódunk úgy, hogy a bosnyák a fején hordott kosárban tartja áruit.

Ezek az általános ismertető jelek azért is fontosak, mert ezek alapján nevezték el sok helyén az országnak a nem bosnyák vándorárusokat így vagy úgy. Ezek közül az elnevezések közül elsőnek a *hrancsár*-t említjük. VIGA GYULA egyik bükkszentkereszti adata szerint a *hrancsár* olyan "balkáni vándorárus, fején kosárban hordja az áruját: findzsát, szentképet, borotvát stb." A *hrancsár* nyilván szlovák átvétel, a *hračkář*-ből játékkészítő, illetve játékarus (STELCZER Á. – VENDÉGH I. szerk.: Szlovák-magyar kézi-szótár. Bp. 1973. 163). A mindenféle tévedések és félreértések elkerülése végett szükséges megemlíteni, hogy a régebben ismert, ugyancsak délszláv, közelebbről szerb vándorárusnak, vándorkereskedőnek, a *szervian*-nak semmi köze sincsen a bosnyákhhoz. A *szervian* a SZINNYEI-féle tájszótárban két jelentéssel szerepel. Az első jelentése 'szerb konyhakertész'; a második pedig 'Szerbiában járt, zöldséggel kereskedő ember'. A zöldség-, főleg paprikaárus *szervianokról* már TÓTH BÉLA is megemlékezett Magyar ritkaságok című munkájában (Bp. 1899. 153). A *szervian* ma már nem élő elnevezés, amellyel főleg a Délvidéken, a z ö l d s é g á r u s í t á s - s a l foglalkozó délszláv, leginkább szerb vándorárusokat illeték (MTsz., TESz.).

Ezzel szemben kimondottan a bosnyák vándorárusokat nevezi a Budapest Lexikon *botár*-nak (Bp. 1973). Eszerint a "bosnyák árus, vagy *botár* búcsúkon, vásárokon és vendéglőkben árult, vörös fezt viselt, áruinak egy részét magára aggatott raktárként hordta el-árusító körútjaira; közvetlenül a Bosznia-hercegovinai okkupáció után jelentek meg és az első világháború után tűntek el." Vagyis a *botár* tartalmi meghatározása teljesen azonos a *bosnyák*, vagy a *bosnyák bazáros* elnevezések jelentésével. Viszont a *botár* szót hiába keressük szótárainkban, sehol se találunk rávonatkozó adatokat. Az a vélekedés, hogy a *botár* a botokat árusító, a *botárus* eléggé ritka szóösszetételből származna, nem állja meg a helyét.

Hasonlóképpen csak formális jegyek alapján lehet a bosnyákot a *batkás*-sal, a *batkáros*-sal azonosítani. A *batkás*-*batkáros* a *batka* szó származéka. A *batka* régi, cseh eredetű pénznev, ma már nem használatos. Jelentésének lényeges tényezője az, hogy csekély ér-

tékű, sőt értéktelen, semmit sem érő pénzről van szó (ÉKsz., Erd-Szt.). A batka értéktelenségét azzal is nyomatékosította nyelvünk, hogy *fabatkáról* is beszélt (ÉKsz., ÚMTsz.). KALAPIS ZOLTÁN Tóbáról közölt a *bosnyák-batkáros* elnevezésre értékes adatokat. Azt írja, hogy "Gyakoriak voltak a két világháború között a bosnyák bazárosok, akiket itt még *olcsójánosoknak* vagy *batkás sógoroknak*, *batkárosoknak* is neveztek, mivelhogy az, amit árultak nem ért többet a XVI. században használt, csehországi eredetű garasnál, *fabatkánál*" (A változó életmóddal kivesző szokásokról és hiedelmekről, Tóbán. Létünk - Újvidék - XIX. 1989. 5—6. szám, 664). Kalapis közlésében különben a bosnyák bazáros más elnevezésével is találkozunk. Mind az "*olcsójános*", mind pedig a "*batkás sógor*" elnevezés logikusan következik abból, hogy a bosnyák bazárosok olcsó bazárárukat árusítottak, valamint abból, hogy bár törték a magyar nyelvet, nagymértékben azonosultak is vele, hiszen vevőiket "*sógorozták*" vagy ahogy már említettük is, még tájnyelvi sajátságainkra is ügyeltek és igyekeztek használni.

A batkásokhoz hasonló vándorárusokról GUNDA BÉLA, mint *babkárosokról* beszél (Vándorok a pusztán. Fejér megyei Szemle, Székesfehérvár 1985. 1. szám, 7-18). GUNDA szerint a *babkáros* olyan piperecikket, kártyát stb. árusító vándor, aki vásáron és piacon is árult. GUNDA mindezekén túl cigány árusoknak is mondta őket. A *babkár*, *babkáros* a *babka* "csekély pénz" szó származéka lehet, bár történeti-etimológiai szótárunk szerint a *batka*, azaz "csekély pénz" származékaként történő magyarázata nem kellőképpen meggyőző (TESz.). Ezzel szemben SULÁN BÉLA a *Das slawische babka* "anícula" im Ungarischen című tanulmányában a *babkár*-t (Szarvasról) délszláv olcsó árukkal házaló vándorkereskedőként határozza meg, nevét pedig a *babka*, *batka*, *bakma* 'obulus', 'sextens', 'quadrans' kicsi, csekély értékű pénz nevéből származtatja (Studia Slavica, Debrecen V. 1962. 160). Egyébként a *babkár* szó szlovák eredetű és eredeti jelentése: 'vászonkereskedő' (TESz.). Véleményem szerint Sulán Bélának van igaza, a *babkár* elnevezés a *babka*, *batka* származéka és jelentéstani összefüggései révén erős kapcsolatban áll a *bosnyák*, a *bosnyák bazáros* elnevezésekkel.

A *bosnyák*, a *bosnyák bazáros*, a *batkás*, a *babkár* elnevezések nyelvészeti vizsgálata meggyőző bennünket arról, hogy egy ugyanazon elnevezés-család különböző formáival van dolgunk, amelyeket a hangtani rokonságon, hasonlóságon kívül a jelentéstani összefüggések is igazolnak és délszláv származású, olcsó használati eszközöket, bazárárut árusító vándorárusoknak határoznak meg. Az elnevezések jelentős mértékben igazolják az árucserefolyamatokban megmutatkozó s érvényrejutó interetnikus kapcsolatokat, hatásokat is.

**A folyhő szó jelentésgazdagsága Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem
c. eposzában**

Bizonyos szavak gyakori előfordulása egy-egy irodalmi műben feltételezi azok fontosságát az írói gondolat kifejezésében. Különösen így van ez akkor, ha a szó jelentésmozdulása stílustöbbletet eredményez, tehát hírértéke lesz.

Zrínyi eposzában nyelvi gazdagságára már többen rámutattak: "A mesterien megalkotott szerkezet, az élesen megrajzolt jellemek, a cselekmény felejtethetetlen részletei, a magas eszmei színvonalhoz és hősi tárgyhoz méltó erőteljes, dübörgő nyelvvel érik el lebilincselő hatásukat." (KLANICZAY TIBOR: Bevezető Zrínyi Miklós válogatott műveihez 1952. 39). Az irodalmárok is, a nyelvészek is egyetértenek abban, hogy Zrínyi nyelve hatással volt irodalmi nyelvünk kialakulására: "...a szépirodalom, az egyes írók nyelve nagyon is hat, irányítólag hat az irodalmi nyelv alakulására. A XVI. és XVII. század az irodalomban is nagyot, művészt alkotott. A magyar irodalom igazában ekkor indul. Olyan nevek fémjelzik ezt a kort, mint Tinódi, Balassi Bálint, Bornemisza Péter, Pázmány, Apáczai és az erdélyi memoárirók, továbbá Zrínyi, Gyöngyösi stb." (SZATHMÁRI ISTVÁN: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 1968. 23).

A fenti két idézet is mutatja, hogy milyen kiemelkedő szerepet tölt be Zrínyi nemcsak irodalmunkban, hanem saját nyelvjárásának művészetébe való beépítésével nyelvünk alakításában.

A *folyhő* szó megjelenését az eposzban az előfordulás sorrendjében mutatom be, szövegrészleteket közlök annak bizonyítására, hogy a műben mot characterisationként (GUIRAUD matematikai nyelvész szakszava, *Langage et versification d'après l'oeuvre de Paul Valéry* par P. GUIRAUD. Paris, 1953. 155), azaz a jellemszóként értékelhetjük a mű mondanivalójának egyik kifejezőjeként.

A szó huszonháromszor fordul elő az eposzban változatos stilisztikai szerepben. Többször a Magyarországot előzőnlő török sereg nagyságát jelenti, de a szóból más értelmű szókép is épül, érdemesnek látszik foglalkozni vele.

I. ének:

"Aluszol te mostan és nem népsz elődben
Mely nagy folyhót kerenget Károly elődben." (75)

"Jaj! hova ez a nagy folyhó fog omlani?" (83)

"Mint eget az folyhó ellepte a földet
Az sok roppant sereg és idegen nemzet." (83)

II. ének:

"S ily ártalmas folyhó szálla le kárunkra" (89)

Mint folyhó szél előtt siet forgásában." (90)

III. ének:

"De az lány folyhók is engemet biztatnak" (96)

IV. ének:

"De egy sötét folyhóban eltűnik vala." (115)

V. ének:

"Mint az terhes folyhó, jött ránk sokasággal" (121)

VI. ének:

"Vitézséggel tartja maga az hadfolyhót..." (143)

VII. ének:

"Meglátták későre osztán sok törököt,
Szintén mint levegőben az sötét folyhót." (146)

"...Vagy sebes forgószél mint hajtja az folyhót,
Ugy tűnsz el előttünk s kívánságunk előtt." (149)

XI. ének:

"De magam nem tarthattam egy hadi folyhót." (194)
"Végre Aigas basának elcsapja fejét,
Nagy sötét folyhóval befödi életét." (205)

XII. ének:

"Nem tud ő mit tenni, csak *sűrű fölyhőkkel*
Sok fohászkodását látja röpködni el." (217)

XIII. ének:

"*Fölyhő-szaporító* ő bánatos szüve..." (223)

XIV. ének:

Alderán, az mely bírt iszonyú lelkekkel,
Minden elementummal és *nagy fölyhőkkel*." (232)

"Szigetre ráhozom *rettenetes fölyhőt*,
Kénköves tüzeket s az egész ördögöt." (233)

"Ihon *sötét fölyhők* fogák az egeket" (235)

"Én Alderán, hagyom, az ki sötétítőket,
fölyhőben öltöznek, ha akarom egek;
Ha akarom, viszont az *fölyhők* leesnek,
És tisztán maradnak az levegőek." (237)

XV. ének:

"Azért mint forgószél, keveregnek égből,
Keservesen üvöltnek *sötét fölyhőkben*." (250)

"Száz szablya, száz csida Zríni parancsára
Egyszersmind is esik, mint kúeső házra;
De ő *ezt a fölyhőt*, minden csudájára,
Tartja csak egyedül, törökök kárára." (252)

"És mint tüzes lidérc száll le az *fölyhőből*,
Kinek lángos farka szikrázik sok tüztől." (252)

(Az oldalszámok Zrínyi válogatott művei 1952. Szépir. K. vonatkoznak.)

Honnan eredhet a *fölyhő* szó gyakorisága?

A csatázó végvári vitézek, így pl. a harcokban kiemelkedő szerepű Zrínyi Miklós is állandó és szoros kapcsolatban álltak a természettel. Ez a konkrét szemlélet lehet az egyik forrásvidéke a

fölyhő szó gyakoriságának. Belejátszhatott azonban, hogy Zrínyire, a költőre a homéroszi és a vergiliusi eposzok nyelve is hatott. (amint ezt az előszóban meg is mondja). Ezekben az eposzokban többször is előfordul a szó. Pázmány Péternek, nevelőjének hatására olvasta a Bibliát. (Káldi György Szent Bibliája 1626-ban jelent meg Bécsben) Az apokalipszisekben, de a Biblia más részeiben is fontos szerepet töltenek be a felhők.

Zrínyi nyelvében sem a *felleg*, sem a *felhő* szó nem általános, hanem a *fölyhő* változat. Nemcsak az eposzában, hanem lírai verseiben is: pl. "Mennyi sok óhajást érette heában,/Sűrű *fölyhők* közé szélnek bocsátottam." Arianna siratása (uo.268)

Néhány jellemző adattal kövessük nyomon a *fehő*, *felleg* szóalak megjelenését nyelvünkben. A fel alapszavunk ősi örökség a finnugor korból. 1519-ben már említik a források, 1585-ben megfolyosodom igei változatban találjuk; 1626-ban a Káldi barokk Biblia *felyhő*-ként használja; 1629-ből való a *folyhőzni*, amely már alakilag közelít a Zrínyiéhez (TESz. 876).

Mivel különösen a délvidéki nyelvjárás érdekelt, megnéztem az Ormánsági Szótárt: a *főhő* változatot írja: "*Markóc felű gyütt egy nagy fekete főhő étt a viher.*"

A szó *fölyhő* formáját, amelyet Zrínyi használ, nem említik a szótárak. Előfordulása felveti azt a kérdést, hogy miképpen alakult a *felleg~felhő* alak ilyené. Jelen esetben azonban ezzel nem foglalkozom, a szó stilisztikai szerepét vizsgálom, irodalmi nyelvünk alakulásának egyik részletbizonyítékeként, e nyelvjárási szó elemzésével.

"A *felhő* és a *felleg* az ómagyar kor óta nyelvjárási változatként élt egymás mellett; a *felhő* a nyelvterület nyugati, a *felleg* a keleti részein használatos; mindkettő irodalmi nyelvi szintre emelkedett, de ma a *felhő* az általánosabb (TESz. *felleg* c. a.). Zrínyi is valószínű ebből az alakból alakította saját anyanyelvjárásának megfelelően a szót. Megfigyelhetjük, hogy mind a három jelentésben amit a TESz. jelez, beépíti művébe a *fölyhő*:"

1. A levegőbe felszállt vízpárából alakult vízcseppek halmaza (1519),

2. Veszélyt jelző jelenség (1696),

3. Sűrű sokaság (1775).

A két utolsó jelentés megjelenési évét esetleg módosítani lehet az 1645 körüli évekre Zrínyi műve alapján. Vizsgálódásaim arra is utalnak, hogy a fent jelzett három jelentésen kívül Zrínyi még újabb jelentésekkel gazdagította a szót.

Az eposzból közölt idézetek alapján vizsgálom meg a szó előfordulását. Előbb a jelzős kifejezések jelentésgazdagságát, majd a hasonlatokat, végül egy-egy sajátosan zrínyis szerkezetet és szóalkotást. A vizsgált anyagban számokkal jelzem a TESz.-ben találha-

tó jelentéseket az idézetek után 1., 2., 3., és a szerkezetekben az újabb árnyalatokat 4. 5. 6. 7. számozással:

4. az elmúlás kifejezője,
5. biztató természeti jelenség,
6. a szomorúság kifejezője,
7. a tűnékeny idő jelensége.

A műből vett idézetek bizonyítják, hogy a Szigetvár elleni kétszázezres török sereg jellemzésére minőségjelzős szerkezetek utalnak: *nagy fölyhő* (3.), *ártalmas fölyhő* (2.) *terhes fölyhő* (hasonlatban) (2.), *rettenetes fölyhő/t* (2.); a nagyságra vonatkozó *nagy* jelző konvencionális, már erősebb a stilisztikai hatása a *rettenetesnek*, fokozást és érzelmi telítettséget jelöl. Az *ártalmas* és a *terhes* pedig még távolabbi a szó jelentésétől, a viharos, pusztító tendencia irányában mozdul a szó értelme.

A *nagy* jelző más szövegösszefüggésben bajt is jelöl: lásd az 1. idézetet, amelyben a megidézett Szelim beszél Szulimánhoz; sőt benne rejlik az a gondolat is, hogy ha ő nem támad ti. Szulimán, akkor lehetőséget ad a sorsnak, hogy ő ellene fog a *nagy fölyhő* (2.) (természetesen itt nem a török sereg) keringeni.

Színezi a *fölyhő* szó jelentését a *sötét* jelző is (IV. (2.), ill. VII. é. XIV. é. (1.) utalva a vésztjósító időre. Átminősíti a szó jelentését viszont a *hadi fölyhő* szerkezet, ill. a szóösszetételében található *hadfölyhő* (3.) kifejezés, mindkettő a magyarok vitézségére vonatkozik. A költői szándék tehát ugyanazt a jelzett szót más és más nyelvi szituációba teszi, és így az alkalmassá válik merőben ellentétes gondolatsor kifejezésére is.

Ismét más a funkciója a harmadik ének finom, szinte szinesztetikus szerkezetének: *lágý fölyhők*. Mehmet török vezér önbizalmát fejezi ki. "De a *lágý fölyhők* is engemet biztatnak, /mert lá hogy csak immár esőben állanak." (5.) Sőt a 11. énekben a halál metaforájaként is felfogható a halmozott jelzős szerkezet: "*Nagy, sötét fölyhővel* befödi életét"(4.).

Más árnyalatú a *sűrű fölyhő* szerkezet, amely Cumilla lelkiállapotát fejezi ki: "Nem tud ő mit tenni, csak *sűrű fölyhőkkel*/Sok fohászkodását látja röpülni el", pillanatnyiságot, a tovatűnő reményeket jelenti (7.).

Az eposz természetesen magán viseli a barokk stílus jellegzetességeit is: ellentétezés, fokozás, látomások, gazdag hasonlatosok, komplex képek, rendestől eltérő lelkiállapotokat, különleges helyzeteket bemutató patetikus nyelvi bravúrok. A vizsgált szó megtalálható ezekben is, pl. Alderán megjelenését, átkát így mutatja be Zrínyi: "...birt iszonyu lelkekkel/ Minden elementummal és nagy *fölyhőkkel* (3.). A további idézetek igazolják, hogy az alvilági rontáshoz hozzátartozik a *fölyhő* szó is. Ismét más jelentésárnyalattal: "Szigetre ráhozom rettenetes *fölyhőt*/ Kénköves tüzeket s az

egész ördögöt...", Majd később "Én, Alderán, hagyom, az ki sötétítők/ Fölyhőben öltöznek, ha akarom egek (2.). Valóságos istenítéletet ígér, apokaliptikus látomás a megjelenése: "Ha akarom, viszont az fölyhők leesnek (2.).

A hasonlatok közül az első énekben Zrínyi visszatér a szó természeti jelenséget kifejező értelméhez: "Mint eget az fölyhő, el-lepte a földet..." (1.). Így mutatja be a roppant török sereg nagyságát. A török sereg félelmét szemlélteti a II. ének hasonlata: "Mint fölyhő szél előtt siet forgásában/ Úgy siet futni török hazájában" (1.). Ehhez áll közel a VII. ének hasonlatának jelentése is: "Mint levegőben az sötét fölyhőt" (1.). A XV. énekben Murtuzán basa dühét, a keresztények elleni gyűletét láttatja Zrínyi a hasonlatban: "S mint tüzes lidérc száll le az fölyhőből/Kinek lángos farka szikrázik sok tűztől" (1.). "Szinte allegorikus a megjelenítés: a tüzes-lángos-tűztől szavak a szenvedélyt, a felülről lefelé irányuló mozgást a fölyhőből szó közvetíti.

Komplex képpé válik a hetedik énekben a hasonlatok egymásutánja. Zrínyi, a várvédő kapitány siratja Farkasics Pétert, vitézét. Beszédében élet-halál kérdéséről elmélkedik, valamint a forgó szerencse kiszámíthatatlanságáról. (A korban jellemző toposz a forgandó szerencse, Faludi Ferencnél is megtalálható, egy egész vers szervező szóképe). Indulatszavak vezetnek be a rekviemnek is beillő szomorú sorokat, majd az élet tűnékenységét jelzi a fölyhő: "Vagy sebes forgószél, mint hajtja az fölyhőt/Úgy tűnsz el..." (1.).

A XV. ének hasonlatában is megjelenik a 'forgószél'. Megfigyelhető, hogy a költő Zrínyi nyelvén ez a szó többször kapcsolódik a fölyhőhöz. Az így keletkezett szókép már az eposzi igazságszolgáltatást vezeti be: az ördögök kétségbeesését fejezi ki vele a költő, a "Luciperi" erők sötét fölyhőkbe kavarognak (3.), érzik gyengeségüket az anyagi erők, légiók fényes seregével szemben, az ellentétes hatalmak csatáját képzelgeti el velünk a barokk látomás.

Két nyelvi megformálásra térek még ki: az egyik középpontjában a várvédő Zrínyi áll, a másik pedig a költő Zrínyi szóalkotása sajátos jelentéssel.

a) A XV. ének egyik versszakában a szigetvári hős erejét példázza a kijelölő jelzővel ellátott szó: "De ő ezt a fölyhőt minden csudájára/Tartja csak egyedül, törökök kárára" (3.). A jelző visszautal az előző énekekben megfogalmazott metaforákra, anaforikusan egybefűzve a teljes szöveget, és az eposz mondanivalóját fejezi ki: a magyarság minőségi erejét a törökökkel szemben.

b) A "Fölyhő-szaportító" pedig igazi nyelvi lelemény a fájdalom, a különleges lelkiállapot kifejezésére. A főnév és a melléknévi igenév egyszerre ad statikus és dinamikus élményt, Delimán bánátát, elkeseredését jeleníti meg vele a költő (6.).

A fölyhő szó jelentésárnyalatainak vizsgálata igazolja a TESz.

megállapítását. Valóban a 3 alapjelentés fordul elő leggyakrabban az eposzban is:

1. jelentés - 6 előfordulás,
2. jelentés - 8 előfordulás,
3. jelentés - 5 előfordulás.

De figyelemreméltó az alkalmi jelentésnek tekinthető többi is:

4. jelentés - 1 előfordulás,
5. jelentés - 1 előfordulás,
6. jelentés - 1 előfordulás,
7. jelentés - 1 előfordulás.

Az adatok azt bizonyítják, hogy a művészi nyelvhasználat nem elég-szik meg a leggyakoribb jelentésekkel. Újabbakkal is bővítheti a szó jelentéskörét, s így ad stilisztikai töltést a szónak.

Az eposznak csupán néhány nyelvi szépségére utaltam ebben az írásban. Bár a költő Zrínyi az előszóban sok hibát talál alkotásában, mentegetőzik is a megformálás pongyolasága miatt, a mai olvasó gyönyörködik nyelve szépségében, a nyelvjárási szavak hangalaki, jelentésbeli, szóképformáló sajátosságaiban, amelyek közvetítik számunkra a mű mondanivalóját. Hírt adnak ezek a jelenségek egy-egy korszak nyelvi állapotáról is, fokozatosan gazdagodó irodalmi nyelvünk alakulásáról.

B. PORKOLÁB JUDIT

Horváth Imre: Virágok mestersége
A nagyváradi költő aforizmakötetének nyelvi elemzése

Dolgozatom témája az 1972-ben a Kritérionnál megjelent kötet nyelvi jelenségek felől közelítő vizsgálata. A cél kettős: egyfelől megkísérlem nyelvi tényekből kiindulva jellemezni azt a szövegtípust, amelyet Horváth Imre kötetének darabjai is képviselnek, másfelől megnevezni azokat a nyelvi jelenségekre visszavezethető sajátosságokat, amelyek Horváth Imre alkotásmódját jellemzik. A dolgozat így két részre különül.

I. A mondásról Horváth Imre ürügyén

A Virágok mestersége 800 aforizmat tartalmaz. Első olvasáskor feltűnnek mindazon sajátosságok, amelyeket az aforizmával és rokon műfajaival (maxima, bölcs mondás, reflexió stb.) foglalkozó irodalom Aristoteles óta ismétel. Ilyenek mindenek előtt a következők:

1. A szövegek rövidsége. A vizsgált kötet minden darabja, kivétel nélkül egyetlen (egyszerű vagy összetett) mondat.

2. A megfogalmazás általános jellege: minden mondat olyan állítás, amely mindenütt és mindig érvényes. /1/ Ennek megvannak a maga jól ismert nyelvi kritériumai (névelő- és névmáshasználat, a ragozott ige személye és száma, az igeidő). Az általános érvényűség még akkor is igaz, ha a nyelvi megjelenés eltér a szabályostól, mint a következő (a kötetben egyedülálló) esetben: "X annyira tiszteli a személyét, hogy önmagától már semmit sem követel" (44). Itt a szabályos általános kijelentés így szólna: Van olyan ember, aki annyira tiszteli a személyét, hogy önmagától már semmit sem követel. A kötet olvasója így is értelmezi az aforizmat. Az már HI stílusának sajátossága, hogy ez a megformálási mód ennyire ritka. (Ellenpélda lehet a szlovákiai magyar író, Forbáth Imre, akinek aforizmaiban sűrűn felbukkan az egyes szám harmadik személyű megoldás.)

3. Gyakoriak az ellentétes szójelentés (nem ritkán szójáték) felhasználásán alapuló kijelentések (l. az aforizma meghatározásában sokszor emlegetett paradoxont, antitézist stb. /2/). Ilyenekre

gondolok: "Az igaz az igazat, a hazug az igazát védi" (56). "Amiért érdemes volna meghalni, azért élni kell" (57). Számításaim szerint a 800 aforizmából 380-at jellemez az ilyen típusú ellentétezés.

4. A mechanikus szemlélődőnek is feltűnik a tagadó mondatok gyakorisága, mintegy aláhúzva azt az aforizmakutatásban újra és újra megfogalmazódó tételt, hogy az aforizma nem ritkán ismert értékeket tagad, ill. kérdőjelez meg. /3/ Adataim szerint szintaktikai tagadást tartalmaz 116 mondat.

5. Vannak egyéb nyelvi jelenségek is, amelyek gyakorisága mellett nem lehet elmenni anélkül, hogy meg ne kérdeznénk: vajon nincs-e ennek a sűrű előfordulásnak valamilyen lényegi, kényszerítő oka. Ilyen például a *de* kötőszóval alkotott összetett mondatok gyakorisága (62 példa), a *csak* módosító szó előfordulása (70 példában) vagy az *is* módosító szó megjelenése (56 esetben).

Hogy mindezeket a megfigyeléseket megfelelően értékelni tudjuk, szükségünk van egy meghatározásra, egy olyan egységes keretre, amely mint munkahipotézis lehetővé teszi az adatok rendezését és további releváns vonások kiemelését.

Ehhez kiindulásként vizsgálunk kell az aforizma és rokon műfajai, összefoglaló szövegnyelvészeti terminussal a mondás legmegmagyarázhatóbbnak tűnő empirikus sajátosságát: általános érvényűségét. Vajon elegendő-e ez a kritérium? Hasonlítsuk össze a következő két mondatot:

Akinek ellensége van, az már csinált valamit (60).

Akinek peres ügye van, annak bírósághoz kell fordulnia.

Bár mindkettő általános érvényű mondat, a kettő közül csak az első lehet mondás. Feltételezem, hogy a mondás olyan általános érvényű kijelentés, amely a beszélő szándéka és a hallgató értelmezése szerinti ítélet, értékelés, nem pusztán leírás, tájékoztatás. Az ítélet, az értékelés lényege, hogy viszonyítunk egy mintához, egy sztenderdhez. A mondásban tehát csakis olyan jelenséget vagy tárgyat értékelhetünk, amelyről létezik egy egységes, látenszen adott közösségi értékítélet.

Az értékelés történhet "közvetlenül", vagyis a lexikális szemantika síkján megragadható módon. Például: "Nem zsarnok, bölcs uralkodó, aki énje rosszabb részét nyomja el" (21). Az ilyen és ehhez hasonló mondásokban, a mondás visszavezethető egy absztrakt [x jó] állításra. (x = Aki énje rosszabb részét nyomja el, az (nem rossz, hanem) jó.) Hasonló példák: Nem a szabad száj veszélyes, hanem a csukott fül" (22). "A gondolatok súlyosak, de azért a gondolkodók mégsem nehézfejűek" (96). "Egy helyes lépés többet ér, mint száz hosszú út" (96).

A mondásbeli értékelés történhet másfelől "közvetetten",

vagyis következtetéssel is. /4/ Például:

Első premissza: A mondás maga: "Minden ember döngő léptekkel indul, de a legtöbb csoszogva ér célba" (43).

Második premissza: A közösség látensén adott értékítélete: Aki csak csoszogva (lassan, fáradtan, nehezen, alig-alig stb.) ér célba, az gyarló (gyenge, nem igazán fényes hős stb.).

Konklúzió: a mondásban megfogalmazott értékítélet: Minden ember gyarló.

A legtöbb ilyen típusú mondás értelmezésénél természetesen nem egy, hanem sokkal több hasonló következtetést hajtunk végre, amíg eljutunk az értékeléshez. Az interpretáció különféle lépéseket igényel és szükségszerűen egybefűzi a megértést és a magyarázatot: a megértés feltételezi a viszonyításhoz szükséges, előzetesen adott ítélet látens felidézését és ezzel lehetőséget ad a magyarázatra, másfelől a magyarázat a megértés rekonstrukciója.

A mondás maga lehet továbbá az értékeléshez szükséges viszonyítást megalapozó, látensén adott közös ítéletünk megerősítése vagy megkérdőjelezése, illetőleg cáfolása. Például: Látens értékítélet megfogalmazása, ezzel az értékprincípium erősítése: "Minden út elkeskenyül, ha a magasba visz" (30). "Aki szándékosan késik, életünket rövidíti meg" (79). Látens ítélet cáfolata és új ítélet megfogalmazása: "Az idő minden sebet begyógyít, de nem végez plasztikai műtétet" (21). "Nem a költők – a versek halhatatlanok" (57).

A megerősítés funkciója egy adott értékítélet megőrzése egy közösség számára, adott esetben akár az ellenkező konkrét élmények dacára is. A cáfolás ezzel szemben a megismerés motorja, amennyiben a megcáfolt közösségi értékítélet helyett felvázolja egy új értékítélet lehetőségét. Ez meghatározza a cáfoló típusú mondások grammatikáját is.

A mondásbeli megerősítés és cáfolás kétségkívül nyelvi jelenség is. Feltételezhető, hogy a mondás nyelvi formája ennek megfelelően bizonyos tipikus eltéréseket mutat. A megerősítés egyszerűen megfogalmazza a látens olvasói/hallgatói véleményt, a cáfolat viszont vitatkozik. Eszerint a cáfolat válasz egy feltételezett kiinduló princípiumra. Ezt a tényt a nyelvi formának is rögzíteni kell. A cáfoló típusú mondásoknak ezért a megerősítő típusúakhoz képest feltehetően "jelöltebbnek" kell lenniük: tartalmazniuk kell a tőlük eltérő tartalmú értékeltre való utalást is. Gondoljunk a fenti példákra:

Közhely, megerősítő értékelés: Az idő minden sebet begyógyít. A költők halhatatlanok.

Aforizma, cáfolat és új értékítélet felvillantása: Az idő minden sebet begyógyít, DE nem végez plasztikai műtétet. NEM a költők – a versek halhatatlanok.

Célszerűnek látszik tehát a cáfoló típusú mondások nyelvi le-

hetőségeivel külön foglalkozni: ezt a feltehetően "jelöltebb" típust alávetni nyelvi-formai vizsgálatnak is.

1. Könnyű belátni, hogy a cáfolat legegyszerűbb esete a szintaktikai tagadás. A grammatikák hagyományosan kétféle tagadást különböztetnek meg: a mondattagadást és a mondatrészttagadást. Például: *A mi kutyánk nem ugat*, illetve *Nem a mi kutyánk ugat*. Bár ez a megkülönböztetés grammatikai szempontból nem indokolható egyértelműen, a használat szempontjából: tehát egy szövegösszefüggésre figyelő leírásban ki kell emelnünk egy szembetűnő különbséget. A második mondat a tagadáson kívül minden lehetséges értelmezésben tartalmaz egy sugallt jelentést is, ti. hogy ha a benne szereplő objektumra nem is, egy másik objektumra mégis igaz, hogy *p*. A *Nem a mi kutyánk ugat* mondat sugallja, hogy ha a mi kutyánk nem ugat is, mégis van egy kutya, amelyik éppen ugat. Eszerint célszerű megkülönböztetni a – nevezzük így – zárt és nyitott tagadás fogalmát, az előbbin a sugallt jelentést nem tartalmazó, az utóbbin a sugallt jelentést is tartalmazó tagadást értve. Attól függően, hogy mely mondatrész esik a tagadás hatókörébe, beszélhetünk grammatikailag jelölt és grammatikailag nem jelölt, csak a kötelező kontextusban elkülöníthető nyitott tagadásról. A magyarban, ha az ige, illetve a fókusz áll a tagadás hatókörében, akkor a kétféle tagadás csak kontextusban különíthető el. Ha viszont az alany, a tárgy és bizonyos igei bővítmények kerülnek a tagadás hatókörébe, akkor az így keletkező mondat grammatikailag is jelölt nyitott tagadásnak is minősülhet.

Összefoglalva a következő eseteket különíthetjük el:

1. Sugallt vagy kifejtett kiegészítés nélküli: ZÁRT tagadás:

A festék nem szépít.

Az ember ne hibáztassa a sorsát.

2.1. Kiegészítéssel álló: NYITOTT tagadás, ahol a kontextus grammatikai tényekből levezethető, sugallt kontextus:

Nem a festék szépít.

Az ember ne a sorsát hibáztassa.

2.2. Kiegészítéssel álló: NYITOTT tagadás, ahol a kontextust kifejtettük:

A festék nem szépít, hanem megváltoztat.

Az ember ne hibáztassa, hanem irányítsa a sorsát.

Az értékprincípiumot cáfoló mondásokban a két tagadásfajta jelentősen különböző hatású. A nyitott tagadásban lehetőség van a korrekció kifejtésére. A mondások felszíni kontextus nélküli, "magányos" szövegek, kézenfekvő tehát a következtetés, hogy a csak sugallt kiegészítés általában nem jellemző rájuk. Hiszen nincs adva olyan tágabb szövegösszefüggésbeli vagy a helyzetből adódó mozzanat, amely a sugallt kiegészítés rekonstrukcióját segítené,

amely tehát a befogadó számára a megértést irányítaná. Természetesen elvileg nincs kizárva ilyen mondás lehetősége sem, ekkor azonban egyéb erőteljes – például tematikus – jelzéseknek kell irányítaniuk az értelmezést, ellenkező esetben a szöveg értelmezhetetlenné válhat. Hasonlítsuk össze a következő mondásokat:

A főhajtás és a derékfajta között nemcsak két arasz a különbség (48).

Nem a halálnak köszönök, amikor a halott előtt leveszem a kalapom (61).

Nem az nagy mondás, amit előttem nem mondott ki senki.

Az első mondat sugallt jelentését egyszerű felderítenünk, mivel formailag mennyiségi meghatározásról van szó: a sugallt jelentés nyelvi megjelenítése a növekvő mennyiség megjelölése: nemcsak két arasz, hanem több, ahol további interpretációt csak az igényel, hogy hogyan értelmezzük a többet. A második példában a feloldás lehetőségét a közös szótő (hal/ál; hal/ott) révén maga a szöveg kínálja: nem a halálnak köszönök, hanem a halottnak (vagyis a halálhoz elég bátor egykori élőknek, mindannyiunknak, emberi méltóságunknak stb.). A harmadik példa megoldhatatlan: csak egy cáfolást tartalmaz, de új értékítéletet nem ad helyette. Valóban nincs is befejezve: az aforizma ugyanis így szól: "Nem az a nagy mondás, amit előttem nem mondott ki senki, hanem amit mindenki utánad mond" (88). Ez a tagadásfajta a funkcióját tekintve nem egyszerűen cáfolás, hanem cáfolás és javítás is egyben. Nemcsak elutasít egy értékprincípiumot, hanem hozzáfűz egy – esetenként meglepő – új állítást, és éppen ez: az útmutató javítás adja meg a cáfolat értelmét, ahonnan nézve a jól ismert, immár visszautasított értékkel új megvilágításba kerül. A nyitott tagadás formájában megvalósuló cáfolás és korrekció az értékkelvet cáfoló mondások alaptípusának tekinthető. Ez a fajta tagadás úgy is megközelíthető, mint a mondatfűzés, a mellérendelés egyik esete. Analógnak tekinthető a következő két mellérendelés:

Elvágni a gordiuszi csomót nem bölcsesség volt, hanem türelmetlenség (61).

Mindig a látvány a bűnös, nem a szem (84).

A zárt és nyitott tagadásnak a mondafunkciók szempontjából az a lényeges különbsége, hogy a nyitott tagadás nemcsak támaszkodik az olvasó/hallgató tudására, hitére, véleményére stb., amelyet cáfol, hanem kifejtetten tovább is lép egy új megoldás felé. A zárt tagadás esetében a két funkció – cáfolat és javítás új lehetőség felmutatásával – nyilvánvalóan másképp valósulhat meg. Egy zárt tagadás elvileg önmagában közvetlenül csak a cáfolat lehetőségét nyújtja. Viszont éppen a mondások számára meghatározó előismeret okán, a mondások között általában ritka jelenség a pusztá elutasítás, a magyarázat nélküli tagadás. A felszíni kontextust,

mint lehetséges vonatkozási pontot nélkülöző, magányos szöveg költődése az előismerethez egyfajta dialógust eredményez, amely éppen a tagadó formáknál frappánsan jelentkezik: a mondás cáfolat egy az olvasó/hallgató számára elfogadott tézisére. Ha a tézist pusztán csak tagadná, nem biztos, hogy a cáfolat meggyőző vagy egyáltalán elfogadható, értelmezhető volna. Ezért fel kell tennünk, hogy a zárt tagadások is szükségszerűen rendelkeznek bizonyos lehetőségekkel, amelyek révén új rálátást nyújthatnak a tudati kontextust alkotó alapelvre, vagy legalábbis nem tagadják, hanem csak korlátozzák, módosítják azt. A példák tanulmányozása is erről győz meg.

A zártan tagadó, generikus mondat formájú mondások három csoportra oszthatók. Lehetnek (a) egyszerű zárt tagadások, (b) megnyitási determinánssal vagy határozóval hatókörükben korlátozott tagadások és (c) argumentatív elemmel kiegészített tagadások. Pl.:

(a): A káromló nem vétkezik.

A tisztánlátás nem öröm.

A lerogyót nincs aki fölemelje.

Ne keresd az igazat.

(b): Nem minden káromló vétkezik.

A tisztánlátás nem mindig öröm.

A lerogyót nincs mindig aki fölemelje.

Bárhol/bármikor ne keresd az igazat.

(c): Aki a bűnt káromolja, nem vétkezik (35).

Nem öröm a tisztánlátás, ahol sok a szenny (59).

Ha járatlan úton rogyasz le, nem lesz, aki fölemel (69).

Az igazat sose a sötétben keresd (66).

Ha egy egyszerű zárt tagadás egy rejtett értékítélet cáfolata, és ez az értékítélet erősen él a köztudatban, akkor a mondás befejezetlennek hat, és ha az értelmezőt a téma nem érdekli, nem is töri a fejét rajta tovább, tehát nem értelmezi a mondást, vagy esetleg megelégszik valamilyen közhellyel.

Sokszor úgy tűnik, hogy az egyszerű zárt tagadás nem cáfolat, hanem magát az értékprincípiumot fogalmazza meg. Például: "A pénz nem boldogít". A tagadás azonban mindig valaminek: egy feltett megelőző véleménynek a tagadása. A mondás esetében is fel kell tennünk, hogy van egy előzmény, csakhogy ez az előzmény, mint közösségi értékítélet vagy már érvénytelenné vált, vagy egy olyan feltételezett, a közösség bizonyos tagjainak tulajdonított ítélet, amelynek elutasítása szükségszerű. Így az idézett példában olyan közhellyel van dolgunk, amely már ugyanannyira érvényes, mint az ellenkezője (ti. hogy a pénz kell a boldogsághoz). A következő HI aforizma viszont tartalma révén azt a fajta tagadást képviseli, amelynek előzménye egy a közösség bizonyos tagjainak tulajdonított elutasítandó ítélet: "Az igazság nem igényel diszkrétciót" (17). Az ilyen mondás funkciója egy-egy nézetnek a visszautasítása, il-

letve azoknak a csoportoknak az elítélése, akiknek a visszautasított látens ítélet tulajdonítható.

HI kötetében ezen kívül csupán még egy egyszerű zárt tagadást tartalmazó aforizmát találtam. Ezt a megfogalmazás könnyed humora élteti és emeli ki a közhely világából: "A bosszúság nem tudja, hogy nincs fogadónapom" (12).

A hatókörében mennyiségi determinánssal vagy határozóval (*nem minden, nem mindenki, nem mindig, nem mindenütt* stb.) korlátozott zárt tagadás a szakirodalomból is ismert jellemzője a mondásoknak. Az aforizmáról szóló dolgozatokban fekbukkan az a stilisztikainak tekintett megjegyzés hogy ezek - mivel ítéletükben, úgymond, bizonytalanok - feltűnően gyakran tartalmazznak "bizonytalan" kifejezéseket mint "aligha, némely, néha, ritkán, sokszor, sok ember, kevesen, van aki" stb. /5/ Ez valóban így is van, csak hogy többről, másról van szó, mint egyszerűen stiláris tényről. A jelen gondolatmenet értelmében ez egyenes következménye annak a definícióban szereplő állításnak, hogy a mondás lehet egy közösségi értékprincípium cáfolata és korrekciója. Ebben a funkciójában a mondás sokszor valóban ugyanúgy igaz, mint az ellenkezője, és elfogadhatóságához (sőt ahhoz, hogy az olvasót elmélyedésre készítse) hozzájárul, hogy nem általánosít.

HI is él - bár igen kevészer (6) - a "van, aki" kezdetű, az aforizmákban gyakori szerkesztésmóddal: "Van, aki holta napjáig nem tudja, hogy mire született" (50). A hatókörében korlátozott tagadás azonban a kötet egészében igen ritka. HI kijelentései többnyire meghatározás jellegűek, egyértelműek és általánosítók.

Annál meghatározóbb az argumentatív elemmel bővült zárt tagadás használata. Ezek a mondások - hasonlóan a *nem - hanem* szerkezetű nyitott tagadásokhoz - kifejtetten tartalmazzák mind az olvasói vélemény cáfolatát, mind azt az új belátást, amely a cáfolatot indokolja, amely tehát mint javítási lehetőség viszi előbbre a megismerést. Az érvelés lehetősége a *ha - akkor* típusú generikus mondattá való átalakíthatóság. Általában minden olyan esetben, amikor az alany vagy az állítmány emfatikusan is kiemelhető egységekkel bővül, argumentatív elemmel kiegészített zárt tagadásról beszélünk. Így a következő tagadások mind argumentatív elemet tartalmaznak:

Otthon (=ha otthon van) nem beszél szívesen.

Velem (=ha velem van) nem beszél szívesen.

Erről a témáról (=ha erről a témáról beszél, akkor) nem beszél szívesen.

Akinek fáj a torka (=ha valakinek fáj a torka), nem beszél szívesen. stb.

A leggyakoribb argumentatív kiegészítés HI aforizmaiban (is) a megszorító értelmű jelző vagy határozó, illetve az ezeknek meg-

felelő alárendelt mondat. Például:

Nem lehet pártatlan bíró, akit a szépség megveszteget (25).

A halál terhével a vállán a legerősebb Herkules sem fűtyürész (25).

A meredek úton nincs tolakodás (86).

Amíg a tollam megmarad, nem tudnak kifosztani (65).

Amitől meg tudunk válni, a jövő sem őrzi meg (92).

Aki senkit sem bántott meg, sohasem tud megbocsátani (22).

2. A cáfoló tagadás számos olyan esetben is tettenérhető, amikor nem szintaktikai tagadással van dolgunk. A grammatika több olyan szerkezetet ismer, amely vagy egy szabályszerű szintaktikai átalakítás révén, vagy előfeltevésként bizonyíthatóan tagadást tartalmaz. A cáfolás lehetőségét ezek a formák is azonos súllyal hordozhatják. Tipikus lehetőségek a következők:

A középfokú hasonlítás (HI-nél ritka; 4 példát találtam.):

Jobb az asztal végén ülni a bölcsekkel, mint az asztalfőn az ostobák között (52). (Vagyis: NEM jó az asztalfőn ülni az ostobák között, hanem jó az asztal végén a bölcsekkel.)

Megszorító értelmű mellérendelő szerkezetek (HI igen kedveli őket!):

A középút mindig széles, de van rajta halálkanyar (17). (Azaz: A középút mindig széles, és ezért jó, de van rajta halálkanyar, és ezért NEM jó.)

Feltételes mondatok (HI-nél igen ritka; 3 példát találtam.):

Ha a halál hazug volna, neki megbocsátanám (85). (Vagyis: A halál NEM hazug, így NINCS kinek megbocsátani a hazugságot.)

Az is módosító szó rémakiemelő funkcióban (HI igen kedveli!):

Ha a műved megkoronázták fölötted is uralkodik (63). (Vagyis: Nem csak azokon, akik megkoronázták.)

A csak módosító szó (és szinonímái) rémakiemelő funkcióban (HI igen kedveli!):

Bemocskolni csak azt lehet, amin megragad a szenny (104). (Vagyis: NEM lehet bemocskolni azt, amin nem ragad meg a szenny.)

Mellékmondatbeli sugallt tagadás a főmondat igéjének függvényében (HI-nél ritka; 6 példa):

Aki korlátokat állít, azt képzei, hogy fölējük magasodott (99). (Vagyis: Aki korlátokat állít, NEM magasodik maga sem fölējük, éppen ellenkezőleg: önmagának is állíthatja őket stb.)

Retorikus kérdéssel sugallt tagadás (HI eléggé kedveli; 19 példa):

Ki tud örülni a fénynek, amikor a háza ég? (60) (Vagyis: Senki sem tud örülni a fénynek, amikor a háza ég.)

Ha mindezeket a lehetőségeket felkutatjuk HI kötetében, látnunk kell, hogy a cáfoló tagadás e műfajnak valóban meghatározóan

fontos mozzanata. Az aforizmák döntő többsége besorolható vagy a szintaktikai tagadást tartalmazó, vagy a szintaktikai tagadást tartalmazóvá átalakítható típusok valamelyikébe.

3. Nemcsak a polemizáló szintaktikai tagadás alkalmas egy vélemény cáfolására. Úgy is cáfolhatók, hogy egy állításban a világról való tudásom szerint ellentéteket azonosítok, ha a békekötésről azt állítom, hogy hadüzenet, a bőbeszédűről, hogy szőszegény vagy a gyávaságról, hogy vakmerő, i. a következőket:

A kényszerű békekötés egy későbbi hadüzenet (59).

Csak az bőbeszédű, aki szőszegény (59).

A gyávaság is vakmerő: gyalázattal fenyeget (19).

Ezeknek az aforizmáknak az alapját két tényező szolgáltatja: az egyik az ellentétteremtés, a másik a szójáték. A szövegösszefüggésben értelmezett ellentét lehetőségei úgyszólván végtelenek. Így ellentétként értelmezzük a következő mondat két igazából hasonló elemét: "Aki a magasban ül, lenéz, aki a magasban áll, lelát" (58). Az ellentétteremtés lehetőségei a formai hasonlóság irányában is adva vannak, i. például: "A gyöngédség túláradó erő" (6). A *gyöngédség* - *gyöngeség* közötti formai hasonlóság alapozza meg a mondásbeli konceptuálisan feltárható ellentétet.

A szójáték feltétele, hogy legalább két hasonló nyelvi jelet alkalmazzon. A két nyelvi jel a beszédben mint két beszédbeli jel valósulhat meg, ekkor vízszintes irányú szójátékról beszélünk, amely alapulhat a két jel részleges morfémius hasonlóságán, például: "A kenyérszegéshez egy kés, a szőszegéshez egy késés kell" (95). A nyelvi jel azonban úgy is aktualizálódhat, hogy a szójátékhoz szükséges két hasonló nyelvi jel egyszerre, egy beszédbeli jelben jelenik meg. Ekkor függőleges irányú szójátékról beszélünk. (6) Például: "Van, aki, ha lóvá teszik, megtáltosodik" (10). "Hanguoszkodni suttozva is lehet" (58). Ez a típusú alkotásmód (ellentétteremtés és szójáték) HI meghatározóan fontos írói módszere.

Ha egymás mellé állítjuk a következő példákat, a cáfoló típusú mondások szemszögéből igen lényeges különbségre figyelhetünk fel.

A szűk térben versenyzőnek nagy szégyen a diadal (18).

Csak a székéből lehet valakit kibillenteni, a helyéről nem (48).

A sír felé mind lassabban lépkedünk, de egyre gyorsabban haladunk (77).

A buta az elméjét gyötri, a bölcs az elméje (57).

Az első esetben két ellentétes fogalom azonosításából (diadal = szégyen) születik az aforizma. Az ellentétnek itt szövegtípust teremtő funkciója van: ő hordozza a cáfoló tagadást (ami diadal, az tudásunk szerint nem lehet szégyen, mégis ezt halljuk, és ezzel

tudásunk megkérdőjeleződik), és egyúttal az új alternatívát is (nemcsak azt kell belátnunk, hogy a diadal bizonyos körülmények között nem diadal, hanem azt is, hogy helyette mi: ti. hogy szégyen).

A második és harmadik példában két számunkra hasonlóan tűnő képzet kettéválasztásáról és két rokonértelmű kifejezés szembeállításáról van szó: A *szék* s a *hely*, a *lépkedés* és a *haladás* ellentétté válik. A cáfoló tagadást itt ki kell fejteni: meg kell mondani valamilyen módon, hogy a *szék* nem *hely*, és a *lépkedés* nem *haladás*. Hasonló jelentések elválasztásához és szembeállításához tehát a cáfoló típusú mondaszükségszerűen tartalmaz egy kifejtett grammatikai tagadást hordozó elemet (l. *csak... nem*, ill. *de*), az új alternatívát pedig hasonló jelentések szembeállítása nyújtja.

A negyedik példa jellegzetesen ellentétező szerkesztésű: a két egymás mellé állított mondat egy-egy névszói eleme lexikális ellentétet képvisel (*buta* – *bölcs*) és fokozza a hatást egy mondat-tani konverzió (ugyanaz a szó az első mondatban tárgy, a másodikban alany). Az ellentétezésnek igen fontos retorikus hatása van, azonban a cáfoló tagadás szempontjából irreleváns. A kiszűrhető "tanulást", vagyis a látens értékprincípium megkérdőjelezését a második mondat hordozza, mely szerint a bölcs az elméje gyötri, vagyis bölcsnek lenni nem egyértelműen jó, a ragyogó elmével bizonyos sokszor együtt jár a felismerések késerűsége vagy a meg nem oldott, ill. meg nem oldható problémák nyomasztó tudata stb.

HI aforizmaiban mindhárom lehetőségnek fontos szerep jut.

II. Horváth Imréről az aforizmák ürügyén

A stílusvizsgálat lényege a hasonlítás. Hasonlítást végzek, ha egy művön belül feltérképezem, mondjuk, a tulajdonnevek vagy bizonyos jelentésű szavak, metaforák stb. előfordulását, hiszen bizonyos alapja van annak, hogy miért éppen azt emelem ki, amit kiemelek: vagy azért teszem, mert összevetve egyéb művön belüli jelenségekkel tűnik fel interpretációim során egy-egy tény, vagy azért, mert háttérismereteimhez képest tűnik fel. A leggyakrabban mindkettőről szó van.

HI aforizmáinak stílusán azoknak a különböző típusú (mennyiségi, minőségi) eltéréseknek az összességét értem, amelyeket a mondásról, mint szövegtípusról szerzett háttérismereteimhez viszonyítva az értelmezések során felfedezek. Háttérismereteimnek és az értelmezési folyamatnak a változásai így módon természetesen a stílusról alkotott kép változásaihoz is vezethetnek.

Az előző részben általános képet próbáltam adni a mondásokról, HI aforizmáinak, mint empirikus anyagnak a felhasználásával, és tettem néhány megjegyzést HI mondásairól is. A következőkben eh-

hez az általános képhez viszonyítva kísérlem meg, hogy lényegesen mondjak HI aforizmáiról és a korábban mondottakat összefoglaljam. A legfontosabb viszonyítási pontok a következők:

1. Az ellentétezés feltűnő súlya: a nyelv mint a gondolat forrása,
2. A kizárólagosság gyakorisága,
3. Nyelvi és tartalmi rejtélyesség,
4. A megszólítás személyessége,
5. A lírikus aforizmaszerző és az aforizmaszerző lírikus.

1. Az ellentétezés feltűnő súlya: a nyelv mint a gondolat forrása:

HI kötetét forgatva azonnal feltűnik az ellentét és az ellentétező szójáték rendkívül fontos szerepe. Ez a szerep túlmutat az ellentétezés fent elemzett három lehetőségén, amelyet többé-kevésbé minden aforizmaszerző felhasznál. HI aforizmái ugyanis igen sokszor magából a nyelvből, a szójátékból és/vagy az az ellentétezésből erednek. A vízszintes irányú szójátékokra építő aforizmak fínom nyelvi megkülönböztetésekből élnek, l. például:

Akit egyszer kiismertünk, elismerni roppant nehéz (73).

Az időt csak vesztegetni lehet, de megvesztegetni nem (51).

Minden szépre büszke vagyok, de a szépítgetésekért szégyenkezem (58).

A nagyotmondás ellen a nagyothallás az egyetlen védelem (33).

Meglepetést ritkán nyújt a leleplezés (14).

Ez utóbbi példa azokra a halványan körvonalaazódó, nem ritkán szubmorfémikus asszociációkra, amelyek egy sor aforizma belső, rejtett mozgatói. Ilyen a következő, függőleges szójátékokra építő, kedvesen tréfás mondás is:

Hegyezd mindig a füled, hogy az elméd élesedjék (38). A hegyez és az élesedik jelentése az elvont témát érzékletes képpé formálja. Hasonlóan plasztikus a következő szép aforizma:

Csak az döngeti a mellét, akinek a szíve üres (92). Rafináltan egyszerű a következő:

Akit a meztelen szobor sért, leleplezi önmagát (54).

A nyelvből való kiindulás és a nyelvvel való játék még erőteljesebben mutatkozik meg az aforizmaknak a szójátékot gyakran felhasználó ellentétező technikájában. Számos olyan példára bukkanunk, amelynek létrejöttéhez - mind az alkotás, mind a befogadás oldaláról - az ellentétteremtés ad alapot. Az előző fejezetben említett, ellentéteket azonosító, illetve hasonlókat szembeállító típusok között csak egy lehetőséget képvisel a közvetlen lexikális ellentétezés, például: ellenkezők azonosítása: "Az alkotás kimerítő pihenés" (62); hasonlók elválasztása és szembeállítása: "Szalutálni sokan tudnak, de köszönni kevesen" (55). Ugyanígy fontosak

a mondatbeli összefüggések alapján létrejövő ellentétek, például: ellenkezők azonosítása: "Az életünk akkor üres, ha nincs hiányérzetünk" (82), "Önmagunkhoz visszatérni a legszebb találkozás" (80). "Ha szavaimat megőrzöd, mindent nekem ajándékozol" (65). Hasonlók elválasztása és szembeállítás: "Aki felett nyomtalanul múlnak el az évek, nem hagy jelet maga után" (97). Ez utóbbi különösen szép példája annak a sokszorosan ellentétező gondolatársításnak, ami HI alkotásmódjának legfeltűnőbb sajátossága. L. a következő lehetséges gondolatmenetet: nyomtalanul múlnak el az évek felette - fiatal marad - mindig gondtalan volt életében - megelégedett és boldog volt - bizonynyal másokat is boldoggá tett - bizonynyal sikeres és eredményes élte volt: ↔ mégsem hagy jelet maga után. A feltárt ellentét ugyanakkor a *nyomtalanul elmúlni* és a *jelet nem hagyni* hasonlóságát feszíti széjjel. Rendkívül jellemző példa, többek között azért is, mert szépen szemlélteti a HI-re ugyancsak jellemző másik tulajdonságot, az absztraktság és plaszticitás állandó egymásba játszását. Ebből fakadnak az ilyen mondások is:

Túl könnyű az, akit partra segít az utolsó szálmaszál (27).

Ha egy hidat lebontanak, rádöbbenünk, mi az összetartozás (50).

Ami nem fullad kudarcba, sikeresen partot ér ? (22).

Ami az ölünkbe pottyán, többnyire férges gyümölcs (105).

Aki egy kötelet megold, a szabadsághoz köti magát (94).

A számos példa és a példák jellege alapján elmondhatjuk, hogy HI alkotásmódjában a gondolat forrása számos esetben meghatározó módon a nyelv, ugyanakkor a nyelvre figyelve egyre erősebb a készítés, hogy tézist és antitézist állítson egymás mellé. A nyelv mint a műalkotás hordozója és forrása az aforizmaszerző számára ily módon az értékelésre nyújt lehetőséget - szemben a lírikus hangulatokat, érzelmeket, a megismerés teljességét idéző nyelvi művészetével.

2. A kizárólagosság gyakorisága:

HI kötetében feltűnik a definíciószerű aforizmák igen nagy, és ezzel együtt a megszorító, korlátozó elemek, mint *nem minden*, *nem mindenki*, *nem mindig* stb. igen kis száma. A kizárólagosság, az ítélet abszolút volta jellemzi az ugyancsak szép számmal előforduló *nincs/nincsen* kezdetű aforizmákat (20 példa). Ezek egyetlen kivétellel ("Nincs tragikus remény!" 5) mind a következő két szerkezeti típust képviselik:

1. Középfokú melléknévvel alkotott hasonlítás:

Nincs fájdalmasabb ütés, mint amikor az óra üt (42).

Nincs kínzóbb tartozás, mint ha valaki egy válasszal adós marad (10).

Nincs megtisztelőbb, mint ha valakitől azt kérjük, hogy szeressen (6).

2. Olyan utalószóval bevezetett jelzős szerkezet tagadása:

Nincsen olyan távoli ismerős, akinek a halála közéről ne érintene (33).

Ezek az aforizmák a tartalmi interpretáció szemszögéből az egyszerű tagadáshoz hasonlóan viselkednek. A mindenkori tartalom függvénye, hogy egy látens értékelv cáfolataként értékeljük-e őket vagy egy feltételezett ellenvélemény visszautasításaként s így módon az eredeti értékelv megerősítéseként. Ezek a tagadások ugyanis csak látszólagosak: valamennyi átalakítható egy felsőfokú melléknevet tartalmazó állítássá: A legfájdalmasabb ütés, amikor az óra üt. A legmegtisztelőbb dolog, ha valakitől azt kérjük, hogy szeressen. A legtávolabbi ismerős halála is közéről érint stb.

Hogy a fenti, első olvasatban bizonynyal valamennyiünk értékítéletével egyező tartalmú példákban mégis regisztrálunk bizonyos polemizálást, az ismét HI újra és újra tettenérhető ellentétező technikájának az eredménye: az első példában az "ütés" hármas jelentése (óraütés, ütés konkrétan, ütés lelki értelemben) villan fel, és az állítás csak az egyik esetben egyezik látens közösségi értékítéletünkkel. A másodikban ugyanez történik a "tartozás" kettős értelme révén. A harmadik példában a "nincs megtisztelőbb, mint" vonatkozhat ránk is – de arra is, akit arra kérünk, hogy szeressen. A két értelmezés közül az elsődleges olvasat lélektanilag is indokolhatóan az első változat: nincs ami *bennünket* jobban megtisztelne. A triviális (és ezért öntudatlanul is elvárt) folytatás: mint amikor valaki arra kér, hogy szeressük. Az aforizma azonban fordítva mondja! Az utolsó példa nyilvánvalóan a távoli és a közéről ellentétéből él.

3. Nyelvi és tartalmi rejtélyesség:

Az aforizma általában rejtélyes szöveg. Azzá teszi rendkívüli tömörsége. HI aforizmái között két szempontból találunk rejtélyeseket. Az egyik – összhangban az előzőekben mondottakkal – a nyelvi rejtélyesség. A nyelvből mint ötletadó forrásból táplálkozó mondások némelyike valóban a nyelvi jelben megjelenő fogalmi tartalom újragondolására készlet. A sok korábban idézett példát egészítse ki itt két további aforizma:

A repülés csak fizikai, de a szárnyalás szellemi folyamat (59).

A bűntelen üldözöttek azzal hívják ki az üldöztetést, ami bennük utólérhetetlen (10).

A másik típusú rejtélyesség is kötődik a nyelvi megformáláshoz, azonban nem az ellentétezés révén, hanem más, átfogóbb módon. "Ha az életmentés hőstett, tiszteld a menekülőt!" (97), írja

HI. A rejtélyt a fő- és mellékmondat egymáshoz való tartalmi viszonya okozza. A feltételes mód elhallgatott közvetlen folytatását rekonstruálnunk kell. Az én változatom a következő: Ha az életmentés hőstett, vagyis ha hőstett az életet eldobó miatt az életünket kockáztatni, akkor az az igazi hős, aki nem hoz bennünket olyan helyzetbe, hogy hőssé kényszerülünk válni, tehát a nem-hőst kell igazán tisztelnünk, a nem-hős pedig az, aki nem száll szembe, hanem menekül. Hasonlóan rejtélyes a következő aforizma is: Sosem tudnék változni, ha egyszer megváltoznék (72).

A rejtélyesség megnyilvánul a kérdésként megfogalmazott mondatok között is. Nem is volna Horváth Imre Horváth Imre, ha nem használná ki a problémafelvető kérdés lehetőségét. A logika a kérdéseket négy típusba sorolja: megkülönböztet igazi kérdéseket, ahol a kérdező nem ismeri a választ, a válaszolótól viszont elvárható, hogy ismerje; retorikus kérdéseket, ahol mindketten ismerik a választ, rejtvényként vagy próbaként feltett kérdéseket, ahol a kérdező tudja a választ, valamint problémákat, amelyeknél a választ egyikük sem ismeri. HI szép és érdekes kérdései között több rejtett problémára is bukkanunk, például:

Ha a maga kárán tanul az ember, hogy nem tudós mindenki? (87)

Ha végleg elmész, kit bízol meg, hogy átvegye a tavasz neked szóló üzenetét? (32)

A pont miért állítja, hogy van olyan is, ami befejezett? (78)

4. A megszólítás személyessége:

E dolgozat első részében már rögzítettünk egy stílusformáló ténytet, amikor azokról az aforizmákról esett szó, amelyeket ugyan természetesen általános érvényű kijelentésként értelmezünk, de grammatikailg nem generikus mondatok. Ilyen volt az egyes szám harmadik személyű, egyedi dologra (a példában X-re, l. előbb) vonatkozó állítás. Ezt a típust HI kötetében az idézett egyetlen példa képviseli. Sűrűbben (20 példa) előfordul viszont az egyes szám első személy használata. Például: "Ha nincs időm gondolkodni, hirtelen ötletessé válok" (45). Az aforizmak között az olvasó ezt is átértékeli: önkéntelenül saját magára, ill. "ránk emberekre" is vonatkoztatja. Az egyes szám első személy azonban mindig őriz valamit a szerzőre való közvetlen utalásból. A mondásban foglaltakat minden átértékelés dacára egy kicsit HI önjellemzéseként is számontartjuk. Hogy melyik mozzanat az erősebb: az általánosítás vagy a személyes vonatkozás, az az aforizma leíró tartalmának függvénye. Például erősebben általánosító hatású mondás:

A csalást csak a tükrömnek tudom tiszta szívvel megbocsátani (7).

Erősebben egyéni vonatkozású viszont:

Szemüveget magam adok, hogy észrevedd írásaim ráncait (22).

Feltűnik emellett a közvetlen megszólítás: az egyes szám második személyű alakok igen nagy aránya (78 példa). Ez a magyarban (ellentétben más nyelvekkel, például az angollal) az általános érvényű kijelentés kevésbé "szabályos", kevésbé általános formája. [A tegezés a magyarban ősből a magázásnál, általánosító jellegét sok népi közmondás bizonyítja - a szerk.] Helyette a többes szám első személy, a többes szám második személy, illetve - pl. az *ember* mint általános alany mellett is - az egyes szám 3. személy használata számít általánosan elfogadott megoldásnak. (Az egyes szám 2. személy használata erősen feltételezi a beszélők közötti tegeződést). E formák között is találunk önmegszólításként (is) értelmezhetőket. Például: "Költő vagy, nagy baj, ha szerencse ér!" A legtöbb második személyű mondást azonban valóban általános érvényű kijelentésként értelmezzük, ahol a második személyű megszólítás hozzájárul az aforizma közvetlenül felszólító, ajánló jellegéhez. Jól illik a HI-i stílus közvetlenségéről kialakult képbe az a tény is, hogy a második személyű aforizmák közül 10 egyenes felszólítást, illetve tiltást tartalmaz. Például:

Ne téged irigyeljenek, hanem érted a barátaidat (95).

Ne add meg a címedet annak, akinek nem tudsz mást adni (66).

Ez a fajta szubjektív hangvétel, az olvasóra/hallgatóra való közvetlen ráhatás igénye természetesen nem pusztán stílusjegy, hanem azzal együtt bizonyos tartalmi jellegzetesség velejárója is. Azok az aforizmaszerzők, akiknek mondásai túlnyomó többségükben szabályos 3. személyű vagy többes szám 1. személyű generikus mondatok, általában hűvös és kíméletlen kritikával illetik az embert és világot (például a nagy franciák, a maximát megteremtő La Rochefoucault és utódai). HI aforizmakötete azonban egészében, a gyakori kritika, a csavarosan végiggondolt cáfolatok dacára, elsősorban felhívás a jóra, megerősítése az igaznak, hősiesség vállalása a keserves belátások, nem ritkán tragikus alapélmények ellenére is vallott hitnek. A megszólítás közvetlensége így természetes és elkerülhetetlen.

5. A lírikus aforizmaszerző és az aforizmaszerző lírikus:

Az elmondottak alapján kézenfekvő, hogy HI aforizma kötetében újra s újra megjelenik a lírikusra jellemző hang - mint ahogy verseiben is meghatározó az egy látens normát cáfoló, nem ritkán annak ellenkezőjét állító értékelés, az értékelő tartalmú metafora, vagy az ellentétező szójáték, amely az aforizma szerző gondolkodásmódját jellemzi. A képek és a szójelentések állandó feleselése, az ellentmondások feszültsége az egyik alapja mind a költői látásmódnak, mind a versek szerkezetének, különösen a két- és négysorosokban, ezekben az "aforisztikusan" tömör versekben. Példaként kettőt idézek, az egyiket az ellentétes következtetés, a másikat

az ellentétes szójelentés mint versteremtő tény szemléltetésére:

Veszélyes esték

Érzed, milyen veszélyesek az esték?
Gyanús szél fúj, minden a mélybe sülyed,
de a letépett harcos levelek még
egy pillanatig felfelé repülnek.

Mindhalálíg

Tudja a fa, hogy lehull levele,
mégis mikor megérzi, hogy tavasz van,
minden ága lombokkal lesz tele:
levelet hajt halálíg, hajthatatlan.

(Horváth Imre, Versek. Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1965)

Ahogy a versekben feltűnnek az aforizmák sajátosságai, ugyanúgy az aforizmákon is felfedezzük a lírikus keze nyomát. Az előzőkben már volt szó a definíciószerű aforizmákról. Ami egyedülálló és tipikusan HI-i aforizma, az az olyan definíció, amelynek tárgya nem morálisan értékelő, hanem inkább "lírai" metafora. Pl.:

A köd átlátszó hálóing, mit a táj szemérmesen visel (35).

A hattyú az állatkert lilioma (10).

A Föld a valóság első szerelme (101).

Az óceán teste a víz, a lelke a végtelen (72).

Az ősz a természet könyvéből vett magvas idézet (31).

A némák éneke a csend. (17).

Ezek az aforizmák ismeretlenek a műfaj irodalmában. Nem is aforizmák, inkább egy-egy felvillanó képi ötlet töredékei (mint a ködről, vagy a hattyúról szóló), vagy egy lírikusba oltott bölcselő gondolatai (mint a Földről vagy az óceánról szóló). Esetenként egy váratlan szójáték felfedezésének élményét hordozzák (mint az ősről szóló). Máskor az aforizmák tézisre antitézissel válaszoló sajátosságát ültetik át egy az aforizmától idegen, mert nem morálisan értékelt tárgykörbe (mint a csendről szóló). Lírai aforizmának nevezhetjük azokat is, amelyekben a hangfestés, a képek hangulata az értékelő jelleg mellett egyre erősebben érzelmi-asszociatív hatású. Ilyenek a következő aforizmák is - lényeges elem bennük bizonyos szavak érzelmi-hangulati konnotációja:

A pillanatok szépsége az illanó öröklét (91).

Az aranyhoz lehajolni, hogy beragyogjon, az ezüstöt fölemelni, hogy beragyogjuk: a költészet lényege (86).

A gyűlölet gyümölcse a gyötrelm (5).

A boldognak kert a világ - a vesztesnek vadon (34).

A lírikus jellemzője a képek említett plaszticitása, a közvetlen, szubjektív hangvétel, a felfokozott érzelmet tükröző gyakori felkiáltójel is (például: "Hidak nélkül szétszakadna a Föld!" - 5). HI aforizmáit félreismerhetetlenül költő írta.

A fenti stíluselemzés csak villanásnyi képet tudott nyújtani a vizsgált kötetéről. Arra talán mégis jó volt, hogy az életmű egészét és/vagy az aforizma műfaját vizsgálva további kérdések fogalmazódjanak meg. Ha így van, a munka nem volt hiábavaló.

J e g y z e t e k

1. L. Serge MELEUC: Struktur der Maxime. In: IHWE J. (ed.): Literaturwissenschaft und Linguistik. Frankfurt a.M. 1972. III. 276-321.
2. Például: W. GRENZMANN: Probleme des Aphorismus. In: NEUMANN (ed.): Der Aphorismus: zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung. Darmstadt 1976. 194; J. P. Sterne: Lichtenberg. A Doctrine of Scattered Occassions reconstructed from his Aphorisms and Reflections. London 1963. 217; F. MAUTHNER: Der Aphorismus als literarische Gattung. In: NEUMANN (ed.), i.m. 401; stb.
3. C. P. MAGILL például éppen azért kérdőjelezi meg a goethei rövid szövegek aforizma voltát, mivel azok nem a hagyományokat áttörő, meghökkentően új ismeretet közvetítenek, hanem közös ismereteinket fogalmazzák meg, l. C. P. MAGILL: The Dark Sayings of the Wise. In: Publications of the English Goethe-Society, New Series, 36. 1966. 60-82.
4. A maximák és sztereotípiák leírásában az értékelés mint jellemző jegy természetesen nem új, l. SANDIG B.: Ausdrucksmöglichkeiten des Bewertens. Ein Beschreibungsrahmen im Zusammenhang eines fiktionalen Textes. In: Deutsche Sprache 1979. 7. 137-59; QUASTHOFF U.: Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps. Frankfurt a.M. 1973.
5. L. J. A. MÜLLER fejtegetését az aforisztikus bizonytalanságról: Formprinzipien des Aphoristischen. Zürich 1967. 47 k.
6. L. C. J. WAGENKNECHT: Das Wortspiel bei Karl Kraus. Göttingen 1965.

KOCSÁNY PIROSKA

A bonyhádi diáknyelv a harmincas években

1. A diákság nyelvének feltárása több szempontból is nagyon fontos. Elsősorban fontos az iskolai oktató-nevelő munka szempontjából, hiszen mindenfajta pedagógiai munkának az alapja a fiatalság ismerete. Életének, felfogásának, magatartásának teljes megismeréséhez a legtöbbször a nyelvi megnyilvánulások szolgálhatnak nélkülözhetetlen adatokat. Különben is – már régen megállapították – a nyelvnek kiemelkedő szerepe van az egyén gondolkodásában, cselekvésében, tehát személyiségének fontos része. Ahogyan beszél valaki, jellemző magatartására, egész érzésvilágára (v.ö. MATIJEVICS LAJOS, A vajdasági magyar diáknyelv. Újvidék, 1972. 3.).

Nagyon fontos a diáknyelv vizsgálata tudományos szempontból is. Hiszen a diáknyelv bemutatásakor a magyar nyelv változatai közül bemutatunk egyet, ráadásul olyat, amely élt már a múltban is, de akkor a nyelvtudomány alig-alig foglalkozott vele, mint ahogy keveset törődött a többi csoportnyelvvél is. RÁCZ ENDRE "Diáknyelv Pápán a harmincas években" c. tanulmányában felsorolja a diáknyelvről eddig megjelent tanulmányokat, s rámutat arra, hogy a diáknyelv és az ifjúsági nyelv vizsgálata csak az utóbbi 2-3 évtizedben lendült fel (Nyr. 1987. 2. sz. 145-6.).

S még egy harmadik szempontot is említhetnék. A diáknyelv szavainak, kifejezéseinek elhalása, másoknak születése ott zajlik szinte a szemünk előtt. Gyermekeink, unokáink naponta állnak elének az új teremtményeikkel. E szavak nagy részét jelentésváltozással a köznyelvből és a többi nyelvváltozathoz veszi át, továbbá a tanult idegen nyelvekből. Persze, maga is alkot új szavakat: bár sokszor tréfából, máskor feltűnési vágyból, félredobja a megszokottat és teremt helyébe újat, a szóalkotási módjai ugyanazok, mint a köznyelvben, legfeljebb az egyes módok megterhelése nem ugyanolyan. E tények arra utalnak, hogy a nyelvi normának a hatása a diáknyelvre is elég erős. Sok ezért nyelvünkben az érdekes és értékes elem, olyan, amely találékonyságról, ötletességről árulkodik. Elég sok azonban a szóalkotásaikban, kifejezés-készletükben az ízléstelen, durva szó, továbbá a nyelvük elszürküléséhez vezető divatszó. Az értékekre és a hibákra, azzal, hogy feltárjuk őket, rá kell éb-

reszteni diákságunkat. Felnőve ne mentsék át a köznyelvbe, a társalgási nyelvbe a rossz szóalkotásaikat, az átvett tolvajnyelvi szavakat, mint ahogy a harmincas évek diáksága átmentette a *srác*, a *duma*, a *pia*, a *spiné*, a *klassz*, a *dohány*, az *ipse*, a *manusz* stb. szavakat, az ötvenes évek diáksága pedig a *csaj*, a *buli*, a *balhé*, a *kiakad*, a *felpörög* stb. szavakat. Nélkülük helyesebb, szebb és tisztább lenne anyanyelvünk.

2. Mielőtt a harmincas évek bonyhádi diáknyelvével foglalkoznék, igen röviden be kell mutatnom a bonyhádi gimnáziumot.

A Tolna megyei evangélikus esperesség 1806-ban hozta létre az iskola jogelődjét Sárszentlőrincen. Ez az iskola háromosztályos algimnázium volt. Híres tanulója volt 2 évig Petőfi Sándor, de itt járt Balassa János is, a múlt század híres sebésze. Az abszolutizmus korában, mivel a kor követelményeinek nem felelt meg, négy évre bezárták az iskolát. 1857-ben nyílt meg újra, mint négyosztályos algimnázium. Majd a kiegyezés után 1870-ben áthelyezték Sárszentlőrincről Bonyhádra, ui. e nagyközség kedvezőbb fekvésű hely volt, kereskedelme, ipara fejlődésnek indult. Az 1900-as évek elején nyolcosztályos főgimnáziummá alakult át, és fenntartója a Tolna - Baranya - Somogy-i Evangélikus Egyházmegye lett. Híressé lettek az iskola tanulói közül századunkban Illyés Gyula, Gál István irodalomtörténész és Lotz János nyelvész. 1948-ban ezt az intézményt is államosították, ekkor vette fel híres tanítványának, Petőfi Sándornak a nevét. (Vö. Bonyhád a 18-20. században. Szerk.: DR. KOLTA LÁSZLÓ. Bonyhád, 1975.) Ennek a gimnáziumnak voltam a tanulója 1931 őszétől 1939 nyaráig, s ez a tanulmányom a diáknyelvről 1989-ben született. A Bonyhádi Öregdiákok Szövetsége szokásos évi közgyűlésén felkérésükre e témáról előadást tartottam.

3. Milyen is volt a harmincas évek bonyhádi diáknyelve? A mai diáknyelvvél összehasonlítva mutatom be, ahogy tettem egy régebbi népszerűsítő írásomban (A diáknyelv régen és ma. Lányok könyve. Szerk.: SZABÓ ÉVA. 1983. 248-51.). RÁ CZ ENDRE is így oldotta meg a pápai diáknyelv bemutatását a feljebb idézett tanulmányában, de ő még más iskolák korabeli nyelvhasználatával is szembesítette a jellegzetesebb szavait. Én arra törekszem, hogy a bonyhádi diák-
szavakat, kifejezéseket lehetőleg hiánytalanul mutassam be. Nem egyszerű dolog ez, ugyanis szinte minden osztálynak voltak olyan szavai, kifejezései, amelyeket csak ők használtak.

Több különbség is van a mi diáknyelvünk és a mai között.

A legszembevetőbb az, hogy a régi diáknyelv szókincsében és kifejezőkészségében sokkal szegényebb volt, mint a mai diákok nyelve. A Lányok könyvében megjelent tanulmányomban azzal magyaráztam ezt a jelenséget, hogy a mai diák benne él a társadalomban, részt vesz városa vagy községe művelődési és szórakozási lehetőségeiben. A harmincas évek vidéki diákjának élete nagyon egyszerű

képletet mutatott. Délelőtt az iskolában ült az órákon, ebéd után pedig fél 5-ig játszhatott az iskolaudvaron, sétálhatott a városban, intézhette a dolgait. Amikor azonban a diákotthonban elhangzott fél 5-kor a *szilenciumot* jelző csengőszó, minden tanuló, akár a diákotthonban lakott, akár albérletben élt, vagy a szülői házban, köteles volt leülni és készülni a másnapi órákra. Az iskola vagy a diákotthon gondoskodott a diákság szórakozási és művelődési lehetőségeiről. Az iskola és a diákotthon pedig jóval szűkebb keretek között mozgott és élt, mint a város. E tanításomat azóta vissza kellett vonnom. Ha ugyanis igaz lenne, a mi hajdani diáknyelvünknek tele kellene lenni az iskolai életre vonatkozó szavakkal. Nem így van, hiszen e témakörökben is jóval gazdagabb a mai diáknyelv szókincse. Nézzük csak!

Iskolánkat nyelvhasználatunkban *gimnáziumnak* vagy röviden *giminek* neveztük, a régi diákotthont *internátusnak*, az újat *diákotthonnak* hívtuk, mindkettőt egyformán *intinek* becéztük. Egy időben a tornaterem öltöző részében is laktak diákok, ezt *fellegvárnak* neveztük, mert magasabb helyen állt az épület, mint az internátus többi épülete. Itt emlitem meg azt, a diáknyelvre az is jellemző, ahogy az iskolaszékhely más iskoláit megnevezi. Abban az időben Bonyhádon még egy középfokú iskola volt, egy leánypolgári. Zárdának vagy *polgárinak* neveztük, a tanulóit kissé körülírtam: az *apácákhoz járók*. Nyelvhasználatunkban az efféle szavak: *suli*, *sulaj*, *sulesz*, *sulkó*, *agytankoló*, *okosulda* még ismeretlenek voltak, a diotthont sem neveztük *kolinak*, *kolesznek*, *börtönnek*, *kóternak* vagy éppen *vigvannak*, *apartmannak*.

Arra sem volt példa, hogy igazgatónkat valaki *főnöknek*, *nagynöknek*, *górénak* vagy *serífnak* nevezte volna. Ők nyelvhasználatunkban *igazgatók*, *direktorok* voltak, legfeljebb – magunk között – *dirik*. A tanáraink beszélgetéseinkben nem voltak *tancsik*, *okeszok*, *okítók*, *hajcsárok* vagy éppen *rabvallatók*, ahogy ez ma divat. Sokszor emlegettük őket ragadványnevükön vagy pedig az öreg + család-név jelzős szerkezettel (az *öreg Hajas* stb.). Egy tanárunkat csak a családnévén neveztük (Zerinvári), ui. túlságosan hosszú volt a neve. A tanári ragadványnevek a ma szokásos módon keletkeztek. A *Brüxi*, a *Szász Detre*, *Kocsis*, *Spende*, *Kecske*, *Poze*, *Hári* stb. nevekre minden kortársam emlékszik. Egyik kedves tanárunkat mindenki *Komának* szólította. Magunk között mi is így neveztük. A pedellus, akkoriban *Lositz* vagy magyarosítás után *Lovász bácsi* volt, de ha haragudtunk rá, csak *Lositz* vagy *Lovászi feter*-nek neveztük. A diáknótában is szerepelt: *A gimnázium tetejében / Lositz feter ül feketében. / Látod, babám, látod, / Ő is engem gyászol, / El akar-nak vágni algebrából.*

Érdekes dolog az, hogy a diákság körében korántsem volt olyan elterjedt szokás a csúfnév és bóknév adása, mint napjainkban, ami-

kor szinte melegágya a ragadványnév-adásnak az iskola. A családnév-
ven emlegettük, sőt sokszor szólítottuk egymást. Egy Amstadt nevű
diáktársam viselte az *Amika* vagy a *Ramakó* nevet. Egy eléggé csú-
nyácska leánnyal bosszantottuk őt. A leányt mi *Fruzsina*knak neveztük.
Volt *Kuli*, *Kukszi*, *Kutya*, *Faszora*, *Picsora*, *Zabi* ragadványnevet
viselő diáktársam.

A gimnázium diáksága *alsósokból* és *felsősök*ből állt. Az első-
söket *szecsának*, a másodikosokat *sáskának* hívtuk. Meg kell azon-
ban jegyeznem, hogy amikor az elsősöket *szecsának* neveztük, az
apróra vágott szalmára vagy kukoricaszárra, a keveréktakarmány ré-
szére gondoltunk. A másodikosok *sáska* elnevezése viszont a szöcs-
kével hozta összefüggésbe. É. Kiss SÁNDOR vizsgálataiból tudjuk
(MNY. LXV. 456-8.), hogy a XVII. és a XVIII. században a debreceni
kollégiumban a kezdő tanulók a *sexta classis* tanulói voltak. A
sexta (hatodik) szóból népetimológiával alakult ki a *szecska*.

Az elsős tanulók nem tegezhatték az ötödikeseket és a fel-
jebbjárókat, a másodikosok a hatodikosokat és a feljebbjárókat, és
így tovább. Ha valaki tegezni mert egy felsőst, a legenyhébb bü-
ntetése ez a mondat volt: *Mikor ittuk meg egymás lábvizét?* A na-
gyobb büntetés a pofon volt. A köszönés: *alászolgája*, a megszólí-
tásuk: *családnév és az úr szó (Álmos úr, Bognár úr stb.)*. Egyéb-
ként a tanárokat is így kellett köszönteni 1935-ig, ekkor bevezet-
ték a *Szebb jövőt* köszönési formát. Az alsósok, illetve az egymást
tegezők *szervusz*, *szervusztok* szóval köszöntötték egymást. A *heló*,
a *szia*, *sziasztok*, a *csaó* a *by-by* még nem voltak használatos kö-
szönési formák, bár Bonyhádon a német és latin mellett az angolt
tanították harmadik nyelvként. Leánytanuló-társainknak *kezécsóko-
lom*-ot köszöntünk.

A tantárgyakat úgy neveztük meg, ahogy a bizonyítványban vagy
a tanrendben szerepeltek. Tehát: *vallás*, *magyar*, *történelem*, *né-
met*, *latin*, *számtan és mértan*, *fizika*, *rajz*, *ének* stb. A *nyögtan*,
a *rohadalom*, a *törcci*, a *fizi*, a *matek*, a *fizosz*, a *biosz*, a *dög-
tan*, a *tesi*, a *kornyika* szavakat még nem használtuk. A dolgozat-
írás akkor is nagy dolog volt, s a ma diákja sem tudja megszépíte-
ni vagy a jelentőségét csökkenteni azzal, hogy *dolinak*, *dolcsinak*,
dogának vagy *cetlinek*, *röpcsinék*, *röppentyűnek* vagy *fapadosnak* ne-
vezi, aszerint, hogy röpdolgozatot írnak vagy rendes dolgozatot.
Mi *házi dolgozatot* vagy *iskolai dolgozatot* írtunk. A meg nem enge-
dett segédeszközöket *puskának* neveztük, akár otthon *macskanyelv*re
vagy *kutyanyelv*re írt anyag volt az, vagy az Aczél Testvérek latin
fordításai. Az egyik tanárunk a *bakter* szót használta, sőt néha
azt a szót, amelyből e szó származik, a *salabakter* szót. RÁCZ END-
RE idézett dolgozatában feltételezi azt, hogy a *salabakter* szó e
jelentésébe a *saláta* 'gyűrött, számarfüles könyv vagy füzet' je-
lentésével is belejátszott (i. m. 148-9). A *saláta* szót mi is

használtuk, sőt a mai diáknyelvben is megvan. A mai diák nagyít, a puska helyett a legtöbbször *ágyút* mond.

A diáknyelvünknek ma a legtöbb szava az osztályzatokra, az érdemjegyekre vonatkozik. Az elégtelenre több mint 300 szót ismerünk a különböző gyűjteményekből. Különösen sokat gyűjtött össze MIZSER LAJOS (Nyr. XCV. 418–9; Nyelvünk világa 144–6), KOLTÓI ÁDÁM (ÉdAny. VII. 1. sz. 8) és e sorok írója (AnyKözműv. 110). Az elnevezések zöme alaki hasonlóságon alapul: *fa*, *kampó*, *karó*, *szög*, *furkó*, *gerenda*, *csutka*, *trapper* stb. Aki sok egyest szerez, *fásítási hónapot tart*, vagy éppen *szőlőtulajdonos*, hiszen annak sok karóra van szüksége. Az elégséges *kettős*, *kettőske*, *proletár jeles* ("Hiszen jó az a szegény proletárnak"), *stabil jegy* (talpa van és nem billeg), a közepes: *fogas*, *hárem*, *tri*, *arany közép*, *hattyúnyak*, a jó: *fordított szék*, a jeles: *ötös*, *jelős*, *pityorka*, *paraszt kitűnő* stb. A harmincas években kevesebb jegyből válogathattunk, de az elnevezések száma is jóval kevesebb volt. Az elégtelenre a leggyakoribb szavunk a *szekunda* volt, de nem kevésszer használtuk a *tök* szót, sőt néha a *bunda* is előfordult. Aki elégtelenre felelt, *beszekundázott*, *bevert*, *beszedett*, *betökölt*, *behúzott* vagy *bezúgott*. Ezek zöme nagyon jó példa arra, hogy a diáknyelvben a szavakon kívül nyelvtani jelenségeket is találunk, olyanokat, amelyek nincsenek meg a köznyelvben. A felsorolt igék a köznyelvben tárgyas igék, a diáknyelvben tárgyatlanok, többnyire állandó határozós vonzattal (*bezúgtam számtanból*).

Aki megbukott, azt *elvágták*, *meghúzták*. Ma is használják e szavakat a diákok. S itt kell említenem a régi és a mai diáknyelv között a második nagy különbséget. A régi alapjában véve nevének nevezi a dolgokat, a mai nagyon szeret megszépíteni, eufemizálni. A megbukás, a javítóra készülés szavai nagyon jól mutatják ezt. Aki nyáron javítóra készül, az *nyári egyetemre jár*, aki megbukott, azt *visszatapsolták*, annak *bevonták a betétlapját*. De azt is mondják, az *újra húzhat* vagy (ha pl. a harmadik osztályt kell ismételnie) *nagyon megszerette a harmadikat*.

Az osztályzatok közül vissza kell térnem a mi időnkben az elégtelen leggyakoribb elnevezésére, a *szekundára*. RÁCZ ENDRE idézett tanulmányában részletesebben ismerteti a szakirodalomra hivatkozva e szó eredetét, és beszél e szó lassú kiszorulásáról (149). A *szekunda* szó egyre kevesebb helyen fordul elő, annál gyakrabban a rövidített változata, a *szeka*. Főiskolás hallgatóim feljegyezték Miskolcon, Ózdon, Esztergomban, Székesfehérváron, Abaújszántón, Szolnokon és még néhány helyen. Nyíregyházán hosszú ideig *szekundabarlagnak* vagy *szekundakapunak* nevezték a városháza árkádját, és babonából nem mentek el alatta. Az elnevezést egyre kevesebb diák tudja már, bár az árkád alatt valamiféle babonából ma sem mennek el. Itt kell megemlítenem a Szolnok megyei diákok

egy eléggé új osztályzat-elnevezését: az egykettedes osztályzatot *al-fá*-nak nevezik, és a szót kötőjellel írják. Ui. ha az elégtelent *fá*-nak nevezzük, ha alája kerül egy függőleges vonás, az csak *al-fa* lehet a magyarázatuk szerint.

A mai diáknyelv kedves témája az étkezés. A *kajálda*, a *kop-lalda*, az *éheзде*, a *csámcsogó* ma a *kajálás* vagy *flamózás* helye. S milyen csodálatos ételek vannak! A *Petőfi-leves* (Minek nevezzetek? c. verse miatt), a *Zilahi-leves* (híres regénye: Valamit visz a víz), a *Zrínyi-leves* (bevette és kirohant), a *Bolyai-leves* (sok benne az ismeretlen), a *BMV-leves* (Bele minden vacakot!), a *menza-leves* (zöldségleves), a *csizmatalp*, a *robbantott csirke*, a *gyíkhús*, a *lófej* stb.

Mi a konviktusban étkeztünk, ahol két szenior, két nyolcadikos diák parancsnokolt, az elsős diákok pedig az asztalokhoz hordták a konyhából az ételes tálakat. Sietett bejutni a helyére mindenki, hogy a kenyérből, a szatyiból sarkos-t cserélhessen magának. A sarkost a tányérjára tette *Ezt stoppolom!* kijelentéssel. Az ételek közül csak a *svartni*-nak (disznósajt) és a *babcsuszpájz*-nak (babfőzeléknek) volt külön neve. Volt ugyan egy ízléstelen szavunk ételmegnevezésre, de csak ritkán használtuk, mert az étel csak az ún. *téli étrendben* fordult elő, akkor is csak kéthetenként: a sárgaborsó-főzelék-et *marabuf.s*-nak neveztük. Nagyon fontos szó volt a konviktusban a *repeta*, és nagyon fontos nap november 5-e, a *díszebéd* napja. A konviktusi *ephorus* (az étkezdet irányító tanár) ekkor megemlékezett Marhauser Imréről, A konviktus alapítójáról.

Életünk java a diákoththonban, az *intiben* vagy a *kasztrákban*, az albérleti szobákban zajlott. A szilencium kezdetéig meglehetősen víg volt az élet, persze, azoknak nem, akiknek a diákoththonban szobafogság-uk volt. Megbeszéltük a délelőtti iskolai eseményeket, azt, mi várható másnap, kinek mi volt *mázlija*, kinek *pechje*, a tanárok közül ki *pikkel* ránk, ki hogyan *vágódott* be valakinél, ki kinek *nyal* (a mai diák *pedálozik* vagy *nyalizik*), ki mire *vág föl*, ki hogyan akarja a másnapi dolgozatírást *elbliccelni*, ki megy el Schall professzor úrhoz (az iskola orvosa), hogy 2-3 napra betegnek nyilvánítsa, ki fog valamilyen tárgyból *exkuzálni* (vagyis jelenteni azt, hogy valamilyen okból nem tudott készülni). Néhányan büszkék voltak arra, hogy a tananyag egyszeri elolvasása után milyen remekül tudtak *hasalni* vagy *hantálni*, és lenézték azokat, akik *benyalták*, *bevágták* a leckét, és *vágógépeknek* nevezték őket. E szavakat a mai diák is használja.

Akkoriban *plajbásszal* vagy *pennával* *streiboltunk* vagy *szkribáltunk* az *írkákba*, a címetek *léniával* húztuk alá, és gyakran használtuk az *indiarabbert*. A maiak *cerkával* vagy *pennával* írnak rongyos füzetekbe, a *laskákba* vagy *salátákba*, a hibás szavakat *dirkával*, *racsíval*, *racskával* vagy *smirglivel* törlik. *Vonzát* hasz-

nálnak a címek aláhúzására.

Ezek voltak az iskolával, az iskolai élettel kapcsolatos szavaink. Nem könnyű a számbavételük, hiszen négy, négy és fél évtized elmúlt azóta. De azért sem könnyű, mert szinte minden osztálynak voltak olyan szokásai, amelyeket csak ők használtak. Nézzünk erre néhány példát. Az 1931/32. tanévi nyolcadik osztály *Guttman Céh* nevű csoportot hozott létre, akik az osztály tanulóit, ha valami fontosabb dolog (szereplés, érettségi stb.) előtt álltak, *meggutmanolták*. Ez azt jelentette, hogy négy erős tanuló megragadta a *meggutmanolandó* tanuló kezeit és lábait, felemelték, sőt feldobálták a levegőbe, alaposan megráncigálták. Egy másik osztály együtt nézte meg a Rákóczi induló c. filmet. Ebben volt egy a kor szokásai szerint lezajló párbaj. Az osztály tanulói örökké sértgették egymást, hogy párbajozhassanak, s annak szakkifejezéseit használhassák. Az én osztályom létrehozta a tízpercekben működő *Jódlí* zenekart. A tagok szenes lapáttal, ceruzával, más súlyosabb tárggyal verték a taktust a tanári asztalon, a kályhán, a szemétládán és az ablaküvegen. Az egyik fiú felhúзва a nadrágja szarait, a padok előtt táncot lejtett. Mire felsősök lettünk, az osztály szinte minden tagja megtanult tarokkozni. Délutánonként 2-3 *kaszt-rában* is folyt a játék. Kedvenc játékaink a *glityizés* (golyózás), *pilinckázás* (egy két végén kihegyezett fadarabra kellett úgy ráütni, hogy felugorjon, s akkor el kellett ütni. Az győzött, aki messzebbre tudta ütni), a *méta*, a *kifutós* és a *futball*. A játékaink műszavait állandóan használtuk, sokszor megváltozott jelentéssel. "*Elfogták a huszonegyemet*" – mondta az a társunk, aki valamilyen cselekedete révén lebukott, és fegyelmi büntetést kapott.

Az iskolai élet szókinccse után nézzük meg a szórakozásra, a fiúk és lányok kapcsolatára, a társas érintkezésre vonatkozó és a mindennapi élet fogalmait jelölő szavakat, kifejezéseket!

Örök téma volt akkor is a szerelem, a lányokkal való kapcsolat. Ma a *srác fűzi* a leányt, *megdumálja* vele a *randit*, *jó nála* valaki, *komálja* a fejét, *együtt futnak*, *együtt járnak*. Ha mód van rá, *zajládára* vagy *ricsajdobozra* valamelyik *kéglibe csámpáznak*, *csörögnek*, *rütyöznek*, *ráznak*, vagy *roznak*. Mi is *udvaroltunk*, *csaptuk* a *szelet*, mi is szerettünk *táncolni*. Ma a fiúk *lapokat kapnak* (a leány szeme a fiúval), *drótjuk van* vagy *jelenésük* (randevú), s ha *becsavarodnak* vagy *begolyóznak*, *smárolnak*, *máringóznak* (csókolóznak). A régi diák *belehabarodott* valakibe, *járt utána*, majd *randevúzott* vele, s végül *smaciztak* (csókolóztak). Járt ő is bálókba, sőt házibálba is, *zsúrba*, de akkoriban ezek még nem voltak *bulik*, sem *balhék*, ahogy ma a fiatalság mindenféle rendezvényt, a házibáltól kezdve a március 15-i ünnepélyig elnevez.

A mi nyelvhasználatunkban is éltek a fiúk és a férfiak megnevezésére efféle szók: *pasí*, *pasas*, *pasmag*, *manusz*, *ipse*, *mandró*,

muki, muksó, klapec; a mai diák még ezekhez hozzátette a krapek, hapi, hapsi, pók, pacák, szivar, tag, ürge, csávó, fater, polgár, káder és a fazon szavakat, sőt újabban az állatvilág hímjeinek a nevét. A nők, a lányok elnevezésére a csirke, a tyúk, a liba, a spiné és a spinkó szók éltek akkoriban; ma ezeken kívül használják a csaj, csajka, bige, bula, massa, moha, baba, bébi, anyuci, mutter, cápa, bőr, tehén megnevezéseket, s újabban az állatvilág nőstényeinek a nevét.

A mi szóhasználatunkban még ismeretlen szó volt a szülők jelölésére az ősök, az őseim szók, a testvér megjelölésére a tesó, a családot sem neveztük pereputynak. Nem volt rossz íze a fater, a faterom, a mutter, a mutterom szóknak, hiszen a lakosság egy része német anyanyelvű volt. Ma vált csak divattá idegen férfiakat faternak, idegen nőket mutternek nevezni. Utoljára a 60-as évek végén találkoztam Vencsellőn diákokkal, akik a fater és a mutter szón az édesapát és az édesanyát értették. Vencsellőn is sok a német anyanyelvű ember. Ha mi idegen férfira használtuk a fater szót, feter lett belőle.

A mai diáknyelvnek hihetetlen mennyiségű szava van az ember külső és belső tulajdonságaira. A kicsi, alacsony termetű tökmag, kerti törpe, babszem, szilvamag, alagsori, talajmenti stb; a nagy, magas termetű colos, coli, loghec, égbekiáltó, felhőkarcoló, menyeyei lajtorja, zsiráf gondozó, égi meszelő stb.; a sovány ember csontváz, csontvázkollekció, csonthuszár, csontvári, egércsödör, szunyogcsödör, girnyó stb.; a kövér ember dömper, gőzkoca, hájbár, hájbüfé, húskombinát, vitamingolyó, zsírbüfé, dagadt, zsírflekk, hájtorony stb. Az erős fiú deltás, kajakos, badis, a kopasz simafejű, a szeplős pettyes, légyszaros, lúdtojás, a fekete hajú kormos, a vörös piroska, a szemüveges kobrás, a nagyfülű kajlamuki, a dülledt szemű gurgulya szemű, a jó alakú lánynak jó a karosszériája, a szép lábúnak jó az alváza, a nagyfogú fogarasi, a kancsalból pedig jó postás lenne: egyik szemével a levelet nézi, a másikkal a házszámot. A buta, a mafla agyilag zokni, hígagyú, mamlaszovics, golyós, hangyás, bunkó, nyomott, süket, süsü, gügye, gyagyás, gyagyarek, balek, dinnye, dilikokárda, stikkes, magas neki valami stb.; a bolond dilis, dinkás, lóg egy deszkája, elmentek neki, s még nem jöttek vissza stb.; a hazudozó ezredes (minden ezredik szava igaz), hadovaláda, a műveletlen ekeferkó, venyigejani, bunkó, ugat belőle a kultúra, az ügyetlen kétbalkezes, favágó, toplák (a topa szóból), a nagyképű adja a bankot, játssza az esztét, játssza a bazárit, a szemtelen pofátlan, képetlen, még van bőr a pofáján, aki bolondozik, ökörködik, aki azt akarja, hogy ne vegyék észre, terepszínű pofát vág, aki becsap valakit, az átmegy szivattyúba vagy beadja a brámert, aki elhisz valamit, bedőlt, mint mackó a málnába, aki éhes, Beethoven ciklust jár a gyomra, aki

megbolondult, befalcolt, aki közösül, belekölykezik, és aki meglepődik, azt mondja: Azt hittem, lebabázok az első kanyarban.

A mi szóhasználatunkban a külső és belső tulajdonságokat általában a k ö z n y e l v i a l a k j u k o n neveztük meg. Persze, használtunk mi is metaforákat, de ezek között akad izléstelen, durva szó. A mákszem, a törpe, a s.ggdugasz, a porbafingó, a colos, az égimeszelő, a létra szavakat használtuk legtöbbször az alacsony és a magas termet jelölésére. A sovány embert gilisztának vagy kriptaszőkevénynek, a kövéreket dagadtnak, dagadéknak vagy hájtömegnek neveztük. A buta ember dili, dilinós, vízfej, ökör, Schafskopf (birkafej, a némettanárunk szokta mondani), lüke, hülye, hólyag, ötödött vagy hájfejű volt, a jelentéktelen nikhaj, a szélhámos link, linkóci, széltoló, a nagyképű felvágós, a csak pozitív tulajdonságú klassz vagy stramm gyerek volt, a csak negatív tulajdonságú piszok vagy mocskos alak volt. Az aljas embert stricinek, a feltűnően viselkedő fiataalt jampecnak vagy jampinak neveztük. Aki utánozott valakit, szopott tőle, aki hazudozott, hantált, aki állandóan töprengett, tökölődött, aki félt, citerázott vagy cidrizett. Ha valaki kényszerűségből táncolt valakivel a tánciskolában, az fuvarozott, aki csak nézegette a lányokat, az stírolta vagy spektálta őket, és csak flangált a teremben.

A mai diáknyelvben szinte minden testrésznek van köznyelvitől eltérő neve. A szem bilux, kuklyuk, a mell duda, előny, tejcsárda, az orr frínyó, porszívó, az arc pofalemez, a száj fecsegő, csőr, a láb mankó, virgács, löcs, a kéz jatt, a haj hári, séró, a fej kókusz stb. A mi nyelvünkben alig volt külön szó a testrészekre. A fej tök vagy buksi, az arc pofa vagy pofalemez, a száj csőr, a kéz mancs vagy pracli, és a láb csülök vagy pata volt.

A ruházkodás szavai között egyetlen diáknyelvi szó sem élt a harmincas években Bonyhádon. A mai diák annál többet ismer: szerelés, ikrek sapkája vagy cicifix (melltartó), lábhüvely (cipő), kabunyusz (kabát), kultúrmadzag, szuperrongy (farmer), tyúkszemtok (cipő), fejradiátor (sapka) stb.

A tetszés, a nem tetszés, a közömbösség és egyéb emberi érzelmek kifejezésére nekünk sem volt sok szavunk, a mai diáknyelv sem bővelkedik ezekben. Ha valami nem érdekelt bennünket, le van ejtve – mondtuk. Az érzelmekkel tele 'igen' így hangzott: naná! az érzelmekkel tele 'nem' pedig: Egy frászt! Kár a gőzért – mondtuk rossz akarattal annak, akire haragudtunk, ha láttuk, nem sikerül neki valami. Dakli a hasadba! Fortin rúglak! (a forte angol szó: vkinek a legerősebb oldala. Mi ezt testrészsre vonatkoztattuk.) Az elefes vagy kétféleképpen is feloldva: Lótusz fakadjon sírodon! és Lovászi feter siessen!, és a Nyasgem! fenyegető formulák voltak. Az zicher! – erősítettük meg valakinek a véleményét.

A mai diák kamelja, bírja vagy egész mondattal: jó vagy nálam

fejezi ki a tetszését. Akit azonban nem szeret vagy nem tetszik neki, azt *rühelli*, *ott nem stokkol a buli*. *Begyufázik*, *bemajrézik*, és csodálkozásában *leájul*. *Felforr az agyvize* (melege lesz), *kiveri a huppot*, *arénázik* (veszekszik). *Oké, lezser* (rendben van) *szavakkal erősíti a beszélgető társ véleményét*, vagy *Mint a vöcsök! Na még vili!* mondatokkal. A nincs almás, a nem valószínű *nem vastagon*, a halgass *dugulj el már!*, a távozz *tele van veled a hócipóm* vagy *kopj le!*

A pénzt mi *gubának* vagy *dohánynak* neveztük, s ha valaki elvette, *elcsaklizta*, *elemelte* vagy *megcsapta*. A mai diák ezeken kívül a *steksz*, a *lóvé*, a *leves*, a *suska* és az idegen valuták nevét is használja, s ha valakinek sok pénze van, az *vastag*. Aki lop, az *siklt*, az *pofon vág vmit* (amit ellop), *furulyának nézi* és *mégfújja*. A rendőrök elnevezésére a tolvajnyelv minden szavát felhasználják ma (*hekus*, *dekás*, *zsaru*, *fakabát*, *fejvadász*, *jard* stb.), mi csak a *rendőr* szót ismertük.

Jellemző vonása a mai ifjúsági nyelvnek a túlzó jelzők és határozók nagy száma és igen gyakori használata. Nyugodtan mondhatom, a harmincas évek bonyhádi diáknyelve és a mai között a harmadik nagy különbség itt található. A *baromi*, *állati*, *haláli*, *oltári*, *világi*, *dög*, *hulla*, *lepra*, *tetű*, *genny*, *gennyes*, *geci*, *szar*, *kurva* stb. a legtöbbször nem egyszerűen jelzői szerepben állnak (*gennyes alak*), hanem igen gyakran fok- és mértékhatározói értékű jelzői szerepben (pl. *borzasztó szép film*). Jellemző az is használatukra, hogy a legtöbbször ésszerűtlenek ezek a túlzások, hiszen valami nemcsak *állati jó*, hanem *állati rossz* is lehet. KOVALOVSKY MIKLÓS megítélése szerint sok szabatosabb jelzőt kiszorítanak, de az ifjúsági nyelvnek sajátos hangulatot adnak (vö. KOVALOVSKY, *Nyelvfejlődés - nyelvhelyesség*. Bp., 1977. 119). Néhány írónk gyermek- vagy ifjúsági hőséne beszédmódját elsősorban e túlzó jelzőkkel jellemzi (Kolozsvári Grandpierre Emil, Ember Mária).

A harmincas években a *klassz*, a *stramm*, az *irtózat*os, az *iszonyatos*, a *bődületes*, a *csodálatos*, a *fantasztikus*, az *isteni*, az *angyali* és az *ördögi* szókkal túloztunk tulajdonságot, cselekvést, tettük oda jelzőnek személyek vagy dolgok neve elé, és az *angyali*, a *klassz*, a *csodálatos* csak pozitív tulajdonságok, cselekvések, személyek, dolgok elé járulhatott jelzőként, s csak ritkán fok- és mértékhatározóként.

Fontos különbségnek tekinthetjük a régi és a mai diáknyelv között a verekedésre, a pusztulásra, a halálra vonatkozó szavak számát. A *k* betűig készen álló, mai diáknyelvi szókinccset tartalmazó szótárom kb. háromezer szavából tizenhárom százalék e jelentésmezőbe tartozik. *Megcsap vkit*, *megrak*, *elhirigel*, *meghirigel*, *lesimáz*, *bunyó*, *megbunyóz*, *kampec*, *bekampecol*, *bekrepál*, *fortin rúg*, *kap egy frászt* - mondtuk annak idején. A mai diák szókinccs-

ben, az adás-kapástól és az arénázik szótól csak a kinyír-ig 300 szó között válogathat a diák a balhé fokának megfelelően. A háborús regények és filmek, az emlékiratok, a horror filmek hatása alól nem vonhatta ki magát nyelvhasználatában sem a diákságunk.

A mai diáknyelvre igen jellemző az ízléstelen, a durva és trágár szavak használata. A káromkodásokat, az anyagcsere és szexuális élet mozzanatainak és eszközeinek megnevezéseit, az állatvilág szavait emberi tulajdonságok és cselekvések megnevezésére szinte állandóan hallhatja az ember a fiatalság nyelvhasználatában utcán, iskolaudvaron, közlekedési eszközökön. Nem zavarja őket az, hogy olyan szavakat használjanak e fogalmak megnevezésére, amiket mások nem értenek, vagy elferdítsék ezeket a szavakat (az iskoláját az istenit helyett, a kibaltázott vele, ő is a Rákóczi téren sétál, a basa meg a kutya stb.).

A durva beszéd, a trágár szavak használata a harmincas évek bonyhádi diáknyelvére is jellemző volt, de csak a zárt baráti közösségekben; felnőttek, ismeretlenek és nők előtt, továbbá tanáraink és szüleink előtt eszünkbe sem jutott az ilyen szavak használata. A kasztrákban, a diákotthoni szobákban villanyoltás után történetek, viccek mesélésekor gyakran előkerültek trágárságok. A mi hálósobánk villanyoltás után iskoladrámát írt, amely Sz. r a malomban, avagy mitől bűdös a nullás liszt címet viselte. A ragadványnevek között emlegetett Ramakó ott állt az ugyancsak ott említett Fjuzsi erkélye alatt és énekelt: Nézd csak, Fjuzsi, mint ragyog a luna, / Mintha minden cseppje színaranyból vúna, / Pacsirták dalolnak halkan / stb. stb., és jöttek a tömény trágárságok. A tabu fogalmak nevét a tolvajnyelvből vettük, s így csak a beavattak értették. SZIRMAI tolvajnyelvi szótárában (1924), de 1963-ban KISS KÁROLYÉban is broki a hímvessző. Mi is ezt a szót használtuk. Amikor azonban az angol tanulmányainkban találkoztunk a broken-hearted (megtört szívű) szóval, így emlegettük. Ugyancsak a tolvajnyelvből vettük át a közösülés szóra a hargenol alakot. Magát a közösülést pedig hargenpartinak neveztük. BÁRCZI GÉZA héber eredetű szónak tartja, és verekedik jelentéssel említi. (A "pesti nyelv". MNy. XXVII. 285), ugyancsak verekedik a szó jelentése BAROSS JÓZSEF és SZÜTS LÁSZLÓ Megszólal az alvilág c. argószótárán. A broki és a hargenol ('közösül') szavakkal utoljára az 1960-as évek végén találkoztam a vencsellői diáknyelvben. Vencsellő lakosságának egy része német anyanyelvű, akárcsak Bonyhádé.

4. Ha a bonyhádi diáknyelvi szókincs eredetét vizsgáljuk, meg kell állapítani azt, hogy legtöbb szava a köznyelvből való, de igen sok szót vett át az iskolában tanult idegen nyelvekből. Mind a köznyelvből, mind a tanult nyelvekből sok szót az argó, a tolvajnyelv közvetítésével, az ott használt jelentéssel vette át. Jelentős forrása volt még szókészletének a Bonyhádon beszélt sváb és

zsidó nyelv. Ezeket az elemeket a helyben lakó diákok hozták be az iskolába. Az egyéb nyelvváltozatokból szinte csak mutatóban volt egy-egy szava.

Az átvett szavakat a legtöbbször más értelemben használta, mint az átadó nyelv, sőt gyakran a szavak alaki változáson is átmentek. Sok esetben egészen világos a képzettársítás, máskor alig lehet nyomon követni. Tárgyak, cselekvések, tulajdonságok megnevezésére a legtöbbször a köznyelv szavait használta fel szinte mindenféle kötöttség nélkül. A névátvitelnek szinte minden fajtája megtalálható a szókincsben.

(A hivatkozásaimban a következő rövidítéseket használom:

MTsz. = SZINNYEI, Magyar tájszótár. Bp., 1893–1901.

D. = DOBOS KÁROLY, A magyar diáknyelv és szótára. 1898.

JV. = JENŐ-VETŐ, A magyar tolvajnyelv és szótára. 1900.

R. = a budapesti rendőrség kiadásában A tolvajnyelv szótára. Bp. 1911.

Sz. = SZIRMAY, A magyar tolvajnyelv szótára. Bp. 1924.

B. = BÁRCZI, A pesti nyelv. MNy. 27: 228, 284; 28: 85.

K. = DR. KISS KÁROLY, A mai magyar tolvajnyelv. Bp., 1963.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp., 1967., 1970., 1976.

BÁRCZI = BÁRCZI, A magyar nyelv múltja és jelene. Bp. 1980.

R. = RÁ CZ ENDRE, Diáknyelv Pápán a harmincas években. MNy. 1967: 145–56.

BSz. = BAROSS—SZÜTS, Megszólal az alvilág. 1990.)

A puska (iskolai segédeszköz. D.), a macskanyelv és a kutya nyelv (olyan papírcsík, amelyre puskának vmilyen anyag került), a saláta (nagyon elhasznált tankönyv vagy füzet, R.), a tök (elégtelen, D. R.), a beber, betököl, behúz (elégtelenre felel), a sarkos (a kenyér sarok része), a mákszem, a törpe (kicsi, alacsony), égi-meszelő, létra (vékony magas fiú), a fuvaros (ha valaki táncolni kényszerült a tánciskolában olyan valakivel, akivel nem akart), a gilisza, a kriptaszökevény (vékony, sovány) stb. mind hasonlóságon alapuló névátvitelek. Sok ezek közül a tolvajnyelv közvetítésével az ottani jelentésében került be a diáknyelvbe. Ilyenek: a tyúk, a liba, a csirke (leány, nő), a nyal, benyal (behízelt magát), a csőr (száj), megcsap vmit (ellop), megcsap vkit (megver vkit), a dohány, a pénz stb. szók KISS KÁROLY szótárában adatolva vannak, sőt a dohány, a guba már megtalálható DOBOS szótárában is. A hangulati hasonlóságon alapuló névátvitelek száma már jóval kevesebb: hólyag (buta gyerek), hasal (felkészültség nélkül beszélt, MTsz.), vízfej (ostoba), tökölődik (sokáig gondolkodik vmilyen feladat megoldásán), pelenka (rossz nő, egy hírhedt nőnek a ragadványneve is ez volt). Az érintkezésen alapuló névátvitelek közül

elsősorban azzal a típussal találkozhatunk, amely a rész nevét hozta az egész helyett: *pofa* (ismeretlen ember, TESz., BSz.), *fej* (ember). Néhány nyelvtani asszociáción alapuló jelentésátvitel is volt a bonyhádi diáknyelvben: *alsós* (diák) és *felsős* (diák).

A népnyelvből vette át a *zsaru* (a zsandárból, TESz.), a *bagó* (cigaretta, a bagoly szóhasadásával, TESz., K.) és a *glityizik* (golyózik) szavakat. A sport nyelvéből valók a *csőrrel lőtte meg a labdát* (cipőheggyel, B.), a *kapura suttolgattak* (lőttek) kifejezések. A kártyások nyelvében szerepelt e kifejezés: *elfogták a huszonegyemet* (akkor mondták, ha valamilyen csíny nem sikerült). Két szavuk tulajdonnévből lett: *pali* (ostoba ember, B., TESz., BSz.), *muki* képzett változata: *muksó* (a Nepomuk név elől csonkult alakja képzővel ellátva ember, pasas jelentésben, TESz.).

A tanult nyelvek közül a legtöbb szót a németből és a latinból vett át a harmincas évek bonyhádi diákja. A német átvételek nagy számát az okozta, hogy Bonyhád ebben az időben szinte a magyarországi németiség központja volt, és sok német anyanyelvű diák járt az iskolába. Ezen kívül sok német szó a tolvajnyelv közvetítésével került be a diáknyelvbe.

Egyenesen a németből vettük át változatlan jelentésben a *ziher* (biztos), a *fater* (apa), a *mutter* (anya), a *safskopf* (birkafej, a némettanárunk rosszálló szava, tőle átvette a diákság), *svartni* (disznósajt), a *pech* (balszerencse), a *sreibol* (ír), a *ci-teráz* (fél), a *stírol* (néz), *blattozik* (kártyázik), *meggutmanol* (vkit két kezénél fogva megráncigáltak), *fresszol* (fal), *zaufol* (eszik - iszik mértéktelenül), *cupfol* (uszít) stb. Más német eredetű szavak a tolvajnyelv közvetítésével kerültek be a diáknyelvbe. Ilyenek: *frász* (pofon, K.), *bliccel* (SZIRMAY szótárában: a fizetés elől szökik, a bonyhádi diáknyelvben: a felelés elől tér ki valaki), *pasi*, *pasas* (ismeretlen férfi, K., TESz., BSz.), *pasmag*, *pasinger* (férfi, a *pasa* játékos diáknyelvi továbbképzései), *spiné* (nő, K., B., TESz., BSz.), *spinkó* (a *spiné* játékos továbbképzése, BSz.), *spicli* (kém, árulkodó, K.), *flangál* (sétál, K.), *strici*, *strigó* (csavargó, K. BÁRCZI szerint a strigolettó szóból van, tudatos népetimológia. BÁRCZI 270.), *elslisszol* (elfut, K.), *strihel* (sétál, BSz.), *klassz* (igen jó, Sz. K.), *pikkel* (haragszik, K.), *hantál*, *hanta* (hasal, B. MNy. 27: 233. K.), *smaci* (csók, B. MNy. 27: 287, Sz., K.).

Más szavak a német tolvajnyelvből, illetőleg annak sajátos magyarországi változatából jöttek. Ezek: *link* (tisztességtelen, Sz., K., BÁRCZI 258.), *firol*, *befirol* (félrevezet, JV., Sz., K. BÁRCZI 258.), *pucol* (elfut, K.), *stramm* (jó kiállítású), *colos* (igen magas, K.).

Több olyan német eredetű szót használt a diákság, amelyek kimondottan diáknyelvi szók voltak: *feter* (idegen férfi, a *fater*,

apa szóváltozata), *csuszpajz* (babfőzelek, D. TESz.), *bakter*, *sala-bakter* (tiltott segédanyag a dolgozatíráshoz, TESz., R.), *plajbász* (ceruza), *drukkol* (fél). Ezeket a szavakat Dobos is adatolta.

A latin nyelvből átvett szavak zömmel eredeti jelentésükkel kerültek be a diáknyelvbe, tipikus diáknyelvi szók. Dobos mindegyiket adatolta. Ezek: *szilencium* (a diákotthonban a tanulási idő, az ehhez szükséges csend), *gimnázium* (középiskola), *internátus* (diákotthon), *direktor* (igazgató), *pedellus* (hivatalsegéd), *szervusz* (köszönési forma), *szekunda* (elégtelen), *konviktus* (tápitézet), *szenior* (diákfelügyelő az idősök közül), *repetál* (megismétel, újabb adagot kér a konviktusban az ételből), *repetá* (elvonás a *repetál* szóból), *kasztra* (a latinban tábor, Bonyhádon az albérleti szobák), *exkuzál* (kimentí magát), *lénia* (vonalzó), *szkribál* (ír, K.), *penna* (toll), *omenhabetja van* (rossz előjel, Ovidius Fasti-jából való kifejezés: omen habet, ezt azonban a diákok még egy van neki-vel megtoldották.), *ipse* (idegen férfi, K.), *spektál* (megnéz), *bocsásd a fikciómba* (a rendelkezésemre. A fikciónak semmiféle ilyen jelentése nincs.), *Amika* (barátnő, egy Amstadt nevű fiúnak volt a beceneve), *szecska* (elsős diák, a sexta "hatodik" szó népetimológiai alakja). RÁ CZ ENDRE idézett tanulmányában sokat említ ezek közül, különösen részletesen foglalkozott a *szekunda* és a *szecska* szavakkal. Néhányat e szavakból úgy magyarított a diákság, hogy a csonkult tőhöz magyar képzőt tett: *gimi*, *inti*, *diri*, *szeka*.

Egy görög szavunk is volt: *ephorus* (efórus, felügyelő a tápitézetben, a vezető tanár).

A angolból, az iskolában tanult második modern nyelvből is több szót vettek át a harmincas évek diákjai. Meg kell azonban jegyezni, hogy a ritkábban használt szavak közé tartoztak az átvételek, és alig volt köztük olyan, amit az eredeti jelentésében használtak. A tolvajnyelvből átvett *broki* 'hímvestző' jelentésben szinte minden tolvajnyelvi szótárban megtalálható, s valószínűleg az angolból származik. Amikor azonban az angolórákon megtanulták a diákok a *broken-hearted* (megtört szívű) szót, azonnal átvitték erre a *broki* jelentését. A *fortin* rúglak, a *nyald ki a fortimat* kifejezésekben a *forti* az angol *forte* (vkinek a legerősebb oldala) szót tartalmazza, csak hogy az angolban az embernek milyen szellemi képességét jelenti, a diáknyelvben pedig a testileg legerősebb oldalt. A diákhumor szerint ez az ember ülőkéje. Az *indiarubber* szót eredeti jelentésében használták, a radírt jelenti e szó. Érdekes angol átvétel a *stop* és továbbképzett változata, a *stoppol* szó. A tolvajnyelvben és a diáknyelvben a *stop* "ez az enyém", a *stoppol* 'ezt én igénylem' jelentésben használták (K., TESz., BÁRCZI e szót SZIRMAY szótárából hiányolta). A *selfis* (önző) és a *selfiskedik* (önzősködik), továbbá a *spuri* (futás) és a *spurizik*

(menekül) szavak is eredeti jelentésükben fordultak elő a diákok nyelvhasználatában. Népetimológiával *Jössz pisilni?* mondat lett az *especially* (rendesen) szóból.

A héber eredetű szók a jiddis és a német tolvajnyelv közvetítésével kerültek be a magyar tolvajnyelvbe s onnan a diáknyelvbe. A *hirig* (verés) és a *hirigel* (megver, K., SZ.), a *mázli* (szerencse) és a *mázlista* (K.), a *srác* (fiú, JV., Sz., K.) német közvetítéssel jutottak be a diákok nyelvhasználatába. A *jampec* és rövidült változata, a *jampi* (ostoba ember, aki öltözkéivel is elút másoktól; K.), az *elcsakliz* (ellop, B. MNy. 28: 87.) szintén német közvetítéssel kerültek át a magyarba. A szó kontamináció eredménye: *csap* és *pakliz* szók összevonása. A jiddis *pacek* szót SZIRMAY szótárában orr jelentéssel adatozza, a diáknyelv a *pacák* és *pecák* alakváltozatokkal együtt 'férfi' jelentésben használta.

A cigány elemek is a tolvajnyelv közvetítésével jutottak be a diáknyelvi szóhasználatba, többnyire azonos jelentéssel. Ezek: *dili*, *dilis*, *dilinós* (nem teljesen épeszű, R., Sz., K.), a *duma* (beszéd) és *dumál* (beszél, Sz. K.), a *lővé* (pénz, R., Sz., K., BSz. sőt a német és a francia argóban is megvan), a *nyikhaj* (felelőtlen, sehonnai, Sz. B.), alakváltozata a *nikhaj* (K.), a *piál* és ebből elvonással a *pia* (iszik, illetve ital, szinte minden argószótár közli, B. MNy. 27: 239, TESz.), a *manusz* (ismeretlen férfi, e szót is minden szótár közli), a *ruha* (verés) és *ruház* (megver, e szók a *ruhi* 'husáng' szó népetimológiái).

Szláv elemek a szlovák *klapec* (fiú, Sz., K.) s alakváltozata, a *krapek* (Sz. B. MNy. 27: 290, K.), a *bratyi* (barát) és a *tészta* (üres beszéd, névátvitellel, K., TESz., a legtöbb szláv nyelvben megvan). Olasz eredetű szó a *bekrepál* (meghal, német közvetítéssel került a diáknyelvbe, BSz.), spanyol szó a *trabukó* (fiút is, cigarettát is jelentett a diáknyelvben, K.).

Ismeretlen eredetűek: a *kampec* (az MTsz.-ben vége van, a Dobos-szótárban elégtelen a jelentése), a *bunda* (a Dobos-szótárban elégtelen a jelentése, TESz), a *lúke* (ütődött, B. MNy. 28: 85), a *szatyí* (konviktusi kenyér, R. valószínűleg a német *satt* 'jólalkott' szóban kell keresnünk a szó eredetét. Pillanatnyilag azonban nincsen erre semmi bizonyíték.).

5. A különböző nyelvi rétegekből és az idegen nyelvekből átvett szavak alaki változáson is átmentek. A szóalkotásnak a leggyakoribb módjai a bonyhádi diáknyelvben is a szóösszetétel és a szóképzés.

A mai fiatalság a szóösszetételeiben törekszik arra, hogy meghökkentse a felnőtteket: olyan szavakat köt össze, amelyek jelentésben igen messze állnak egymástól (pl. *apatej* = bor, *macskabenzin* = tej stb.). A régi diáknyelvre ez nem jellemző. Összetételeik jobbra jelzői és határozói alárendelő összetett szók. Pl.:

belehabarodik, mákszem, s.ggdugó, porbafingó, alászolgája, vágógép, safskofp, hargenparti, égimeszelő, fellegvár, kriptaszökevény, széltoló stb. Alapjában véve a szóösszetételek száma a mai diáknyelvhez képest nagyon kevés.

A szóképzéssel létrehozott szavak száma még kevesebb. Az a mai diáknyelvi jelenség, hogy egy szó csonkult tövéből 5-6 képzővel is hoz létre új szót (pl. a *farmer*ből *fari*, *faris*, *farmis* stb.), nem volt szokás. Az *-i* képző volt a leggyakoribb: *pasi*, *bratyi*, *zaci*, *diri*, *lityi*, *jampi*, *dili*, *tiszi* (tisztelendő). Ritkább képzők voltak a *-si* (kuksi), az *-s* (dilis), a *-só* (spinkó), a *-kóci* (linkóci), az *-inger* játékos képző (*pasinger*) s az *-ó* (mandró). A *daci* (szekunda), a *muki* és *muksó* (Nepomuk) szavakban elől csonkult meg a szó, s úgy vett fel képzőt. Itt nem szólok az *-ol*, *-el*, *-öl*, *-ál* igeképzőkről, amelyek tulajdonképpen az idegen szó megmagyarosításának az eszközei voltak (*srejbol*, *grasszál* stb.).

Elvonással keletkezett a *hanta*, a *duma*, a *pia*, az *auf* ("aufra vettem" - mondtuk, az *aufschreiben* 'felír' jelentésű igéből vontuk el), elvonással és képzéssel a *strigó* és a *strici* (a *strigolettó*ból). A népetimológia volt a szóalkotási mód a *szecska* (sexta), a *ruha* és a *ruház* (ruhi), a *citerázik* és a *cidrizik* (zittern) és az *ispeselli* vagy *jössz pisilni* (az angol *especially*) szavakban. Szóvegyülést csak egy szóban találunk: a *csakliz* szóban (*csap* + *pakliz*). A *pacák* vagy *pecák* szóban a *pacek* eltorzítását láthatjuk. A mai diáknyelvben sok a szórövidítés és a mozaikszó. A harmincas évek bonyhádi diáknyelvében csak két ilyen szó volt: az *ellfes* és a *nyasgem*. A keletkezésüket a jelentésük magyarázza.

E rövid felsorolás pontosan mutatja azt, hogy a mai diáknyelv alaki szempontból is sokkal gazdagabb, mint a régi diáknyelv volt.

6. RÁCZ ENDRE idézett művében beszél arról, hogy a harmincas évek pápai diáknyelvében alig-alig volt argó elem, holott Dobos említett diáknyelvi szótára, és más közlemények tele vannak tolvajnyelvi szóval. A dolgozatomban bemutatott szókészletre pontosan jellemző az, ami Dobos szókészletéről elmondható: a bonyhádi diáknyelv is tele van német, latin, héber, cigány és argó elemmel. A magyarázata ennek egyrészt az, hogy Bonyhád lakossága ebben az időben zömmel német és zsidó. A diákok egy része is ebből a környezetből jött. Másrészt az az oka, hogy a kisvárosi gimnázium a diákjai egy részét a fővárosból s távoli vidékekről kapta. Evangélikus iskola volt, nagyon olcsó volt a diákotthoni és a konviktsi ellátás. A nagy gazdasági válság a 30-as évek elején még tartott, s a családok keresték az olcsó tanulási lehetőségeket. Szinte minden diák hozott magával az osztályába vagy a diákotthonba egy-egy szót. Néhány tanulón ragadványnévként rajta is maradt.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Nyelvtudomány: Magyar dialektológia, Szlavisztika

A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VI. kötet. Szerkesztette SZABÓ GÉZA. Szombathely, 1990. 106 l.

1. Az első dialektológiai szimpóziumon 1981 tavaszán Szabó Géza alakulóban levő dialektológiai műhelyről beszélt (DialSzimp. I, 218). Az azóta eltelt évek, a szombathelyi kollégák tevékenysége a közösség szándékát valósággá érlelte: a dialektológus közvélemény már évek óta tudományos műhelynek tekinti a szombathelyi tanárképző főiskola Magyar nyelvészeti tanszékét, éspedig a következők miatt: 1. ma ez a tanszék az az oktató- és kutatóhely Magyarországon, ahol szám szerint a legtöbb munkatársnak fő kutatási területe a dialektológia; 2. a tanszék elsődleges kutatási profilja a dialektológia: sok anyagot gyűjtöttek, tanulmányokat publikáltak, eredményesen oktatják a dialektológiát (számos szakdolgozat készült), s két sikeres dialektológiai szimpóziumot rendeztek, s az előadások anyagát meg is jelentették; 3. a tanszék részt vesz - különböző pályázatok támogatásával - országos, illetőleg regionális dialektológiai kutatási programokban, részint más intézményekkel együttműködve. — A Szombathelyen folyt és folyó tervszerű regionális gyűjtéseknek sok hozadéka lehet: lehetővé teszik például egy-egy település nyelvének, illetőleg nyelvhasználatának a leírását (a tanszék tagjainak a zöme szülőfalujában is végezhet és végez gyűjtéseket!), másrészt nagyobb területet átfogó voltuknál fogva (Nyugat-Dunántúl, muravidéki magyar nyelvjárások, burgenlandi magyar nyelvszigetek) nyelvföldrajzi vizsgálatoknak is jó forrásai. Ilyen lehetősége - a gyűjtött új anyagot tekintve - egyetlen magyarországi intézménynek sincs. Az eddigi szókészleti gyűjtések és elemzések alapján joggal várhatunk el egy speciális regionális szótárt, valamint lexikológiai tanulmányok sorát, sőt összefoglaló munkát is. A változásvizsgálatra is adva van a lehető-

ség, miként a nyelvhasználat sokoldalú, szociolingvisztikai szemléletű vizsgálatára. Örvendetes, hogy az új témák és módszerek közül több is jelentkezik az elemzésekben. Hogy a közvélemény viszonylag keveset tud a szombathelyi kollégák tevékenységéről, annak bizonyosan az a fő oka, hogy publikációik jelentős része helyi kiadványokban jelent meg. Pedig a Szabó Géza által említett megmérettetés (6) miatt is jó volna, ha (elsősorban persze) a dialektológusok jobban ismernék ezeket a publikációkat. Ezért magam helyeslem azt a szándékot, hogy - ha módjuk van rá - a különböző főiskolai kiadványokban szétszórta n megjelent fontosabb dialektológiai tanulmányaikat kötetben tegyék közzé.

Régtől ismert gondja a nem központi s hagyomány nélküli tudományos kiadványsorozatoknak, évkönyveknek, egyetemi periodikáknak, alkalmi kiadványoknak (például emlékkönyveknek), hogy nehezen kerülnek be a tudomány vérkeringésébe. Az eddigi tapasztalatok szerint a szóban forgó publikációk bizony eléggé a periferián maradnak, s csak egy, az elvárhatónál jóval szűkebb kör olvassa s használja is őket rendszeresen. Pedig a közismert, nagy hagyományú, tekintélyes, külföldön is jegyzett központi tudományos folyóiratok és sorozatok mellett (aminő például a Magyar Nyelv és a Nyelvtudományi Értekezések nálunk) fontos szerepet tölthetnének be a különböző intézmények, műhelyek kiadványai, sorozatai is. Ahhoz, hogy ezek ne cikk-temetők legyenek, jól meg kell szervezni terjesztésüket, biztosítani kell beszerezhetőségüket, netán előfizetésüket, s azt, hogy eljussanak a könyvtárakba, egyetemekre, főiskolákra. A tapasztalatok azt mutatják, nem elég eljuttatni őket a szűkebb szakma (ismertebb) képviselőinek. Nos: ezek a gondolatok Szabó Gézának a recenzálandó kötet előszavában közölt jogos kétélyeit s érthető reményeit olvasva fogalmazódtak meg bennem. Annál is inkább igazat kell adnunk Szabó Gézának, mert Magyarországon a dialektológiának nincsen önálló folyóirata (a Magyar Nyelvjárások nemcsak dialektológiai tárgyú tanulmányokat közöl). Csak helyeselhető a döntés, hogy a szombathelyi főiskolán a tudományos közlemények szakmai profilok szerint szerkesztett önálló kötetekben jelennek meg ezután, s nem "tűnnek el" a minden tudományszakot felölelő nagy kötetek (évkönyvek) cikkrengetegében. Az ismertetendő kötet már így született, s egy tanulmányt nem tekintve dialektológiai dolgozatokat tartalmaz. Üdvözljük a régi-új évkönyv új sorozatát, s abban a reményben szólok róla, hogy megjelenése rendszeressé válik, bizonyítva, hogy Szombathelyen valóban figyelemre méltó regionális kutatások folynak. A kritikai észrevételek bizonyos kérdések tisztázását vannak hivatva elősegíteni a közös gondolkodás jegyében.

2. A kötet a szerkesztőnek, Szabó Gézának tömör, jól tájékoztató, szimpatikusan és világosan megfogalmazott előszavával kezdő-

dik s Gadányi Károly szlavisztikai cikkét nem tekintve 7 magyar dialektológiai tanulmányt tartalmaz. Mindegyiknek más a témája, s különböznek módszertani tekintetben is nagyrészt.

Szabó Géza fontos módszertani kérdésekről is szól tanulmányában, s e mellett adatközlőknek s kutatópontoknak a nyelvhasználatát, illetőleg nyelvjárásiassági fokát mutatja be grafikonok segítségével (A nyelvföldrajzi szociolingvisztika kutatómódszertanához: 5—15). A szóba hozott módszertani és tematikai kérdések egy részének a világosabb körvonalazásához több térre lett volna szükség, ezért némely kérdést illetően – a kifejtés elmaradása miatt – hiányérzet marad az olvasóban (makro- és mikro kutatás a dialektológiában, változásvizsgálatok, az adatközlők személyiségvizsgálata). Bevezetőjében Szabó Géza világosan megfogalmazza, hogy "a magyar dialektológiának szociolingvisztikai módszertani lehetőségeivel" (5) kíván foglalkozni. Minthogy új vizsgálati témákról és módszerekről is szó van, természetes bizonyos új terminusok, jelzők használata. Feltűnő azonban néhánynak a túl gyakori előfordulása (*élnyelvi*, *szociolingvisztikai*, *módszeres*): az *élnyelvi*, *élő nyelvi* (hol egybeírva, hol külön) például tucatnál is többször olvasható néhány oldalon. Természetes az is, hogy a stílus egyhangúságát elkerülendő szinonimákhoz fordulunk. Nem látszik azonban szerencsésnek bizonyos, részben pleonasztikus terminusok használata, amilyen – megítélésem szerint – az *adatközlőegyed* (=adatközlő, informátor), az *adatfeltárási hely* (=kutatópont, gyűjtési hely), a *nyelvi-nyelvhasználati magatartás* (=nyelvi magatartás; l. őket 8), miként a *feltárás*-nak az erőltetése a *gyűjtés* rovására (*élnyelvi feltárás*: 5, 9, *nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai feltárás*, *feltárás*: 5). S vajon mit takar pontosan a *nyelvi-nyelvhasználati személyiség* (8) és a *beszélő nyelvi személyiség* (7)?

Szabó Géza 3 grafikonos ábrát is közöl, s ezek többszörös egybevetést jelenítenek meg (a nyelvatlaszadatok tükrözte állapot s az újabb gyűjtések idejének állapota; 3 kutatópont egymáshoz viszonyított nyelvjárásiassága; különböző adatközlők nyelvjárásiassága). Mindegyik igen jól szemléltet, valóban alkalmas a tendenciák tetten érésére és meggyőző bemutatására. Követendőnek tartom ezt a megoldást. Gondom csupán azzal van, hogy nem tudom a kellő tájékoztatás hiányában, mit is akarnak pontosan a grafikon görbéi. A lexémák esetében kézenfekvőnek látszik, hogy ha a 100 kérdezett fogalomra ötvenszer (tulajdonképpen) tájsszóval válaszolt az adatközlő, akkor az 50 % (föltételezve persze, hogy mindegyik kérdésre adható tájsszavas válasz). Nem tudom viszont, hogyan mérte a szerző a hang- és alaktani jelenségeket. Az *í*-zés esetében például a szövegben előforduló s potenciálisan *í*-zhető alakok adják a 100 %-ot? S vajon a lexikális, hang- és alaktani adatokból hogyan jött ki az összesített végeredmény, ti. a grafikon görbéi? A kérdés fölvetése

azért is indokolt, mert összefügg a regionalitás foka megállapításának és mérésének a problematikájával. Tehát azzal az általánosabb kérdéskörrel is, hogyan vehetjük, hogyan vegyük figyelembe valamennyi nyelvi szint nyelvjárásiasságát, s hogyan tudjuk mindezt közös nevezőre hozva számokban, illetőleg grafikonok görbéiben adekvát módon kifejezni. — Szabó Géza szerint a grafikonos módszerrel "sok olyan összefüggés olvasható le, amelyet korábbi, ún. változásvizsgálataink nem tudtak megragadni" (10). Osztom vélekedését. Annál is inkább, mert a ma dialektológusának az az egyik legfőbb törekvése, hogy összefüggéseket lásson meg és láttasson, s ha ez az ábrázolási módszer a magyar dialektológiában nem is olyan régi (mondhatni még napjainkban is eléggé újkeletű) változásvizsgálatokhoz képest is a jelzett előnyöket mutatja, hiba lenne nem követni. "Az életkor és a nyelvhasználat, nyelvi magatartás összefüggése sokkal bonyolultabb kérdés, mint ahogy manapság a tudományos közvélemény tartja" — írja Szabó Géza (10). Az a gyanúm, a tudományos közvéleménynek legalábbis egy része differenciáltan látja a kérdést, már csak azért is, mert a hazai szakirodalom néhány idevágó észrevétele is mutatja, hogy Szabó Gézának értékes, egyes kutatók elsietett általánosításait cáfoló megfigyelései (10–1) máshonnan is igazolást nyernek. A nyelvi viselkedés háttér-rugóit éppen a kivételesnek tartott esetekben föltétlenül érdemes volna tisztázni, mert az efféle esetek jó fogódzót adhatnak a dialektológusoknak a nyelvhasználatot befolyásoló személyiségjegyek megállapításához (vö. 8). Az, hogy a nyelvjárások "egyre élesedő konfliktushelyzetben" élnek, s hogy a "hagyományos helyi nyelvjárás és a tekintélynyelvi formáció [=köznyelv]... élethalálharcot vív egymással" (5), véleményem szerint túl sommás megítélése a mai nyelvi helyzetnek. Mert egyrészt a diglosszia egyre általánosabbá válásával éppenhogy arra nyílik lehetőség, hogy a nyelvjárások és a sztenderd békésebb egymás mellett élésének a szakaszába lépjünk (vö. néhány nyugat-európai és észak-európai ország példáját), másrészt mert "élethalálharcot" csak a nyelvjárások (s nem is csak a hagyományos helyiek, hanem az újabb, neologikus helyiek is) vívnak, a köznyelvet nem fenyegeti életveszély (a nyelvjárások részéről), olyannyira nem, hogy a köznyelv oldaláról a kérdés csupán a további, egyre általánosabb terjedés. "A beszélő nyelvi tevékenységét... nem elég spontán megfigyelésekre bízunk, hanem módszeres kutatás tárgyává kell tennünk" (6): a nyelvhasználat-vizsgálat fontos kérdéskörét érinti itt Szabó Géza (nem véletlen, hogy éppen a szociolingvisztikai kutatások során vált kiemelt fontosságúvá — újra — a gyűjtésmódszertan, l. például Labov munkásságát). Megfogalmazása azonban — kifejtetlensége miatt — nem világos eléggé. Arra gondolok, hogy a sokoldalú beszédvizsgálat nem nélkülözheti sem a passzív megfigyeléseket, sem a különböző aktív módszerű meg-

közelítéseket. Az esetek többségében mindkettő együttes alkalmazása ad teljes képet, bizonyos esetekben vagy az egyik, vagy a másik módszer jelenti az egyedül járható utat. Az idézet viszont – nyilván a szerző szándéka ellenére – azt sugallhatja, mintha a spontán (passzív) megfigyelés nem lehetne "módszeres", illetőleg azt, hogy szerepe a tudományos vizsgálatokban – ebből következőleg – csak epizódszerű lehet. Hogy bárki is kétségbe vonná a beszédtevékenységnek a helyi normákra való hatását (6), nem hinném: ez ugyanis közhely az újgrammatikusok óta.

Szabó Géza tanulmányában bőven olvashatók olyan megállapítások, amelyek a legújabb kutatási eredményeket támogatják a nyelvhasználat többoldalú differenciáltságát s variabilitását igazoló adataikkal. Mindez az ő gyűjtői tapasztalatát, a terepmunkában való jártasságát, következtetéseinek megalapozottságát, a vizsgált terület nyelvhasználatának alapos ismeretét bizonyítja.

Guttmann Miklós az általa gyűjtött és feldolgozott muravidéki adatok bizonyos fontosabb sajátosságait mutatja be (A hangutánzó igék néhány alaktani, hangtani, jelentéstani sajátossága a muravidéki nemzetiségi magyarság nyelvében: 17–33). A tanulmány a MNyTK. 182. kötetében (Guttmann-Köbölkuti, Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. Bp., 1987.) közölt anyag alapján készült önálló feldolgozás. Guttmann felsorolja a Muravidék 14 településén gyűjtött hangutánzó igéket, minthogy azonban – a tájszavak esetében – sem közli jelentésüket, csak úgy tudunk velük mit kezdeni, ha a MNyTK.-kötetet is kezünk ügyében tartjuk. Ott ugyanis a szómutatóban jelölve vannak a térképlapok sorszámai, a térképlapokon pedig nemcsak a lokalizált adatok, hanem a kérdőív vonatkozó kérdései is szerepelnek. Csak ezen adatok ismeretében ellenőrizhető az is, hogy a *tő-* és *képzőszegmentálás*ok szinkrón szempontból elfogadhatók-e (úgy látom, igen). Egy kérdés csupán: mi indokolja, hogy a *nyisz-ál* és a *kelep-él* képzője egy képző változatai (18)? Az egyik ugyanis az *ÁL*, a másik az *OL* képző (l. Velcsovne in: Rácz Endre szerk., A mai magyar nyelv. Bp., 1968. 123). A tanulmány néhány tanulságát megemlítem: 1) a nyelvjárásokban az onomatopoetikus szavaknak s a rajtuk jelentkező képzőknek a száma jóval meghaladja a köznyelveket; 2) számos képzővel csak néhány származékot alkotnak; 3) az onomatopoetikus igékre jellemző a [kötött *tő* + képző] szerkezet; 4) a magyar köznyelv állandó hatásának ki nem tett nyelvjárások a szókészlet vizsgált részlegét tekintve (is) egyértelműen archaikusabbak; 5) a vizsgált igék közel harmada többjelentésű.

Bokor József a változásvizsgálat tanulságos és követendő módját választotta: az egy családon belüli nemzedéki eltéréseket fogta vallatóra (Egy lehetséges változásvizsgálatról a tájszókészlet köréből: 35–40). Az efféle vizsgálatok kíváncsok voltára már Imre

Samu fölhívta a figyelmet (ÁNyT. VIII, 103). Bokor vizsgálatai persze túlmutatnak a szókészleti elemzésen, hiszen a családi nyelv vizsgálatával a nyelvjárások megmaradásának, illetőleg változásának különféle okait és következményeit is szemrevételezi. Gondolatébresztő tanulmányának néhány tanulságát említem meg: (számomra némileg meglepő, de) az alaki tájszók alig köznyelviesednek; (a várakozásnak megfelelően) a jelentésbeli tájszók jól tartják magukat; a családi nyelvnek hagyományőrző szerepe van, de a család sem homogén nyelvi közösség (l. már Csúry: MNy. VIII, 425). Bokor eddigi szókészleti tanulmányai egy nagyobb nyelvjárási lexikológiai vizsgálat körvonalait sejtetik.

Molnár Zoltán Miklós a köznyelvi *ly*-nak, az *-lj-* hangkapcsolatnak és a szótagzáró *l*-nek a nyelvjárási (dozmati) megfelelőit vizsgálja mintegy 1200 adat alapján (Nyelvöldrajzi-nyelvszociológiai vizsgálatok néhány kérdése Nyugat-Dunántúlon: 43–51), és pedig több szempontból: adatközlőnként (9 adatközlő), korosztályonként (20–30, 40–50, 60–70 évesek), nemek szerint, foglalkozás alapján, s kitér az adatközlők nyelvi önreflexiók véleményére is nyelvi tudatukat vizsgálva. Az elemzés méltán viseli címében a *nyelvszociológiai* jelzőt. Valamennyi megállapítása egybecseng a legújabb nyelvjárási vizsgálatok tapasztalataival.

Antalné Kolláth Anna tanulmánya mind a dialektológia, mind a didaktika számára hoz eredményeket (Megjegyzések rumi általános iskolások nyelvhasználatáról: 53–62). Abból a követendő szemléletből indul ki, hogy a magyartanárnak – eredményes munkájához – ismernie kell(ene) tanítványainak nyelvi háttérét, elsődleges nyelvét, tehát adott esetben a nyelvjárást. (Külön pedagógiatörténeti tanulmány feladata lehetne tisztázni, hogy miért nincs ez így mind a mai napig Magyarországon.) A tanulók köznyelvi hibái ugyanis könnyebben korrigálhatók, ha tudjuk, hogy azok egy másik nyelvváltozat többnyire jól magyarázható formái, illetőleg hogy tanulóink személyiségének a fejlődését segítjük, ha a diglossziát tudatosítjuk bennük. Kolláth a *suksükölés*, a *nákozás* és a *fülő*-típusú formák jelentkezését, valamint bizonyos tájszavak ismeretét vizsgálja. Rábaközi tapasztalatok alapján osztom Kolláth véleményét, hogy ti. a *suksükölést* nem szabad automatikusan nyelvjárási nyelvhasználatra visszavezetni, mivelhogy ez nem annyira a nyelvjárási beszédet jellemzi, hanem a köznyelvies nyelvhasználatot azon a vidéken (Mihályira vonatkozólag l. MNyTK. 190. sz. 40).

Nagyné Markó Julianna szülőfalujában, Szelesten és a közeli Nemesbődön (mindkettő Vas megye) adatközlőinek a beszéléshez való viszonyát vizsgálja (Adalékok a beszélőtípusok vizsgálatához: 65–72). Elvi kiindulópontja helyes: "egy közösség előnyelvének feltárásához nemcsak adatokat... kell gyűjtenünk, hanem ezek használóit is meg kell ismernünk... A beszélés mikéntje... mindig elárulja

beszélőjét" (72). A beszéléshez való viszony alapján fölállított egyik kategóriába az ún. beszédkenyszeres beszélőket sorolja, így differenciálva őket: a) monológos (előadó, népi mesélő, szóvivő), b) dialógusos (jó társalgók, beszélgetők), c) nyilatkozók, d) gát-lásos beszélők. 1991-ben elkészült doktori disszertációjában N. Markó részletesen elemzi a kérdéskört, az új megközelítésnek az érdemi megítélése ennek ismeretében lehetséges, azonban a tanul-mány is jól összegez, informatív, figyelemkeltő.

Fitos Amália a göcseji Lickóvadamosnak mai nyelvét mutatja be szókészleti alapon (Szókészleti vizsgálatok Lickóvadamos nyelvjá-rásában: 75–86), kitérve hang- és alaktani jellemzőkre is. A Szabó Géza-féle kérdőívvel gyűjtött, kiegészítve azt 45 címszóval. 3 korosztály, a nemek, az iskolai végzettség voltak nyelvészocioló-giai kategóriái, 15 adatközlővel dolgozott. Szülőfalujában gyűj-tött, ez könnyítette munkáját. Úgy tapasztalta, hogy "a magnó és a kérdezési mód nem zavarta" adatközlőit (78). Amit azonban ezután ír, annak egy része ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Nem látom annak jelét, hogy fölhasználta volna Vargáné és Kénerné nyelvjárasi szókészlettani szempontból tanulságos dolgozatait (MNyj. 1982. és 1984–85.). Lickóvadamos kis falu, viszonylag homo-gén. Ezért különösen is alkalmas arra, hogy nyilvánvalóan gyorsuló rétegződése miatt állandó figyelemmel kísérje a szerző a nyelv-használatban jelentkező elmozdulásokat.

Megemlítek két olyan kérdést is, amelyek más kiadványokkal kapcsolatban is szóvá tehetők, tehát az ismertetett köteten túlmu-tatnak. Korántsem egyedi jelenség ugyanis nálunk, hogy egy-egy cikk kétszer is megjelenik magyar nyelven. Tudjuk persze, hogy ez bizonyos esetekben megokolt (megjelent könyvből – főként a könyvre való utalás nélkül – történő részlet-közlések bizonyosan nem tar-toznak ezek közé). Bizonyára van oka annak is, hogy – a címet, az első bekezdést és két grafikonos ábrán végrehajtott némi módosítást nem tekintve – Szabó Géza tanulmánya azonosnak látszik a szerzőnek 1987-ben Az élő nyelvi dialektológia kutatómódszertanához címen a magyar nyelvtudomány központi orgánumban megjelent tanulmányával (MNy. LXXXIII, 516–24). Jó lett volna az okot jelez-ni, illetőleg utalni kellett volna a MNy.-beli tanulmányra. Ahogy azt például Guttmann cikkében is láthatjuk ("Részlet egy nagyobb tanulmányból, amely jelen kézirat beszerkesztése előtt megje-lent...": 17). Ez utóbbival viszont az a baj, hogy nem igaz. Tud-niillik a hivatkozott könyv valóban megjelent (l. fentebb), az itt közölt Guttmann-tanulmány azonban abba végül is nem került bele. – Az általánosnak mondható gyakorlattal szemben (ti. a szerzők nevé-nek betűrendjében vagy tematikus elrendezéssel történő közlés, ille-tőleg a kettő vegyítése) a kötet tanulmányainak sorrendezési el-ve nem világos. Ez ugyan a legcsekélyebb mértékben sem érinti a

közölt cikkek értékét, mégis érdemes lesz a jövőben figyelni rá.

3. "Örvendetes élélnkség tapasztalható a szombathelyi tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszékén" - írja Végh József, a magyar dialektológia doyenje (MNYj. XXVIII-XXIX, 43), s szavaiban a jogos elismerés és indokolt öröm is benne van. A szombathelyi főiskola magyar nyelvi tanszéke Szabó Géza irányításával tudományos műhellyé vált. Ez az örvendetes tény persze azt is jelenti, hogy nemcsak a szerepe, a felelőssége is megnőtt Szombathelynek a magyar dialektológiában. Az ottani dialektológusok szakmai elkötelezettsége látszik a legfőbb biztosítéknak arra, hogy a műhely megfelel a szakmai közvélemény elvárásainak. Ha a tematikai és módszerbeli többféleség, a nyitottság és az (ön)kritikus szellem kíséri a műhely tevékenységét, akkor belterjességtől nem kell tartani. Ebben a reményben várjuk az új és újabb köteteket.

KISS JENŐ

Új magyar tájszótár II. (E - J)

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Főszerkesztő: B. Lőrinczy Éva, szerkesztő: Hosszú Ferenc, a szerkesztésben részt vett: Ittész Nóra, Kiss Csilla, főmunkatárs: Kovács Teréz. Írták: Balogh Éva, Bujtás László Zsigmond, P. Eöry Vilma, Fiers Márta, Ittész Nóra, Kéthely Anna, Kiss Csilla, Kovács Teréz, Marosi Annamária, Cs. Nagy Lajos, T. Somogyi Magda, Várnai Péter, Villó Ildikó, Vitányi Borbála. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó. 1175 l.

1. A kritika örömmel üdvözölte az adatgyűjtés befejezése után 19 évvel megjelenő szótár I. kötetét. Nemcsak a szakfolyóiratokban (KISS JENŐ: MNY. LXXVI, 427-35; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNYj. XXIII, 165-69; GUNDA BÉLA: Nyr. CIV, 395-401), hanem a napi sajtóban is jelentek meg méltató cikkek (vö. például É. KISS SÁNDOR: Hajdú-Bihari Napló 1980. április 13.). A mű ismertetői annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy a további kötetek most már folyamatosan és gyorsan elkészülnek. KISS JENŐ ezt írja: "Türelmetlenül várjuk a még hiányzó köteteket" (MNY. LXXVI, 435), hasonlóképpen fogalmaz SEBESTYÉN ÁRPÁD: "Türelmetlenül várjuk, hogy e nagyszerű mű további köteteit is minél előbb kezünkbe vehessük" (MNYj. XXIII, 169). De nemcsak a recenzensek türelmetlenek. A főszerkesztő, B. LŐRINCZY ÉVA is kijelenti az I. kötet előszavában, hogy az "Új Magyar Tájszótár" köteteinek minél kisebb időközökkel kellene követniük

egymást" (10). A feltételes mód használata azonban jelzi, hogy ebben ő maga sem bízott. Mindenesetre nem rajta s nem a szerzőgárdán múlott, hogy a II. rész csak 9 év múlva, 1988-ban látott napvilágot. Az Akadémiai Kiadó, ha késve is, de ugyanolyan magas színvonalon nyomtatta ki ezt a kötetet is, mint az előzőt.

A szótár a tervek szerint négy könyvben jelenik meg. A II. rész 1175 lapon az E - J betűk anyagát foglalja magában, s mintegy 23 000 önálló és néhány ezer utaló szócikket tartalmaz. Ha a mű arányait nézzük, előre sejthetjük, hogy a hátralevő részek még terjedelmesebbek lesznek.

2. Az I. kötetről szóló ismertetésében SEBESTYÉN ÁRPÁD foglalkozott a szótár anyaggyűjtésének történetével (i. h. 165). Ő és KISS JENŐ is írt a különböző értékű források feldolgozásával járó nehézségekről, és mindketten elismerően szóltak a szerkesztés elveiről és a szerkesztők gondos eljárásáról (MNy. XXIII, 167; MNy. LXXVI, 429-30). Az elismerő szavakkal a II. kötet átolvasása után is messzemenően egyetértek.

Nagy feladatot rótt a főszerkesztőre és a szerkesztőre a sok munkatárs munkájának az összehangolása, annál is inkább, mert a szerzőgárda összetétele állandóan változott, változik. A II. kötet szerzői között nem találjuk az I. rész alkotói közül Balogh Lajos, Bolla József, R. Hutás Magdolna, S. Meggyes Klára és R. Rostás Mária nevét. Helyükbe lépett Bujtás László Zsigmond, P. Eöry Vilma, Ittész Nóra, Kéthely Anna, Marosi Annamária, T. Somogyi Magda, Várnai Péter és Vitányi Borbála. A személyi változásokat a kötet tartalmán nem lehet észrevenni, ami kétségtávol a szerkesztők körültekintő, gondos munkáját igazolja.

3. KISS JENŐ felveti azt a kérdést, mi legyen azokkal a forrásokkal, amelyeknek a tájszavai nem kerültek be tájszótárainkba (i. h. 430). Megemlítem, hogy 1958-ban "A készülő tájszótár néhány problémája" című dolgozatomban (MNy. LIV, 561-8) bemutattam néhány forrás részletes vizsgálatával, hogy milyen aprólékos filológiai munkát igényel az, ha a régi, SZINNYEITől figyelembe nem vett vagy csak részben feldolgozott XIX. századi források tájszavait is be akarjuk venni a készülő tájszótárba. Úgy ítélt meg, hogy ezt a munkát érdemes lenne elvégezni, és a szótár adatgyűjtése alsó határának az 1800-as évet vagy 1817-et, a Tudományos Gyűjtemény megindulásának évét javasoltam (i. h. 562). Javaslatommal a későbbi főszerkesztő, B. LŐRINCZY ÉVA éppen az általam bemutatott problémák miatt nem értett egyet (MNy. LIX, 133), így az anyaggyűjtés alsó határát 1890-ben határozták meg "mivel a MTsz. első füzeté 1893-ban jelent meg" (uo.), a felső határ pedig 1960 lett. De természetesen B. LŐRINCZY ÉVA is fontosnak tartotta a "történeti tájszóanyag értékelő és összefoglaló regisztrálását", de nem kívánta ezt a munkát az ÚMTsz. elkészítésével összekapcsolni (uo.).

Utólag el kell ismernem, igaza volt. A kiegészítéssel járó munka csak még tovább nyújtotta volna a szótár megjelenésének idejét. SEBESTYÉN ÁRPÁD szerint "megbocsáthatatlan vétek lett volna" a mű megjelentetésének további késleltetése, elodázása (i. h. 166). Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy így is indokolatlanul sokáig késik a szótár munkálatainak a befejezése. Arra ugyanis, hogy az adatgyűjtés lezárása után 30 évvel az anyagnak még a fele is alig jelent meg, nincs magyarázat. Helyesebben: indokot sokat lehet felhozni, de elfogadhatót egyet sem. Ezzel a megállapítással természetesen nem azokat akarom elmarasztalni, akik végül is megszerkesztették, megszerkesztik ezt a felbecsülhetetlen értékű adattárat.

A fentiek alapján természetesen egyetérték Kiss JENŐVEL, az ÚMTsz.-ből kimaradt források feldolgozásának kérdését egyszer elő kell venni. De nemcsak a régiekre kell gondolni, hanem az adatgyűjtés lezárta (1960) után készült és ezután készülő tájszógyűjtésekre, tájszóközleményekre is. Gondoljunk csak arra, hogy már is vannak olyan regionális tájszótáraink, amelyekre az ÚMTsz. nem utalhatott! És ne feledjük el, nemcsak a köznyelvben keletkeznek szinte naponta új szavak! Meg vagyok győződve arról, hogy fog még készülni hasonló jellegű magyar tájszótár, de annak elkészítése már nem a mi nemzedékünk feladata lesz.

4. A címszavakat helyes elvek alapján választják ki a szótár munkatársai. Talán csak a szóalkotás szempontjai szerint történő elkülönítés egyes pontjaival lehet vitatkozni. Kiss JENŐ például nem ért egyet azzal, hogy a *botorog* ~ *botrog* típusú alakpárokat külön-külön címszóként tárgyalják a szótárban, hisz ezek azonos képzővel alakultak, csupán a képző előtti magánhangzó hiányzik az utóbbi változatból (i. h. 431). Ugyancsak nem látszik indokoltnak az *sz/d* változatú ige-tővekhöz tartozó alakpárok (*elégedik* ~ *elégszik*, *hidegedik* ~ *hidegszik*) külön címszónak való felvétele. Az *sz/z/v* töváltozást mutató ige alakjait pedig egyenesen öt címszó alatt találjuk meg: *igyekeszik*, *igyekszik*, *igyekezik*, *igyekező*, *igyekvő*. De ezen az eljárás on változtatni két kötet megjelenése után már nemigen lehet. Az egységesség érdekében a szerkesztési elveket a továbbiakban is be kell tartani.

5. A szótár I. kötetében található tájékoztatóból megtudjuk, hogy az alaki tájszók jelentését a szócikkekben nem adják meg (19). Ez az esetek nagy többségében nyilván nem okoz gondot a szótár használójának. Találunk azonban olyan példákat, amelyekhez nem ártott volna közölni a jelentést. Különösen olyankor lett volna ez indokolt, amikor vitás, hogy köznyelvinek tekinthetjük-e a címszót vagy nem. Nincs jelentés például a *gvárdián* szócikkben, pedig az ÉrtSz. stílusminősítése népies és elavult szónak tünteti fel. A *gyurgyalag* címszó mellett sem találjuk meg a jelentést. Az ÉrtSz. ezt állattani műszónak minősíti. Nem tekinthető köznyelvi szónak,

sokan nem ismerik, s ők az ÚMTsz. mellett kénytelenek az értelmező szótárhoz fordulni, ha meg akarják tudni, mit jelent.

Másutt némi következetlenség tapasztalható a jelentések közlésében. A *hámfa* szócikkében például alaki és jelentésbeli adatok is vannak. Ilyenkor a tájékoztató szerint először az alaki adatokat kell közölni, és a jelentést nem kell megadni. Ebben a szócikkben viszont itt is megvan a jelentés. Ezt egyáltalán nem hibáztatom, sőt szívesen láttam volna az értelmezést a *horpasz*, *huncutka*, *hupikék*, *istáp* stb. szócikkek megfelelő helyén is.

6. Az ilyen adattárakkal szemben felvetődik a pontosság kérdése. KISS JENŐ idézett ismertetésében megírta, hogy szűrőpróbái során nem talált "helytelenül reprodukált alakot" (i. h. 429). Ez a pontosság jellemzi a II. kötetet is.

Olykor azonban ez a pontosságra való törekvés túlzásokba megy. A szerkesztési elveknek megfelelően a szócikkek összeállítói közlik ugyanannak a példamondatnak a köznyelvi helyesírással írt változatát és a fonetikus (helyesen vagy rosszul) lejegyzett alakját is a különböző forrásokból. Például megismétlik az *eb* címszó alatt a *Késő az agg ebet táncra tanítani* szólást csak azért, mert a második példában a *tanítani* rövid *i*-vel található. Hasonló példát találunk a *gazdag* szócikkben. A *Leggazdagabb, aki semmit sem kíván* adatot megismétlik, mert a *kíván* rövid *i*-vel fordul elő a másik adatban. Ha hangtani szempontból kifogástalan feljegyzésekről lenne szó, megértenénk ezt az eljárást. De így csak azt mondhatjuk, mindkét esetben elég lett volna a hibátlan köznyelvi helyesírással közzélt változat.

Az *egy*¹ címszó alatt az *egy haphra* kifejezést ugyanarról a helyről, Hajdúnánásról két forrásból is idézi a szótár: *egy haphra* és *ety haphra* alakban. Az első változat nyilvánvalóan rossz lejegyzés, felesleges Hajdúnánásról említeni, amikor ott áll a helyes forma. A *gazember* szócikkében is kétszer közlik ugyanarról a helyről a *Nagy gazembernek adsz énni* szólást. A másik változatot nem fonetikusán jegyezték le. Igaz, hogy az itt idézett példában is csak a zárt *é* van fonetikusán írva. Ugyancsak az *eb* szócikkben kétszer szerepel a *Vess az ébnek, nēm ugat, ha mēgēszi, mēkharap* szólas is, mert a második előfordulásban az utolsó szó rosszul van fonetikusán lejegyezve: *mēgharap*. Egyébként a két példa minden betűje pontosan megegyezik.

A fenti adatokat még lehetne szaporítani, de felesleges. Ennyiből is kitűnik, hogy ezek túlzott pontoskodások. Az ilyen ismétléseket el lehet kerülni, s ezzel a szerkesztési elvek nem szenvednek csorbát.

7. Az ÚMTsz. II. kötetéből fentebb bemutatott apróbb következetlenségek semmit sem vonnak le a mű értékéből. Másokhoz hasonlóan én is csak azt mondhatom: "egyetlen lényeges kifogás sem emelhető a

szótárral szemben" (vö. MNy. LXXVI, 435). S másokkal együtt én is türelmetlenül várom a további köteteket.

JAKAB LÁSZLÓ

Két székely szótár

1. Székely Nyelvföldrajzi Szótár. Összeállította GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. 445 lap.
2. GÁLFFY MÓZES: Székelyföldi tájszók. MNyTK. 180. Budapest, 1987. 46 lap.

1. A kolozsvári egyetem magyar nyelvész munkatársai 1954 nyarán a székely nyelvjárás területén – pontosabban Háromszéken – 3000 kérdésnél terjedelmesebb anyagot kérdeztek ki nyolc helységben. Ebből a munkából indult útjára a székely nyelvatlasz anyagának gyűjtése. Ez a munka abszolút sűrűségű gyűjtést jelentett, a székely nyelvjárás-terület határsávjára is kiterjedt, sőt ki akarták terjeszteni a Brassó megyei csángó településekre is, de ez a munka elmaradt. Mindkét ismertető munkában ezért kezdődik a kutató pontok számozása 12–vel.

A székelyföldi nyelvatlasz a már felgyűjtött csángó atlasz és a magyarországi nyelvjárási atlasz mellé csatlakozik, biztosítva az anyag összevethetőségét, valamint részét képezi a romániai magyar nyelvjárások atlaszanyagának, mert a székelyföldi kérdőfüzet teljes egészében benne van a romániai magyar nyelvjárások atlaszának kérdőfüzetében.

A székelyföldi gyűjtésben, amely 1954 nyarán kezdődött, és a kiegészítő-ellenőrző munkával 1957-ben zárult, Márton Gyulán és Gálffy Mózesen kívül részt vettek még Balogh Dezső, Gazda Csaba, Lakó Elemér, Murádin László, Szabó Zoltán, Teiszler Pál, Vámszer Márta, Vőő István és Zoltán Ildikó. A munkaközösség egyes tagjainak konkrét munkáját a Székely Nyelvföldrajzi Szótár (továbbiakban SzNySz.) Tájékoztatójában találjuk meg GÁLFFY MÓZES köszönetével együtt (vö. 12–3. lap).

A két professzor által vezetett csoportmunka imponáló nagyságát mutatják azok a számadatok, amelyeket a Tájékoztató 15–7. oldalán közölnek. A végleges kérdőfüzet 894 kérdést tartalmaz, a munkacsoport 301 kutatóponton dolgozott. Minden kérdésre nem került sor minden helységben, jól válogatott érvek alapján – több helyen két szomszédos település azonos nyelvjárása, a hegyi falvak mindennapos kapcsolata az "anyafalu"-val – rövidített kérdőfüzet-

tel dolgoztak. De ha jelentős betelepülés volt a községbe (Sepsiszentkirályra Hargita környéki csángók), vagy közigazgatásilag két falut összevontak (Csicsó Csicsó és Mádéfalva egybeépülésével jött létre) szaporították a kérdések számát. Ha a településről olyan jelentős személy származott, akinek nyelvi hatásával számolhatunk, ott a teljes kérdőfüzetre került sor. Ilyen hely Zágon, Csomakőrös, Kisbacon, Farkaslaka. Az SzNySz. és a Székelyföldi tájszók anyaga összesen 319 kutatópontról származik, ebből 301 ponton a GÁLFFY-MÁRTON névvel fémjelzett kolozsvári kutatócsoport gyűjtött. További számadatokat l. a megadott helyen!

A székely nyelvatlaszgyűjtés anyagából eddig két szótár jelent meg: a lexikális anyagot közreadó Székely Nyelvföldrajzi Szótár, és a gyűjtés orvanyagából összeállított Székelyföldi tájszók.

Szombathelyen 1981-ben a szakemberek dialektológiai szimpozi-ont rendeztek a nyelvjáráskutatás aktuális problémáinak és helyzetének feltárására (vö. VEAB Értesítő 1982. II.). A tanácskozás szerteágazó problematikájából a nyelvjárási monográfiák kérdése annyiban érinti az ismertetendő munkákat, hogy a munkacsoport a gyűjtés során igyekezett kitapogatni a monografikus feldolgozásra érdemes helységeket (vö. Tájékoztató 12.). A felsőoktatási nyelv- járástan kérdése annyiban érint bennünket, hogy az erdélyiek minden elismerésre érdemes gyűjtőmunkája, a munka közzétett és közzé- teendő eredményei szaporítani fogják a nyelvjárásokról szerezhető ismereteinket, és finomítani fogják a nyelvjárásokról alkotott ké- pünket. Közelebbről érinti a fenti munkákat a tájszótárak, a szó- készleti gyűjtés és a regionális nyelvatlaszok problémaköre. BA- LOGH LAJOS (im. 165-6. lap) a regionális szótárak és regionális tájszótárak területi megoszlásról megállapítja, "hogy nem a leg- szerencsésebb az eddig megjelent szótárak területi szóródása. In- kább a nyelvjárásterület nyugati és déli, délkeleti részéről je- lentek meg tájszótárak, regionális szótárak. Az északi rész, a pa- lócföld, az Alföld és a Dunántúl középső része eléggé fehér folt, feltérképezetlen terület tájszótári szempontból." Ezen a képen csak részben módosít a büssüi, a kiskanizsai, az Ipoly menti és a székely szótárak megjelenése. Az addig is kutatott területeken szaporodnak a szótárak, az addig kevésbé kutatott területek elha- nyagoltságát csak az Ipoly menti szótár megjelenése enyhíti. Nincs tudomásom róla, hogy SIMA FERENC tervezett nyitrai szótára megje- lent volna (vö. im. 166. lap), vagy hogy mennyire haladtak a szó- tár munkálatai, de ha az Ipoly menti és a nyitrai szótárat nézzük, a nyelvterület északi részéből így is csak a nyugati szelet hely- zete javult (volna). A Szamoshat és az Ipoly közötti területen pl. a keleti palóc, ill. a palócos nyelvjárások teljesen hiányoznak a palettáról. Ez az én szülőhelyem vidékét, a Szuha-völgye kistájat

is magában foglalja. Innen tehát nincs szógyűjtés, nem is beszélve monografikus feldolgozásról, de még a magyar nyelvatlasz kutatópontjai között sem szerepel a Sajóba siető Szuha völgyének egyik települése sem. (A Szuha völgye a Cserehát része: vö.: KÓSA-FILEP: A magyar nép táji-történeti tagolódása 78. lap.)

Ennek a területnek a szókincsét azért is érdemes lenne gyűjteni és kutatni, mert a saját tapasztalataim szerint átmeneti jellege miatt összekötő kapocs lehet a Szamosháton át az északkeleti, még távolabbról a keleti, székely és a nyugati, ill. nyugatabbi nyelvjárások között.

A tájszótárak területi megoszlását nem módosítja lényegesen GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA 2 munkája sem, de HAJDÚ MIHÁLY szavait kölcsönözve "örömmel kell üdvözölnünk és a legnagyobb lelkesedéssel kell fogadnunk egy-egy teljes regionális szótárt." Ezek a szavak a dialektológiai szimpozionon hangzottak el (im. 161), de folytatásuk - "ha egyáltalában a közeljövő hozhat ilyen örömet a magyar nyelvjáráskutatásnak" - pesszimizmusát a kolozsváriak megjelent munkái is cáfolják.

HAJDÚ MIHÁLY a fent idézett helyen ugyan teljes regionális szótárakat említ, de az örömet a más típusú szótáraktól sem lehet megtagadni. Végh József beszél regionális nyelvjárási szótárakról (im. 167. lap) és ugyanitt szól a tájszótárakról. A regionális nyelvjárási szótáraknak - mint a SzamSz, és az OrmSz. - a száma nemigen fog növekedni, de a tájszótárak száma azóta is nő IMRE SAMU, KISS JENŐ, MARKÓ IMRE Lehel tájszótárai, vagy a büssői és az Ipoly menti tájszótár révén.

GÁLFFY MÓZES a SzNySz. Előszavában négy nyelvjárási szótártípust különít el. Az első az á l t a l á n o s t á j s z ó t á r, amely felöleli a különböző nyelvjárásokat, minden területi egységre kiterjed, mint pl. az 1838-as Magyar Tájszótár és SZINNYEI Magyar Tájszótára után az Új Magyar Tájszótár. A második a t á j n y e l v i s z ó t á r, amely "egy helység vagy egy kisebb tájszólás lakosságának viszonylag teljes szó- és kifejezéskincsét tartalmazza: a köznyelvi meg a tájnyelvi elemeket, sőt gyakran a tulajdonneveket is. Ezeknek mintája CSÜRY BALINT Szamosháti Szótára (i.h. 7). A harmadik típust a h e l y i t á j s z ó t á r jelenti, "amelyben a szerző egyetlen település tájszóanyagát dolgozza fel. Erre példa IMRE SAMU Felsőöri Tájszótára" (uo.). A negyedik csoportba a s a j á t o s s z e m p o n t ú t á j n y e l v i s z ó t á r tartozik. Ezt képviseli MÁRTON GYULA "A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai" című speciális tájnyelvi szótára, amelyben főleg tájnyelvi szavak találhatók.

A SzNySz. - összeállítóinak szándéka szerint - "amolyan átmeneti jellegű műfaj kíván lenni, amelyben a nyelvföldrajzi jelleg látszatra alárendelődik ugyan a szótárinak, valójában azonban in-

kább az előbbi elsődleges benne. Szótárszerű a feldolgozás, mert ábécérendben követik egymást a címszavak és az utalószók, a szócikkekben pedig – ha az anyag olyan jellegű – a jelentés szerinti csoportosítás az elsődleges, és azon belül érvényesül az alak szerinti felsorolás, valamint az adat pontos helyhez kötése. Az anyag jellege azonban a nyelvtérképre emlékeztet. Szótárunk ugyanis előre elkészített kérdőfüzetbe összeállított – jellegzetes hangtani, alaktani és lexikális sajátosságokat, jelenségeket hordozó – szóanyag helyi megfelelőit tartalmazza egy terület minden egyes településéről; célja pedig az, hogy egységes anyag alapján mutassa be a székely nyelvjárásterület legjellemzőbb vonásait" (im. 8. lap). A kérdőfüzetes törzsanyagot csak kiegészítik a passzív megfigyeléssel gyűjtött adatok.

A nyelvföldrajzi szótár Előszavát GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA írta alá, az aláírás után azonban meg kellett jegyeznie GÁLFFY MÓZESnek, "hogyan MÁRTON GYULA, a romániai magyar nyelvjáráskutatás kiemelkedő alakja, e kötet egyik szerzője, nem érhetette meg a munka megjelenését. Emlékét azonban – számos más művével együtt – ez a szótár is őrizni fogja" (ih. 9. lap). Ezek a szavak most már sajnos GÁLFFY MÓZESre is vonatkoznak.

Az Előszó után Tájékoztató-t talál az olvasó (11–19. lap), amely összefoglalja a gyűjtés célját, történetét, módszerét és tájékoztat az anyag közlésmódjáról. A Tájékoztató-t a Jelölések magyarázata követi (20–22. lap), amelyek között a magánhangzók és mássalhangzók lejegyzésénél használt diakritikus jelek gazdagsága már figyelmeztet a székely nyelvjárások hangtani változatosságára. A Kutatópontok jegyzékében (21–34. lap) megtaláljuk a magyar helységnevek betűrendes felsorolását, mellettük a megfelelő román helynevet és a kutatópont számát. A szám szerinti jegyzékben is megvan a magyar és a román helynév a szám után. A Betűrendes szótár (37–455. lap) címszava után áll a szófaji és nyelvtani minősítés, majd [] jelben az adat kérdőfüzetbeli száma, szükség esetén a magyar nyelvű értelmezés, majd román és német nyelvű jelentésmegadás. Kettőspont után az adatok felsorolása. (Az adatok felsorolásának elveit lásd a 18. oldalon.) De itt is kiemelem, hogy az egy helységre jellemző adatok együtt maradnak, azaz érvényesül a szóföldrajzi szempont. A mai Hargita és Kovászna megyében – a történelmi Háromszék, Csík, Gyergyó és Udvarhelyszék területén végzett gyűjtésből a szótárba 300 címszó és 2506 utaló címszó található. A címszavak szófaji megoszlása: ige 43, főnév 206, melléknév 26, határozószó 12, számnév 3, egy-egy főnévi igenév és határozatlan névmás és 8 kifejezés. Kettős minősítés (*gazdag, borjú nélkül tejelő*) csak elvétve fordul elő. (A szótárból vett adatokat köznyelvi helyesírással közlöm. K.Sz.Á.) A leggazdagabb – mint azt más magyar szótárral kapcsolatos tapasztalat is igazolja – a K betű a

naga 30 cím- és 255 utaló címszavával. A Ty és az U, Ú csak néhány (3, ill 12) utaló címszót tartalmaz. Az utaló címszók mind nyelvjárásiak, a címszavak egyrésze irodalmi nyelvi alak. Több címszó nem a szótári alapalakot mutatja, hanem birtokos személyragos (ál-lam, apja, bajusza, címere, fonáka, fullákja, hüvelye, indája, növése, öklöm), többes számú főnév (édestestvérek), személyragos igealak (javítja, gyűjti, megmérgezi, kibontjuk, birkóznak), egy esetben főnévi igenév (csépelni). A lehajol és lehajlik jelentés-tani különbsége, hogy az első emberi tevékenység, a második a faágra vonatkozik. A hűvös levegőáramlat és langyos levegőáramlat címszó az adatok között mint nyelvjárási változat nem fordul elő, a szófaji minősítése kif (=kifejezés), amely a nyelvjárási adatok minősítése. Hasonlóképpen a levegőáramlat (nyelvjárási megfelelői az ájer és a dér hangtani változatai) fn (=főnév) minősítést kap, mert az adatok (is) főnevek. A bajosan, éhgyomorral ragos alakok hsz (=határozószó) nyelvtani minősítést kapnak.

A menyecske fn lex [191] 'nevastica; junge Frau' 261 kutatóponton 92 megfelelővel fordul elő. Többségük a menyecske szó hangtani változata, de a fijatal asszony, kicsidasszony, szeméj is ott van az adatok között. A címszóban megadott román és német jelentés mellett még további 19 jelentése van, többek között 'olyan fiatalasszony, aki elhagyta a férjét', 'özvegy fiatalasszony', '(rég) elvált fiatalasszony, (ma) megesett leány'. A szócikk végén a Megjegyzés-ben: "Orvanyagként lejegyzett adat: menyecskének téved 'megesik (a lány)' (H 54)". (A zárójeles H 54 a háromszéki 54-es kutatópontot jelenti.). Tehát a szócikk végén Megjegyzés vagy/és - jellel elválasztott, a jelöltre, a jelentésre, ill. a gyűjtés körülményeire utaló tudnivalók vannak. A címszavak mintegy ötöde, 64 végén találunk olyan tudnivalókat, amelyek a szó ismeretsége, felhasználtsága, újabb keletkezése, meglepő, feltűnő volta felől tájékoztatnak, s azt is megtudjuk, hogy az adat direkt kérdésre bukkant-e fel. Ha már a menyecskét kiválasztottam, a hozomány-t alaposabban szemügyre véve a latin eredetű (vö. BARTAL: *parafarnales res* 'menyasszonyi ajándék') *parafernum* népnyelvi megléte igen érdekes, de érdemes a szócikk Megjegyzés-ét is megnézni a különböző megfelelők jelentéstani megoszlása miatt.

A közel négy oldalra terjedő hozomány címszó adatainak végén az adatközlő stilisztikai értékelést ad: "Egy udvarhelyszéki kutatóponton adatközlőnk megjegyezte, hogy a *parafernum* szót ma már csak "viccesen" lehet hallani" (216. lap).

A székely nyelvterület egészét átfogó gyűjtés lexikális anyagát közreadó szótár gazdagságára csak közhelyekkel lehetne felhívni a figyelmet. 1987-ben írja az Előszó-ban GÁLFFY MÓZES hogy a hang- és alaktani rész még kiadásra vár. Reméljük, az is hamarosan hozzáférhetővé válik a nyelvjáráskutatás nagy hasznára.

GÁLFFY MÓZES is felsorolja azokat a tudományterületeket, amelyek hasznosíthatják a SzNySz. eredményeit. A nyelvjáráskutatás és a nyelvtörténet mellett az általános nyelvészet és az írói nyelv kutatása (stilisztika) teljes természetességgel beletartozik ebbe a sorba, de a néprajz, a történettudomány, településtörténet, állat-, és növényföldrajz számára is sok tanulsággal szolgálhat.

Az ízléses megjelenésű SzNySz. lektorálását DEME LÁSZLÓ végezte, a szerkesztés KISS JENŐ munkája. Nem lehet dicsérő szó nélkül hagyni Killer Marcella székely motívumot felhasználó kötéstervét és az Akadémiai Kiadó nyomdájának hozzájárulását sem a szép munkához.

A recenzenek az is kötelessége, hogy ha valami nem tetszött észlelt, szóvá tegye. Leszögezem, hogy a SzNySz.-t a dialektológia igen fontos nyereségének tartom. De mivel nyilvánvaló, hogy "ebben a kötetben a felgyűjtött anyagnak csupán l e x i k á l i s r é s z é t t e s s z ü k k ö z z é" (vö. 59. lap. Az én kiemelésem K.Sz.Á.), felesleges volt minden címszó esetében a nyelvtani minősítés után a lex rövidítést alkalmazni. A *szekérkenőcs* címszónál viszont hiányzik a nyelvtani minősítés, bár fn (=főnév) volta éppen úgy nem kétséges, mint pl. a *lakószoba*, *paradicsompaprika* vagy a *szövőszék* esetében. Bizonyára tévedés a *legénykori* (ruha) hsz (=határozószó) minősítése.

Mivel a címszók között ragos igealakok is vannak, megtévesztő a *tejét elapasztotta (tehén)* címszó. Itt viszont a mn (=melléknév) szófaji minősítés már eligazító jellegű. "A szófaji minősítés azonos az ÉKsz-belivel" (20. lap), de pl. a határozószó a *meztele-n(ül)* egyébként kettős minősítésű (hsz és mn) címszóban hsz, de az *itthon, oda, otthon* esetében hat szó formában minősítik a szófajt. A *hatszor* címszónál hat. ragos szn (=határozóragos számnév), de az *öttször* esetében szn (=számnév). A számnevek felvételével igen takarékosan bántak a szerzők (nincs *ezer*, *millió* vagy *száz*, *tíz* a címszavak között, mert bizonyára nem szolgáltak volna nyelvföldrajzi tanulságokkal), van viszont *negyed* (kiló) törtszn (=tört-számnév), de nincs *fél* vagy *egész* címszó. A *gyorsan* (szalad) tni (=tárgyatlan ige) a zárójelben megadott alaptagot minősíti nem pedig a címszóként szereplő bővítményt, amelyet egyébként az adatok igazolnak.

A címszóként álló kikövetkeztetett alakok (pl. *hűvös levegő-áramlat*, *langyos levegőáramlat*) között a *gyöngye* helyett az elterjedtebb (vö. ÉKsz) *gyenge* alakot szerepeltettem volna.

Nem látom a kif (=kifejezés) minősítés következetes használatát, mert pl. az *erdei tisztás kif*, a *kemence szája fn*.

Mindezek a megjegyzések nem kívánják csökkenteni azt az elismerést, amely a SzNySz. alkotóit - azóta már mindkét elhunyt összeállítót - GÁLFFY MÓZEST és MARTON GYULÁT megilleti.

2. A kolozsvári nyelvészek székely nyelvatlasz-munkálataiból a SzNySz. mellett másik termék is született, a GÁLFFY MÓZES által összeállított Székelyföldi tájszók, amely az MNYTK. 180. számaként jelent meg. A tájszógyűjtés nagyon fontos, de igen problematikus feladat éppen amiatt, hogy egyes területeken mit kell tájszónak tekinteni. Ha egy területen kb. kétezer tájszót összegyűjtünk, a szótár teljesnek tekinthető. KISS JENŐ más szótárak és a saját szótárírói gyakorlatából vonta le ezt a következtetést, amelyet őt idézve VÉGH JÓZSEF is oszt (vö. VEAB Ért. 1982. II., 159. lap). Így a Székelyföldi tájszók 46 lapján felsorolt 1372 címszó jól megközelíti ezt a határt. Az anyag nem tematikus gyűjtés eredménye, hanem a nyelvatlasz orvanyagából állt össze.

Ha az előbb ismertetett SzNySz. szép kiállítását kellett dicsérnem – s ezt örömmel tettem –, most meg kell mondanom, hogy a jelen munka olvashatóságát (bizonyos mértékig a használhatóságát) sok zavaró körülmény nehezíti.

Első pillantásra zavaró a kurzív szedés, mert túl sok van belőle, s a gazdagon használt mellékjelek, amelyekre kétségtelenül szükség van, a képet még áttekinthetetlenebbé teszik. A címszó megadásában nem követik a SzNySz. gyakorlatát, ti. köznyelvi alak kövér szedéssel, pedig ez igen sokat segítene a szótár kezelésében. Itt a címszó kurzív, mellékjeles (nyelvjárási alak vagy köznyelvi, de akkor is kurzív). Ha a címszó tárgyalása több sort igényel, a folyamatos szöveg őt n-nel kintebb kezdődik. Én ezt éppen fordítva kértem volna.

A különböző zárójelfajtákat más-más funkcióban használják helyesen, de a () jel igen gyakori, mert a régi, kivesző alakok mellett (vö. 5. lap) a stilisztikai minősítés is, a kutatópont jele is, az értelmezések megszorító magyarázata is ebbe a jelbe kerül. Ugyanakkor a ritka alak < > és az újabban használt alak [] jele csak néhányszor fordul elő.

Következetlennek érzem, de látok benne logikát, hogy a címszó mellé sorakozó utaló címszók álló betűs mellékjel nélküli, de nem köznyelvi helyesírású alakok, pl. csóréfüge, csürkert.

A nagy alaki változatosságot mutató tájszavakból jó lett volna egy köznyelvi alakot nyomdatechnikailag kiemelve közölni, és itt felsorolni a variánsokat, mint pl. a 'kapókövezik' jelentésű tájszavak esetében: *becskőzik*, *beggyezik*, *betykőzik*, *kövecsezik*, *pitykövezik*, *pitykőzzik*, *szövőzik*. Az utolsó felsorolt címszó után: L. *pittyezik*; de ennek a jelentése egy másik játékra utal: 'bigézik'. Tudomásom szerint a *k a p ó k ö v e z é s* kislányok, a *b i g é z é s* fiúk játéka. Ugyancsak gazdag és változatos a 'nagyon sovány (gyerek)' köre: *cudar*, *gebe*, *gébic*, *gerbic*, *gereben*, *keceg*, *kéreg*, *keszeg*, *kopár*, *madárhúsú*, *nyivácska*, *ribanc*, *rideg*, *szigorú*, *szilimák*, *váncsi*, *vézna*.

Hasonlóan sokszínű a 'félénken hallgató szótlán (gyerek)' kifejezése a Székelyföldön az *alamuszi, alamuszta, bakota, båtortalan, bufli, buta, mafla, mokán, mokucs, mula, mutuj, szumba, paraszt, vad, vakmerő, vankuj* szavak segítségével.

Ha azt akarom megtudni, hogy a *d u n y h a* vagy a *s z a l m a z s á k* jelöltet mivel fejezik ki, akkor nincs más választásom, mint egy ilyet megkeresni, s ha minden jól megy, az utalások alapján ez feltérképezhető. A *dusza, surdé 'szalmazsák', a duszo 'dunyha'*.

GÁLFFY MÓZES a munka elején utal a gyűjtés körülményeire. Jó lenne tudni, milyen technikai eszköz(ök) álltak a gyűjtők rendelkezésére, vagy csak "kézimunkával" végezték a feljegyzést és ellenőrzést. Sajnos tévesen utal a lexikális anyagot felölelő szótárra. Ez helyesen: Székely Nyelvföldrajzi Szótár, azonban ő itt Székely Szóföldrajzi Szótárnak nevezi.

Itt is közlik a SzNySz. gyakorlatához hasonlóan a kutatópontok jegyzékét, de csak a számozás sorrendjében: magyar helynév – román megfelelő. A 76. Bölön esetében a sorrend felcserélődött. A 17. Magyró esetében Magyaró-ra, a 49. Anangyalos-nál Angyalos-ra (rom. *Anghelus*) gondolok. A 95. Ikafalva esetében a rom. megfelelő inkább *Icafalău* a jó. A 106. Kikászon bizonyára elírás *Kiskászon* helyett, s hasonló lehet a 114. Kutrapatak a helyes *Kurtapatak* helyett. Csak vesszőhiba van a 315. Énlaka helynévben. Helyesen *Enlaka*. Az általam helyesnek gondoltakat a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára segítségével állapítottam meg.

A Székelyföldi tájszók orvanyag-jellege és az általam felhozott, nem mindig a lényegyet érintő, ám a munka használhatóságát károsan befolyásoló mozzanatok ellenére nagy nyeresége a nyelvjárási szakirodalomnak.

Hogy ez utóbbi fordulatot nem a recenziók kötelező sajátjaként hangoztatom, a mű értékeire is szeretnék kitérni.

Közhely, hogy a nyelvjárások régies alakokat őriznek. Ilyenek a *hi~hl; hlj; hiju* 'padlás', az *innapol* 'ünnepel', *innya* 'inni', a *jovitás, jovitát* '(megjavított (cipőt))', *kijed* 'maga, ön', *ki-oro* 'kiirt'. A köznyelvi *könyv* szó itteni *könyü* alakja is nagyon ősinek tűnik.

A szláv eredetű *kalapács* itt nem szorította ki a *verő*-t, lásd pl. a *nagyverő* címszónál. A köznyelvben régiesnek ható *okulár* a nyelvjárásban nem régies. Ha az itt közölt *ruwa* '1. kötény; 2. öltözet' a köznyelvi *ruha* megfelelője (ezt a jelentést nem zárja ki), további bizonyítékot kapunk arra, hogy a hiátust kitöltő más-salhangzó különböző minőségű lehetett. A *pest* itt egyfajta szabad-tüzelő alkalmatosság, mint az a *pest aja* (rég) 'szabadtüzelő alatti üreg (tűzifa tárolására)' igazolja. A *leviritt* 'leürít (szeke-ret)' a szókezdő *ü-* és a *v-* alapján a köznyelvi szó etimológiai

megfelelője lehet. Vö. pl. SzófSz. víz címszava alatt az ügy (pl. Feketeügy folyónév éppen Erdélyben) szókezdeteket.

A nyelvjárások képzőrendszerének gazdagsága is köztudott, mégis szeretnék egy-egy példa erejéig erre is kitérni.

A *lepcsektet*, *lepcsel*, *lepcsent* mind a víz verésével kapcsolatos, rokon jelentésű a *loccsant*, *locsoktat*, *locsol*, *locsolódik*, *lubucskol*, *lucskotol*. A jelentésmegadásban azonban a 'preckel' ugyancsak tájszó, és nem köznyelvi megfelelő. Ez az eljárás néha megnehezíti a jelölt felismerését, mint pl. a *kókis* 'kakas (fején)', és nincs *kakas* címszó. Jobban járunk a *hiba* 'vétek (szántásban)' esetében, mert a *vétek* 'szántatlanul maradt földsáv'.

A nyelvjárás gazdaságosságát igazolja, ha egy lexikális elemnek több jelentése is kialakul, mint a *küzdik* igazolja: '1. birkózik, 2. sokat dolgozik; 'sokat dolgozik a megélhetésért'; 'bajlódik (valakivel)'.

A nyelvjárási morfológia gazdagsága kiderül a ragozás területén is. A nyelvjárásban a suksükölő ragozás nem hiba, hanem része a rendszernek, a *lebont*, *lefoszt*, *locsoktat*, *szeret* ("Sándorka nem szeresse" = *nem szereti*), a *tisztitt* : *tiszticcsa* mellett legérdekesebbnek a *megalut* 'megalvaszt (tejét)' műveltető igét érzem a maga *megaluccsák* kijelentő módú alakjával. A -val/-vel v-je nem mindig hasonul a mássalhangzóhoz: *üvegvel*. A szótár szerkesztője a toldalékot is címszónak veszi, nagyon hasznavehető eljárás: -vel. L. gereben, kócs, kujak, penetej, üveg. Az -ul/-ül toldalék köznyelvitől eltérő használata tűnik ki a *orozul* 'orozva' alakból. Megvan a -ni '-hoz/-hez/-höz', a -nitt '-nál/-nél', és a -nul '-tól/-től' raghármasság. De a *nálam* 'hozzám', mint az én anyanyelvjárásomban.

Természetesen azok az elemek a legérdekesebbek, amelyek a köznyelvitől eltérő jelentésben ismertek a székely nyelvjárásokban: mint *kap* 'talál', *csinál* 'javít (cipőt)', *kiéhezik* 'éhenhal', *korcsója* 'szánkó', *füge* 'szabadon termő egres', *magyaros* 'tarka színű (tyúk)', *megbűzöl* 'megszagol', *megjön* 'kicsirázik (burgonya)' illetve 'meggyógyul', *ok nélkül* 'hiába, eredménytelenül', *padló* 'mennyezet', *talál* 'beleillik (valamibe)', illetve 'illik (valakihez)', *pógár* 'éjjeli őr, egyben kisbíró'.

A nyelvjárást beszélők leleményességét mutatják a nagyon szemléletes eszközök, mint *kapafog* 'metszőfog', *kutya* 'rövidebb lóvontatású erdőlőszán', *lámpakalap* 'lámpaernyő', *majomlátó* és *po-faleső* 'tükör', s végül anélkül, hogy ezt a csoportot ki tudnám meríteni: *szempéter* pácája 'Göncölszekér rúdja'.

Az egyébként is népetimológiás *keménymag* további megértelmessítést kap *kükemmag* formában, de egyébként is a *kükembokor* 'kökénybokor' után következik.

Még néhány szubjektív megjegyzés. Tetszik nekem a kicsi használata a köznyelvi *kis* helyett; a *peheteg* '1. (sütőkemence megvilágítására szolgáló) szalmaköteg; 2. (sütőkemence kiseprésére szolgáló) karóra kötött rongy'. A szót nagyon jó hangulatfestő eszköznek érzem. Mit szólnak vajon hozzá a használói?

Szótárt olvasni csak annak élvezet, aki a beszélőközösséget is oda tudja képzelni az anyag mögé, s mintegy mozgásában, felhasználásában látja azt. Egy humorral megáldott, szerény körülmények között élő, inkább kisigényű, mint nagyralátó, de eszes, élénk közösség képe bontakozott ki számomra a vékonyka füzet lapjain, s minden zavaró körülmény ellenére is élvezetes olvasmány volt GÁLFFY MÓZES Székelyföldi tájszók c. műve.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

TÓTH IMRE: Ipoly menti palóc tájszótár

Bernecebaráti és vidéke tájnyelve az 1930-40-es évek fordulóján
Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987. 290 l.

"Palóc őseimre emlékezvén szeretettel ajánlom a magyar nyelvterület első palóc tájszótárát szülőföldem népének." E szavakkal bocsátja útjára munkáját TÓTH IMRE, bernecebaráti palóc. Mottójában az Ipoly menti palóc tájszótár létrejöttének minden oka benne van: egy szülőföldjét szerető és tisztelő középiskolai tanár oktató munkája mellett vállalta Bernecebaráti és vidéke kultúrtörténeti feltérképezését.

Tudjuk és tanítjuk, hogy a nyelvjárásainkban végbemenő bomlás a szókincset érinti legerőteljesebben. Ám arra, hogy ez mennyire igaz, csak egy ilyen kötet lapozgatása közben döbben rá a fiatal olvasó. Ezért fontos minden gyűjtőmunka, ami egyben mentés is – hangsúlyozza az Előszóban IMRE SAMU (7). A szótár érdeme – teszi hozzá –, hogy a valódi és jelentésbeli tájszavak mellett az eddigi tájszótáraknál nagyobb mennyiségben közöl olyan szavakat, amelyek csak kiejtésükben térnek el a köznyelvitől. Ez elsősorban a hangtani kutatások szempontjából pozitív vonás (8).

A szülőföld szeretete és tisztelete vezette Zsóka Istvánt és feleségét, Somkúti Erzsébetet is a kiadvány anyagi támogatására.

A Bevezetésben (11-28) a tájszótár szülőföldjéről és megszületéséről (11-24), a vállalkozás szubjektív forrásairól (14-16), a szótár és a tájnyelv jellemzőiről olvashatunk (16-28).

TÓTH IMRE fő gyűjtési területe Bernece és Kemence volt. A két község az Ipoly mente legősibb települései közé tartozik: a honfoglalás óta magyarok lakják mindkettőt. Bernece történetét a 11-

14. lapon követhetjük nyomon az Árpád-kortól napjainkig. Megtudhatjuk, hogy az 1870-80 közötti tagosítás annyira megerősítette a jobbágykori kategóriákat, hogy a jobbágy és a zsellér életmódbeli szemlélet, a jobbágy- és a zsellértudat fogalmai nemcsak a bemutatott 30-40-es években, hanem még 1950 körül is tovább éltek. A szerző magát is zsellérnek és zsellértudatúnak vallja.

Bernecebaráti elzárt falu, a lakosság azonos nyelvjárást beszél. A gyűjtés azonban egy nagyobb, a néprajzosok által északi palócságnak nevezett, Vámosmikolától Balassagyarmatig terjedő területre vonatkozik, "habár a községek nyelve a középpalóchoz sokkal közelebb áll" (13).

TÓTH IMRÉT hármas kötöttség indította a szótár megírására: édesanyja nyelve, legszűkebb értelmű anyanyelve; Boldog palócok című nemzetségregénye és személyes nyelvi élményei. A "kétnyelvűvé válás" és a tudatos nyelvgyűjtő munka kialakulása kísérte őt végig az ipolysági polgári iskolából a lévai és az esztergomi tanítóképzőn át a salgótarjáni középiskolai katedráig. A szótár gyűjtését IMRE SAMU és BALOGH LAJOS irányításával végezte. Munkájában rokonai, salgótarjáni felesége és szülőfaluja idősebb parasztemberei segítettek. Adatközlőtől összefüggő szövegeket is följegyzett, amelyek mondattani jelenségek tanulmányozására is alkalmasak (16).

TÓTH IMRE saját gyűjtésén kívül az IKVAI NÁNDOR szerkesztésében megjelent A Börzsöny néprajza c. műre támaszkodott mind a történelmi bevezető megírásában, mind a szótári anyag megjegyzéseinek kidolgozásában. Bernecebaráti földrajzi neveinek összegyűjtésében (a kötet a külterület neveit viszonylagos teljességgel tartalmazza) HÁLA JÓZSEF Földrajzi nevek az Ipoly mentén c. munkája volt segítségére (16).

A 16-25. oldalon következik a palóc nyelvjárás bemutatása. A szerző két tankönyv, KÁLMÁN BÉLA Nyelvjárásaink és IMRE SAMU A mai magyar nyelvjárások rendszere alapján vázolja a hangtani, alaktani, mondattani sajátosságokat. A szókincsről írott részben külön kiemeli – mint ahogy IMRE SAMU is utalt erre bevezető szavaiban –, fontosnak tartotta azokat az alaki tájszókat is fölűntetni, amelyek annyira eltérnek a köznyelvi alaktól, hogy a köznyelvet beszélők már nem érthetik meg őket: *lëterhő* 'leterhel' (174), *märvä* 'márvány' (182), *mëccsápó* 'megcsapol' (184), *nätszä* 'nádszál' (197).

A 25-27. oldal a szótári rész szerkezeti felépítését mutatja be, majd a bevezető zárásaként a jelek és rövidítések jegyzéke található. Ezt követi a több mint 7000 címszót tartalmazó adattár 261 lapon.

Az adattár szócikkeinek felépítése:

A szócikkfejet a címszó, a kiejtés és a szófaji, illetve szóhasználati minősítés alkotja. Ezután következnek a jelentések pél-

damondatokkal illusztrálva. A harmadik rész a megjegyzéseké és az utalásoké.

A címszók között szerepelnek valódi tájszavak; személynevek; becenevek; ragadványnevek; a köznyelvtől sajátosan eltérő ragok és képzők; általánosan használt, egy fogalmat jelölő szószerkezetek; földrajzi nevek. A címszó minden esetben köznyelvi alak, kivéve a valódi tájszavak, személy-, bece- és ragadványnevek kikövetkeztetett alakjait.

A címszó után a tipikus hangtani formát találjuk. Több változat esetén gyakorisági sorrendben követik egymást: külső *kílső*, *kílyső*, *kíső*, *kűső* (168). Egészen ritka előfordulás a sor végén, zárójelben áll: küldött patkány *kűdöt pátkān*, (*pátkány*) (167). Néhányszor szintén zárójelezve előfordulnak paradigmatis alakok is: könyök (*könyököm-könyökem*; *könyököd-könyöked*; *könyökö*) (162).

A szótár a jelentésmeghatározásokat fél idézőjelben, a fogalommagyarázatokat e nélkül hozza. Alaki tájszók esetében 'kny.' jelzéssel utal a Magyar értelmező kéziszótárban rögzített köznyelvi jelentésre, jelentésbeli tájszóknál – ha él – mindig ez az első a sorban: papsapka *pápsipká fn* 1. 'kny.' 2. 'a papsajt termése'. (215). Csúcsos zárójelbe kerültek a jelentéseket kiegészítő magyarázó szavak és a stílusminősítések.

A ragadványnevek jelentésmegadása helyett rn. vagy cig. rn. rövidítést olvashatunk. A "cigány" minősítésről elmondja a szerző, hogy ez csak cigányos hangsúlyt és hangszint fed, a ragadványnév természete megegyezik a magyar ragadványnevekkel, mint ahogy a Bernece környékén élő muzsikus cigányok nyelve is megegyezik a magyar lakosságával (26).

A földrajzi nevek szócikkeinek középső részeiben fogalom magyarázat áll, kiegészítve a 70-es évek művelési formáival. Ebben tér el a szótár az 1930-40-es évek társadalmi és nyelvi állapotának következetes bemutatásától – jegyzi meg TóTH IMRE (27).

A szócikkek legérdekesebb és legbővebb része a jelentések illusztrálása. Hol példamondatokkal: úrdolga *Ezék fépízér is elynápszámoskonnák, minthá mé mämmá is úrdógára jārñának* (272); szólással: *babája Igy jár, áki más fálubó idevāndoró, / Nincs bābājá, ki á vállára buró* (42); mondókéval vagy dalsorral: *merre Kátálinká, bugirká! / Mőre visző férhő? / Pestre, Budārā, / Kiskutyá lyukābā* (192); hol párbeszéddel, hol összefüggő szöveggel, hogy a kor emberének gondolkodását és lélekrajzát is bemutathassák (27): *meghibban Nēm szābād a kisbābāt korān kārā vñnyī, fōlūtetnyī. Tőgyesēn ā mérőāsszon ugy néztē mēg, hogy nēm ē hibbānt mēg ā bābā, hogy ā job könyökīt ā bāl térgyihō, mājđ ā bāl könyökīt ā jop térgyihō tēttē. Hā e sīmān sikerőt, ā bābā nēm vót hibbānt* (186).

A példák utáni záró részben a szerző utal a szó nyelvi jellegére, esetleg néprajzi kiegészítést ad.

Utaló szócikkekként olyan utótagok fordulnak elő, amelyek önállóan nem találhatók meg a szótárban, illetve a köznyelvi jelentés alapján utalnak a valódi tájszóra.

TÓTH IMRE, Zsóka István és Somkúti Erzsébet igaz portréja a "jó palócok"-ról különösen a fiatal nemzedéknek tanulságos olvasmány: *gyerekekről, akik á kutyát ábájpgáttýák; lányokról, akik háj-nálokig á fé fálu leginyivel a fálállýan ádogánák; parasztagzadák-ról, akik teheneit a bágólégy kínozza és megcsontosodott öregek-ről, akik már nem áháttýák egymás ábrázátát.*

Köszönet illeti őket nemes vállalkozásukért.

TUBA MÁRTA

VÁRKONYI IMRE: Büssüi tájszótár
Akadémia Kiadó, Budapest, 1988. 254 l.

Szociolingvisztikai kutatások, de közvetlen tapasztalatok is bizonyítják, hogy a népiéletnek a gazdálkodással, hiedelmekkel stb. kapcsolatos szókinccse rohamosan felejtődik el, ismerete a fiatalabb nemzedék körében közelít a nullához (vö. SEBESTYÉN: MNyj. XXIV, 137). A meglévő összegyűjtése, szótárba szedése kulturális leletmentés tehát. VÁRKONYI IMRE, a Kaposvári Tanítóképző Főiskola tanára – akinek a nyelvjáráskutatás iránti érdeklődését több tanulmánya bizonyítja – e munkájában szülőfalujának, a Somogy megyei Büssűnek a tájszókinccsét gyűjtötte össze.

Miként a néhány lapos Bevezetésből (7-13) megtudjuk, a szerző a gyűjtést hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1960-1985 között végezte. Először a teljes szókinccs összegyűjtése volt a célja (regionális szótár), majd munkahelyi és egyéb elfoglaltságai miatt IMRE SAMU tanácsára egy tájszótár elkészítését tűzte célul maga elé. Fő adatközlője édesanyja volt (a Büssüi szótár is "családi szótár" tehát, miként CSÜRY Szamosháti szótára és KISS JENŐ Mihályi tájszótára), de természetesen másoktól is gyűjtött adatokat. Adatainak jelentős részét passzív módszerrel gyűjtötte, de a munka utolsó szakaszában az aktív, rákérdezéssel is alkalmazta.

A Bevezetésben a falu történetéről és a szerkesztési alapelvekről is olvashatunk. A manapság alig 700 lelkes Büssü a déli nyelvjárásterületen, Somogy megye középkéleti részén fekszik, nem messze Kaposvártól és Dombóvártól. Árpád-kori település, melybe a 18. század vége felé több hullámban svábok is betelepültek. Mivel nem alkottak zárt közösséget, hamarosan elmagyarosodtak, egykori

nyelvük emlékét - a szótár tanúsága szerint - csak néhány ma is használatos sváb szó őrzí: *auf, blikker, cepedli, culáger, jaja* stb. Csak helyeselni lehet, hogy a szótárnak ebben a részében tömör összefoglalását találjuk a falu történetének, a lezajlott gazdasági-társadalmi stb. változásoknak. Az így kibontakozó szomorú kép (a lélekszám rohamos csökkenése, egykézés, előregedés stb.) is e leletmentő munka fontosságáról győz meg bennünket. Kisebb hiányként említeném, hogy érdemes lett volna a falutörténetnél a település nevének etimológiáját is közölni (Büssü: 1. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással, 2. kevésbé valószínűen a 'besenyő' népnévből; FNESz⁴).

A szótár (15-247) szerkesztési alapelvei más tájszótárak (például IMRE SAMU Felsőöri tájszótára, KISS JENŐ Mihályi tájszótára) szerkesztési alapelveire épülnek. Ez a szótár is a valódi meg *jelentésbeli* tájszavakat és az *alaki* tájszavak bizonyos rétegét tartalmazza. Ez utóbbiak közül csak olyanok kerültek be a gyűjteménybe, amelyek tőalakjában fonológiai eltérés van a köznyelvi formával szemben, így például a nyelvjárásra jellemző ö-zés és ë-zés szótőbeli esetei. A világos szerkesztési elképzelések ellenére - miként a szerző is írja - bőven akadt nehézség, különösen ez utóbbi szócsoporthoz kiválogatása esetén.

A szócikkek felépítése hasonló más tájszótárakéhoz. A címszó általában a szó köznyelvi alakja, valódi tájszónál pedig a kikövetkeztetett alak. Kiválasztásukkal általában egyet lehet érteni, miként a szerzőnek azzal a gyakorlattal is, hogy a hangtani (alaktani) eltérést mutató nyelvjárási formát utaló címszóként is közli: így többek között a *behorpad* tájnyelvi *betorpad*, a *jön* tájnyelvi *gyün*, a *naspolya* tájnyelvi *lasponya*, az *ünnepe* tájnyelvi *innepe*, a *zszindely* tájnyelvi *sindő* alakjára a megfelelő helyen utalás hívja fel a figyelmet. Hiányolhatjuk viszont, hogy például a *bál*, *borotva*, *dalol*, *koldus*, *mályva* tájnyelvi *báld*, *bërëtfá* (*beretva*), *danul*, (*danol*), *kódís*, *máva*, illetve a *mi*, *ottan* tájnyelvi *mink*, *ottanék* alakját nem közli utaló címszóként. Más, még a címszóválasztással kapcsolatos észrevételem: a csak birtokos személyragos alakban előforduló szavakat ragozott formában címszavasítja, pl. *beréje* (*beréjje*), *csinja* (*csinnya*), *faluszája* (*faluszájja*), *inakásája* (*inakásájja*), *orja* (*órgya*). Ezt a helyes megoldást lehetett volna alkalmazni a *máj* (*májja*) szónál is. A *garral* szerintem nem ragos főnév, hanem határozószó, ezért az *apródonként*, *egyizrában*, *gyalogszerrel* stb. határozószókhöz hasonlóan ilyen formában kellett volna címszavasítani. (A TESz.-ben és az ÉKsz.-ban sem a *gar*, hanem a *garral* a címszó!) A "*Hogy ityög a fityög?*" szólásból nemcsak az *ityeget*, hanem a *fityeget* is címszavasítanám (vö. ÉKsz.). Itt említhető az a kisebb következtetlenség is, hogy a *jövő* tájnyelvi *gyü* szó mindkét helyen - bizonyára véletlenül - önálló

szócikket kapott. A *fecstej* pedig csak utaló címszóként szerepel, önálló szócikke nincs.

A címszót a szó nyelvjárási alakja, esetenként néhány ragos alak, majd szófaji megjelölés, a stílusminősítés és a szó jelentésének (jelentéseinek) tömör értelmezése követi. A nyelvjárási alakot (valamint a szép számú példamondatot) nagyolt fonetikus átírásban közli. Ezt a lejegyzési módot más tájszótárak is használják (pl. MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai szótára), a kettőshangzókat azonban (még ha nincs is fonológiai értékük) érdemes lett volna jelölni. – A ragozással kapcsolatban a szerző megjegyzi: "A szó paradigmáit általában nem tüntettem fel, ha azok nem térnek el a köznyelveiktől" (12). Az esetek többségében valóban jól hasznosítható ragozási kiegészítést találunk (l. a *jön* – *gyүн*, *megy*, *nő* – *nyүл* stb. paradigmáit.) Néhány kisebb hiányra (következetlenségre) itt is akadtam: így például nincs paradigma az *alkuszik* szócikkében, pedig a szó két tőváltozatban is él a vidéken: *aku-szik*, *akudik*. (Ez utóbbira utaló címszó sem hívja fel a figyelmet. Vö. ÉKsz.) A *vélekszik*nél csak a kijelentő mód egyes szám első és második személyű ragot közli. Mindegyiket ebből a többől alkotja meg a nyelvjárás? A *sző* tájnyelvi *szүj*, *szүн* után célszerű lett volna az egész ragozási sort megadni (a szótárban csak a *szүjөк*, *szүsz* alak van). – A birtokos személyragok közül (teljesen érthetően) általában az egyes szám harmadik személyű ragot adja meg a szerző: *asztalgya*, *atyafijja*, *bele~belgye*, *bábgya*, *cëkkërgye*, *öble*, *örekszüleje* stb. Néhol azonban – szükségesnek ítéltető esetben – ez elmarad: pl. a *tő* tájnyelvi *tү* után sincs, így ez (és a szótó típusa) csak a *tövecsuta* tájnyelvi *tүjjezsuta* összetételből derül ki. A *szölө* egy alakú névszótó? E nyelvjárásban nincs *szölөje* (*szölөlje*) alakja? A *szүle* után is hasznos lett volna a birtokos személyragot (ragozást) közölni. Talán itt említhető az is, hogy a személyes és birtokos névmások egyes alakjait – függetlenül attól, hogy a köznyelvitől eltérnek – a megfelelő helyen szótározni lehetett volna. A szótárban csak az *ő* (*ү*), *mi* (*мiнk*), *ti* (*тiк*) és *ők* (*үк*) személyes névmások, valamint az *enyém* (*enyim*), *övé* (*үjejje*) birtokos névmások találhatók.

A szavak stílusminősítésével – ahol a szerzőnek ilyen megjegyzése van – általában egyetérthetünk. Apróbb észrevételeim: A *nyakkendös bika* 'inszeminátor' bizonyára újabb eredetű és tréfás elnevezés, jelölni kellett volna. A kifejezés Szatmárban is (és bizonyára az országban még sok helyütt) használatos. Az *odagurgit* (*odagurgitt*) nem köznyelvi, hanem tájnyelvi szó. Az értelmező kézisztótárban csak a *gurgat* 'görget' szerepel *táj* megjelöléssel. A *cugszfүrer* 'szakaszvezető' (a közös hadseregben) is jelölést kaphatott volna (az ÉKsz. *rég*, *nép* megjegyzéssel közli). De e néhány kiragadott példánál fontosabbnak érzem, hogy a megfelelő helyeken

a sváb eredetű szavakra nem történik utalás (l. a korábban említett példákat). Ezt – tekintettel a lakosság egy részének sváb származására – célszerű lett volna megtenni.

A szavak jelentésének tömör megfogalmazása után a zömmel jól megválasztott, életizű példamondatok következnek, melyek nemcsak a szó jelentésének jobb megértését szolgálják, hanem a falu nyelvének hangtani, alaktani és mondattani jellegű vizsgálatára is alkalmasak. Egyikben-másikban pedig olyan tájszóra, kifejezésre is bukkanunk, melyek önálló címszóként is helyet kaphattak volna a szótárban, így például a *bábhuszár* (vö. *bábos* címszó) *bélfonál* (vö. *belezna*), *bogárfogó* (vö. *bogár*), *helyett* (*helött*, vö. *avult*), *kisréce* (vö. *borító*), *kontyos* [*tyúk*] (vö. *elkotlik*), *napszámra* (vö. *elpepecsel*), *öreg betű* (vö. *betű*), *református* (*lëformátus*, vö. *katolikus*), *rendes* (*röndös*, vö. *avitt*), *tere* (vö. *bodzavirág*), *tiló* (vö. *beréje*) stb. Említésre érdemes még, hogy a példamondatokban szép számban találunk helyneveket, személyneveket is. Szükség esetén a szó értelmezését néprajzi leírás teszi lehetővé. Ezek az olykor kis tanulmánynak is beillő részek igen becsesek, mert bennük gyakran már csak az emlékezet mélyen élő eszközöknek a rendeltetésére, munkafolyamatokra, feledésbe merült gyermekjátékokra, szokásokra stb. vonatkozó ismereteket találunk. Példaként utalnék a szótár *b* betűs szócikkeiből a *barka*, *bodzafa*, *borító*, *bosnyák*, *böjt* stb. szavaknál olvasható ismertetésekre. Ezeket a néprajzkutatók által is jól hasznosítható leírásokat több helyütt az eszközök vázlatos, könnyen érthető rajza egészíti ki.

A szótár függelékében (249–254) szövegeket, köztük néhány gyermekjátékot találunk, melyek szintén alkalmasak a büssüi nyelvjárás tanulmányozására.

A Büssüi tájszótár nyomdatechnikailag is szép kivitelű munka, melyben a nyomdahibák száma is elenyésző. Magam néhány betűtévesztésre (*fehérpecyönyébü*, *lánglisz*, *zsupptető*), rossz betűtípusra (*idegön*, *tigvakság*; kurzív helyett normál) és az egybe- és különírás következtelenségére (*egyizrában*, *egy izrában*, vö. *izrában*) akadtam. Az utaló címszókkal kapcsolatban azonban lenne két technikai jellegű megjegyzésem: 1. a *fa* például utaló címszóként 26-szor(!) fordul elő, mind új sorba szedve, vagyis a 66. lap első oszlopának kétharmad részét foglalja el. Gazdaságosabb lett volna egyszer kiírni a címszót és utána ábécérendben felsorolni, ahová utal. Mivel ez a szellős utalási mód végigvonul a szótáron, hely- és papírpazarlásnak érzem. 2. Több szócikk végén a szerző megadja az alapszóból képzett és összetett szavakat. Úgy vélem, ezeket utaló címszóként külön is föl kellett volna venni, mert így elsíkadnak. (Az előbb említett takarékosabb szerkesztéssel erre is bőven jutott volna hely.)

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a Büssüi tájszótár - mely hozzávetőleges számításom szerint mintegy 4500 tájszót, tájnyelvi kifejezést tartalmaz - népi életünk napjainkra nagyrészt már feledésbe merült értékeinek tárháza. Megmentésükért elismerés és hála illeti a szerzőt.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

A magyar nyelv rétegződése

Szerkesztette KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. I-II. kötet, 1071 l.

1983. augusztus 23-26 között rendezték meg Szombathelyen a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusát, melynek központi témája a magyar nyelv rétegződése volt. Az elhangzott előadásokat és hozzászólásokat két kötetben jelentette meg az Akadémiai Kiadó. A korábbi kiadványokhoz hasonlóan az együttes ülések anyagát az első kötet elején találjuk, ezt követik az előadók nevének ábécérendje szerint a szekcióüléseken elhangzott előadások. Terjedelmi korlátok miatt a magyarázó, kiegészítő jegyzeteket, bibliográfiákat a szerkesztők általában elhagyták, illetve jelentősen rövidítették.

A kongresszus plenáris ülésein három kérdéskör állt a közép-pontban: irodalmi nyelv és köznyelv (ezzel kapcsolatban a nyelvi norma kérdései); a területi nyelvváltozatok; a szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban.

Az első témakör vitaindító előadását BENKŐ LORÁND tartotta "Irodalmi nyelv - köznyelv" címmel. Bevezetőjében utalt azokra a nehézségekre, amelyek a nyelv társadalmi kapcsolatainak bonyolultságából eredően "az óriási mértékű, nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is megnyilvánuló s z e m l é l e t i , k a t e g o r i z á l á s i és t e r m i n o l ó g i a i z ú r z a v a r-t előidézték (16), és amelyek miatt "megnyugtató" meghatározásokat, kategorizálásokat nemigen olvashatunk a nyelvi rétegekről. BENKŐ saját korábbi nézeteinek ismertetése, illetve "megfejezése" helyett fontos általános jellegű kérdéseket emel ki, "elsősorban a nyelvhasználók, illetőleg a nyelvhasználat oldaláról közelítve ezeket" (17). Különbséget tesz a "hangzó közlés" és az "írott közlés" között, melyek hátterében két fő tényező áll: "a nyelvhasználati mechanizmus technikája" és "a funkcionális-pszichológiai tényező". E két megjelenési forma eltérései a "kommunikációs érték", sőt az "esztétikai érték" eltéréseit is magukban rejtik. Ez azonban nem jelent minőségi különbséget közöttük. BENKŐ

a két alapvető közlésmód gondolatgazdag, alapos összehasonlítása után a tudományos kutatás legfontosabb feladatait is megfogalmazza: "...az eddigieknél több gondot kell fordítani a hangzó és írott szövegek korrelációinak kérdéseire, egyezéseiknek és különbségeiknek nemcsak általánosságban való megállapítására, hanem ide vágó tüzetes szövegelemzés elvégzésére." Hangsúlyozza, hogy "Az iskolai oktatás különböző szintjein... ugyancsak jelentékeny súlyt kellene kapnia ennek a témakörnek, hiszen a nyelvhasználat olyan alapvető kérdései kerülhetnek itt terítékre, amelyek a mindennapi nyelvi érintkezés csomópontjaiban állnak" (20).

A köznyelv és irodalmi nyelv kérdésével összefügg a nyelvi norma kérdése. BENKŐ e fogalomnak szűkebb és kiemeltebb értelmezését is megfogalmazza: "Itt arról az egész nyelvre érvényes szabályrendszeréről van szó, amelyet egy nyelv spontán kifejlődött és különféle belső típusaiban élő variációiban viszonylag régi időktől fogva nemzedékek hosszú sora jórészt tudatosan választott ki, alakított ki, és rögzített többnyire írásban is egy magasabb szintű, egységes nyelvhasználat érdekében, majd jórészt ugyancsak tudatosan vitt be a nyelvi gyakorlatba" (21). Ennek alapján a köznyelv fogalma is új tartalmat nyer: "A kiválasztott normaelemek folytonosan szilárdulva és bővülve e g y s é g e s n y e l v i n o r m a r e n d s z e r r é sűrűsödnek, amely a hagyományozódás révén mintegy önmagát táplálva és stabilizálva, fokozatosan a spontán nyelvi gyakorlat állandó tartozékává válik, egyúttal a társadalom számára egy magasabb rendű, egységes nyelviség megtestesítőjévé, k ö v e t e n d ő n y e l v i e s z m é n n y é is emelkedve" (22). Vagyis amit korábban köznyelvnek és irodalmi nyelvnek volt szokás nevezni (vö. BENKŐ LORÁND: Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 6.; KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárásaink. Bp., 1977. 7.) azt BENKŐ előadásának köszönhetően ezután a nyelvhasználat két síkjaként, a köznyelv beszélt és írott változataként kell felfognunk. Az egységes nyelvi eszmény őrzése és ápolása az előadó megfogalmazása szerint "a nemzeti összetartozás tudatának fenntartását, a nemzeti művelődés szellemi értékeinek közös munkálását is jelentheti és biztosíthatja" (27). De látja a nyelvi normához való merev ragaszkodás negatív hatását is: a nyelvjárásoknak, az e nyelvváltozatot beszélőknek napjainkban tapasztalható lenézését, kigúnyolását. Különösen romboló lehet ez az iskolai anyanyelvi nevelésben, ezért az eddigieknél sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanunk a "t ö b b r é t e g ű, s z i t u á c i ó h o z a l k a l m a z o t t n y e l v h a s z n á l a t" megismertetésére (29). Mindehhez a tudományos alapot természetesen a nyelvészeti kutatómunkának kell megteremtenie.

Az előadás befejező része a szépirodalmi nyelvhasználat sajátosságaival foglalkozik. Nemcsak az irodalmi nyelvtől különíti el,

hanem azt is megállapítja és szemléletesen bizonyítja, miért nem lehet e nyelvhasználati formát a belső nyelvváltozatok koordináta-rendszerében elhelyezni. Hangsúlyozza, hogy igazi esztétikai érték nélkül nem létezhet szépirodalmi nyelv. Mivel e nyelvhasználati mód lényegében stílusjelenségek összessége, ezért vizsgálata első-sorban a stilisztika feladata. A leíró jellegű részletkutatások konkrét feladatai mellett BENKŐ utal a szépirodalmi nyelvhasználat történeti jellegű kutatásának fontosságára is.

Benkő Loránd előadásához elsőként BALÁZS JÁNOS szólt hozzá. Kiemelte Benkő gondolatfelvetésének újszerű voltát, és hangsúlyozta, hogy részletkutatások nélkül az irodalmi és köznyelv meghatározásában nem lehet előbbre jutni. E vizsgálatokat szociolingvisztikai módszerek alkalmazásával kell majd elvégezni. Óvott az öncélú elméletieskedéstől, mivel "Hasznát csak az olyan kutatásoktól várhatunk, amelyekben az elméleti tájékozottság kellő anyagismerettel, új adatok feltárásával párosul" (35). BALÁZS kiemeli "az igényes nyelvhasználat társadalomalakító szerepének fontosságát", felhívja a figyelmet az egyre terjedő nyelvi igénytelenség veszélyeire, a nyelvészeknek és nem utolsósorban az iskoláknak e téren végzendő feladataira.

Benkő Loránd előadásához csatlakozott SZATHMARI ISTVÁN "Nyelvi változások – nyelvi norma" címmel megtartott hozzászólása is, amely az irodalmi nyelvi vizsgálódások néhány fontos kérdését villantotta fel. Elméleti téren a terminológiai, kutatómódszertani, tudománytörténeti és leíró jellegű kutatások fontosságát hangsúlyozta; gyakorlati oldalról pedig azt, hogy ez a viszonylag új diszciplína hogyan tudna beleszólni a nyelvtudomány eszközeivel a magyar irodalmi és köznyelv, egyáltalán nyelvhasználatunk alakításába annak érdekében, hogy nyelvünk minél jobban betölthesse sokrétű kommunikációs és egyéb feladatait.

A kongresszus másik nagy kérdésköréről "A területi nyelvváltozatok" címmel IMRE SAMU tartott előadást. Ő is műszóhasználati kérdések tisztázásával kezdte mondanivalóját, szólt a szakirodalomban eléggé általánossá vált *regionális köznyelv* műszóval kapcsolatos fenntartások egy részének jogosságáról. Ezért használja helyette a címben is szereplő "területi nyelvváltozatok" fogalmat, hozzáteszi azonban, hogy a "regionális köznyelvek" műszót szűkebb értelemben, a területi nyelvváltozatok bizonyos, a köznyelvhez viszonylag közel álló típusainak megnevezésére a jövőben is használhatjuk. Az előadó a területi nyelvváltozatokat főként a falu és a kisebb városok köznyelviségének szempontjából vizsgálja, megállapítva, hogy "A nyelvjárásokban a különböző társadalmi, gazdasági, technikai és kulturális hatásokra felgyorsult belső mozgás, a nyelvjárások belső törvényszerűségeinek változása, hatékonyságuk gyengülése, tehát végeredményben mint viszonylag önálló

és stabil nyelvi részrendszereknek a b o m l á s a eredményezte azután azoknak a ma már minden településen jól érzékelhető nyelvi változatoknak – sőt változatok sorának – a kialakulását, amelyeket a regionális köznyelvek, illetve a területi nyelvváltozatok megnevezéssel foglalunk egybe" (52). Bár a hagyományos nyelvjárások gyors ütemű pusztulására, a gyűjtés fontosságára Toldy Ferenc már 1844-ben figyelmeztet, a korábbi kutatók kevés kivételtől – így főként a Csűry-iskola kutatóitól – eltekintve a nyelvjárások "bomlási termékeit" nem méltatták figyelemre, nem ismerték fel jelentőségüket, a változások nyomon követésére nem gondoltak. Ezért is nevezhette BÁRCZI 1954-ben a korábbi (főként 1940 előtti) nyelvjárási szövegeinket "jóhíszemű hamisítványok"-nak. Az előadó emlékeztetett azoknak a véleményére (BÁRCZI, DEME), akik sürgették a nyelvjárásokban zajló változásoknak a vizsgálatát. BÁRCZI már 1954-ben így figyelmeztet: "...a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most már könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga... kutatóját" (60). Ehhez kapcsolódva megállapítja, hogy az utóbbi két évtizedben sok minden történt e területen, de még mindig van tennivaló.

IMRE SAMU a továbbiakban számba veszi a nyelvjárások vizsgálatának kérdéseit: véleménye szerint a hagyományos "hangtani monográfiák fölött erősen eljárt az idő", az ősi helyi nyelvjárásokra vonatkozó mondattani kutatások akadályát pedig abban látja, hogy "Olyan szövegeket, amelyek az egykori helyi nyelvjárást mondattani szempontból viszonylag is híven tükrözik, ma már teljesen lehetetlen gyűjteni" (61). BENKÓVEL egyetértve szerinte elsősorban a morfológiai részjelenségek vizsgálatára érdemes vállalkozni; emellett regionális szótárak készítését tartja még fontosnak.

A területi nyelvváltozatok vizsgálata még bonyolultabb problémákat vet fel, mivel ide vehető a beszélt nyelvnek minden változata, így a városi köznyelv, a réteg- és csoportnyelvek is. Ezért a beszélt nyelvi változatok tervszerű kutatásában a "területi elv"-nek is érvényesülnie kell. IMRE a kutatópontok végleges kijelölésekor településeinknek három csoportját különíti el, melyek lakossága szociális szempontból is más-más típust képvisel: 1. az ún. "törpe falvak", 2. nagyobb, de még falusi jellegű települések, 3. városok.

Az előadás további részében IMRE SAMU – a nyelvatlaszgyűjtés során szerzett gazdag tapasztalataiból is merítve – a területi nyelvváltozatok kutatásának tartalmi-módszertani kérdéseiről, a gyűjtés méretéről, az adatközlők kiválasztásának szempontjairól, a gyűjtött és lejegyzett anyag feldolgozásának módjáról szolt. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyezte, hogy mivel változásvizsgálatról van szó, ezért viszonyítási alapra van szükség, ez pedig csak

az ősi helyi nyelvjárás lehet. A viszonyítás a köznyelvhez is történhetne, de akkor csupán állapotleírásra volna lehetőség, a változás bemutatására nem.

A fenti témakörhöz elsőként SZABÓ GÉZA szólt hozzá: "Nyelvjárastanunk és a területi nyelvváltozatok néhány kérdése" címmel. Tudománytörténeti, nyelvföldrajzi, nyelvészociológiai és nyelvhasználati szempontú hozzászólásának elején megállapítja, hogy "a mai falu nyelvét tudományos mélységben kellőképpen nem ismerjük", hiszen az általa is korszakos jelentőségűnek tartott MNyA. "nem a falu nyelvét, hanem annak (hagyományos) nyelvjárását igyekezett felgyűjteni" (71). Hangsúlyozza, hogy a nyelvjárások pusztulásáról szóló sommás megállapítások helyett alapos, a belső nyelvi-nyelvélektani feltételeket, körülményeket is figyelembevevő kutatásokra van szükség, és ebbe "Dialektológiánknak... szorosan együtt kell működnie a beszélt köznyelvi kutatásokkal" (73). A kutatásra vonatkozó számos találó észrevétele közül kiemelném, hogy fontosnak tartja az ún. "családi" nyelvhasználati formák kutatómódszer-tanának kidolgozását, mert enélkül aligha jutunk közel e sajátos nyelvhasználat lényegéhez.

A nyelvjáráskutatás nyelvélektani jellegű vizsgálatának fontos területe a szókészletet érintő változások finom árnyalatainak bemutatása. Saját kutatásainak tapasztalata alapján megállapítja, hogy "A táji szókészlet egy jelentős része - a hagyományos falusi-paraszti élethez fűződő szakszók kivételével - korántsem pusztul, változik olyan gyorsan, mint ahogy azt a nyelvjárások életéről kialakult közvéleményünk sejtí" (71).

A sok nyelvjárási adatot tartalmazó hozzászólás zárógondolata az "emocionális-expresszív szókészleteti elemek" vizsgálatának szükségére hívja fel a területi nyelvváltozatok szókészletét kutató szakemberek figyelmét.

BALOGH LAJOS hozzászólásában megállapítja, hogy az átmeneti nyelvváltozatok vizsgálata "sokkal nagyobb erőpróba elé állítja a nyelvtudományt, mint a hagyományos nyelvjárásleírás" (79). Ezért fő feladatunk a hatékony módszereknek a megtalálása és kimunkálása. Különösen hasznosnak mutatkozik a szociológiai irodalom tanulmányozása, eredményeinek felhasználása, de másokhoz hasonlóan ő is úgy véli, hogy "a szociológiai kutatások eredményeinek és módszereinek átvétele, alkalmazása még nem szociolingvisztika" (81). IMRE SAMU egyik gondolatához kapcsolódva BALOGH is úgy látja, hogy "eddig nem ismert új hangtani jelenségek tömeges felfedezése aligha várható a jövő kutatásaitól" (82), de hangsúlyozza - véleményem szerint igen helyesen -, hogy az új típusú vizsgálatokhoz, az ún. "beszédszintmutatók" készítéséhez, a regionalitás mértékének megállapításához stb. továbbra is szükség van alapos fonetikai-fonológiai felmérésekre. Emellett a hagyományos hangtani vizsgálatok

területén is van még tennivalónk: új szempontú szintézisek készítése (jelenségmonográfiák, a magyar nyelvjárások tüzetes fonológiai leírása) még a jövő feladata. – Az anyag feldolgozásához napjaink kutatójának a számítógépet is használnia kell.

A harmadik témakörről GRÉTSY LÁSZLÓ tartott előadást "A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban" címmel. Az ezzel kapcsolatos szakirodalmi vélemények rövid ismertetése után tisztázta e két nyelvváltozatnak nyelvünk rendszerében elfoglalt helyét. Szerinte: "... az objektív valóságnak jobban megfelel az a felfogás, amelyik a szaknyelveket és a csoportnyelveket nem súlyosztatja le a szakmai, csoportnyelvi szókincs szintjére, hanem nyelvként kezeli. Olyan nyelvként, amely rangját, fontosságát, autonómiáját tekintve természetesen nem versenyezhet a nemzeti nyelv fő változatával, az irodalmi és köznyelvvél, de mint rendszer mégiscsak nyelv" (90). A szaknyelvek és csoportnyelvek összefoglaló elnevezéséül a SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL (Nyr. 1981. 323) kölcsönzött *társadalmi nyelvváltozatok* terminus technikust ajánlja. Minőségi különbséget lát a szaknyelvek és csoportnyelvek között: az előbbiek "társadalmilag értékesebbek, nyelviileg pedig rendezettebbek" (92).

Az előadó szólt a szak- és csoportnyelveknek az irodalmi és köznyelvhez való viszonyáról is, itt utalt arra a helyes felfogásra, mely a szaknyelvet sem tekinti egységesnek, így beszélhetünk szaktudományos nyelvről, szakmai köznyelvről és szakmai "társalgási nyelvről" (műhelyzsargonról) is. Kitért arra a problémára is, hogy van-e normájuk a társadalmi nyelvváltozatoknak. Példákkal alátámasztott megállapításának lényege: "Olyan nyelvi norma, mely az egész magyar társadalomra érvényes csak egy van: az irodalmi és köznyelvnek a ...rögzített formája, normarendszere. Ezen a többé-kevésbé egységesnek tekinthető... normán kívül azonban számolnunk kell bizonyos résznormákkal is" (103). Ezek úgy viszonyulnak egymáshoz, mint maguk az érintett nyelvváltozatok. GRÉTSY is hangsúlyozta azt a tényt, hogy a tudományos-technikai forradalomnak, amely az egész világon, így nálunk is végbement, "éppen a társadalmi nyelvváltozatok: a szaknyelvek és hobbinyelvek megerősödése, előretörése a talán legjellemzőbb vetülete" (104).

A felvetett problémák tisztázását hatékonyan elősegítő előadás a kutatásban eddig elért eredmények utalásszerű felsorolásával, a további teendők (szakmai nyelvművelés, rendszeres gyűjtőmunka stb.) felvillantásával fejeződött be.

E témakörhöz elsőnek SEBESTYÉN ÁRPÁD szólt hozzá "A belső nyelvváltozatok néhány kérdéséről" címmel. Előljáróban utalt a másoktól is hangoztatott kategorizálási nehézségekre (ennek fő okát az osztályozás elvének tisztázatlanságában látja), majd megfogalmazta ezzel kapcsolatos óhaját: "Nagy nyereség lenne, ha ezen a

kongresszuson legalább odáig eljutnánk, hogy a felosztás ismérveiben megegyezünk" (108). SEBESTYÉN a szociológiai szempont elsődlegességét vallja: "...a nyelvhasználók társadalmi körét megragadva próbáljuk hozzá kapcsolni a csoportra jellemző nyelvi jelenségeket, s ne fordítva, egy nyelvhasználati jelenséget próbálunk rávetíteni egy társadalmi csoportra" (109). Véleménye szerint ezt a szempontot kutatóink közül eddig HAJDÚ MIHÁLY érvényesítette a legkövetkezetesebben a csoportnyelvekről írt munkájában.

Terminológiai kérdések felvetése és tisztázása után úgy látja, hogy a belső nyelvváltozatokat kiformáló legfontosabb tényezők a *lakóhely*, a *műveltség* és a *foglalkozás*. Főként ez utóbbi mutatkozik alkalmas ismérvnek a nyelvrétegek elkülönítésére. Az előadó is úgy tartja, hogy a szaknyelv fogalmába, annak különböző szintjeit, így a műhelyzsargont és a szaktudomány nyelvét is bele kell értenünk. SEBESTYÉN is kiemelte, hogy a szépirodalom nyelve jellegeből, funkciójából következően: "minden nyelvváltozat gyűjtőmencéje" (114).

A hozzászólás ezt követően a nem foglalkozásszerűen üzőtt foglalatosságok nyelvének (hobbinyelvek), valamint az argónak, a gyermek vagy dajkanyelvnek a legfontosabb ismérveit vette számba, majd egy a középiskolai oktatásban is jól hasznosítható, világos kategorizálást közöl a magyar (nemzeti) nyelv belső tagolódásáról (vö. Nyr. 1981. 322-3), utalva arra, hogy "pontosan elhatárolhatatlan csoporttagolódásra nem szabad merev nyelvréteg-elkülönítést erőszakolni" (118).

PUSZTAI ISTVÁN "A szaknyelvi kutatások kérdései" című hozzászólásában a hazai és nemzetközi szakirodalmat tekintette át. Először ő is a "vannak-e szaknyelvek, ha vannak, hol helyezkednek el a nemzeti nyelv rendszerén belül?" - alapkérdésre kereste a választ. Saját kutatásai is abban erősítették meg, hogy vannak, hiszen a szaknyelvek nemcsak szókincsükben, hanem mondatalkotásukban is különböznek a köznyelvtől: "...a szakszöveget nem a sok tagmondatból álló mondategészek jellemzik. A szakszöveg inkább a mondategységen belüli bonyolultsággal minősíthető" (122). A második kérdéssel kapcsolatban megállapítja: "Ha a szaknyelveket egyrészt rendszerként vesszük számba, másrészt nyelvhasználati formának tekintjük, helyük a nemzeti nyelv hierarchiájában a hagyományos tagoláshoz képest megváltozik. Résznyelvekké (szubnyelvekké) válnak" (123). Ezzel kutatási területét is ki kell tágítanunk: a terminológiára korlátozott kutatás nem elégséges, rendszerként kell vizsgálni őket, és ebbe beletartozik a szakmai és tudományos szövegek funkcionális stilisztikai vizsgálódása is. Miként vallja: "...a szaknyelvkutatás komplex feladat, amelyben a terminológusnak, stilisztának, nyelvésznek (a pragmatikusnak is), sőt a nyelvtervezőnek is megvan a maga tennivalója" (129).

Az előadás a szaknyelv kutatás tárgyának meghatározásával, feladatának számbavételével zárult.

A kongresszus fő témaköreit érintő előadásokat és hozzászólásokat követően az első kötetben található a két záróbeszéd is: BENKŐ LORÁND összefoglaló értékelése először a témaválasztás helyességéről szólt, majd a legfontosabb tanulságokat, az elvégzendő feladatokat fogalmazta meg. KLARA MAJTINSZKAJA szubjektív hangvételű visszatekintésében a külföldiek nevében mondott köszönetet.

A kiadvány az első kötet 138. lapjától kezdődően a második kötet végéig a szekcióülések anyagát közli – mint előjáróban említettem – a szerzők nevének ábécérendje szerint. Összesen 116 előadás hangzott el, közöttük vannak, amelyek közelebb állnak a kongresszus fő témájához, a magyar nyelv rétegződéséhez, mások távolabb eső problémákat fejtegetnek. A jelen ismertetésben le kell mondani e sokszínű anyag akár csak futólagos számbavételéről is. E tematikai gazdagság nehéz feladat elé állította a szerkesztőket is: bizonyára ezért nem végezték el az előadások témakörök szerinti csoportosítását. Ennek hiányában célszerű lett volna tárgymutatóval kiegészíteni a kiadványt, ez nagyban megkönnyítené a két vaskos kötetben a tájékozódást.

A nyelvünk rétegződésével foglalkozó kongresszus nemcsak elméleti kérdéseket tisztázott és az eddig végzett munkát vette számba, hanem új feladatokat is tűzött a nyelvészek elé: A róla híven tájékoztató kiadvány pedig apróbb hiányosságai és kissé késői (1988) megjelenése ellenére szociolingvisztikai szakirodalmunk egyik bizonyára sokat forgatott "kézikönyvévé" válik. Különösen az egyetemi oktatásban tölt(het) be fontos szerepet: a témakör oktatói és a magyar szakos hallgatók egyaránt haszonnal forgathatják.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

DOMOKOS PÉTER: Székéltől Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban.

Akadémiai Kiadó Budapest, 1990.

"Darázs-fészekbe nyúlni veszélytelenebb vállalkozás, mint az őstörténet körében megnyilatkozni. Nem speciális magyar jelenség ez persze, égtájunk s földrészünk nem kevés hasonló sorsú, nagyságrendű nációjánál azonos jelenségekről lehetne beszámolni... Az őstörténet... a magyarság múltját jelenti a honfoglalásig, sőt még ezen túl is." – Olvassuk a bevezetésben.

A gyér és gyakran ellentmondó tudósítások értelmezése, a nyelv eredete, rokonsága már az első írástudóinkat is érdekelte. Mondák,

népköltészet, szájhagyomány útján öröklődtek. Mivel a honfoglalás északkeletről történt, az őshazát is ott képzelték el... Népetimológiával azonosították a latinul hungarusoknak nevezett magyarokat Attila hunjaival. A 19. század eleji iskolakönyvek is így tanították a magyar történelmet.

A könyv szerzője, DOMOKOS PÉTER egy szép kiállítású, érdekes, olvasmányos könyvvel lepte meg olvasóit. Ő hazánk, sőt talán a világ egyetlen főállású finnugor irodalomtörténész tudósa. Nemcsak a világszerte ismert finn Kalevala és az észti Kalevipoeg népi énekekből összeállított eposzok szakembere, hanem foglalkozik a fejlett észti és finn, valamint a kisebb létszámú finnugor népek költészetével és irodalmával is. Ez utóbbiak népköltészete szájhagyomány útján nemzedékről nemzedékre öröklődik általában. Írott irodalmuk a 19. században kezdődik, századunk első harmadában kivirágzik, de hamarosan el is sorvad a szovjet politikai nyomás alatt.

A könyv a következő módon tagolódik: 1. Bevezetés, 2. Anonymustól Sajnovicsig, 3. Sajnovicstól Regulyig, 4. Regulytól Zempléniig, 5. 1919–45, 6. 1945 után, 7. Végző, 8. Névmutató.

A bevezetés röviden bemutatja az uráli nyelvrokonságot és megállapítja, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor és ennek is a keleti ágához tartozik, nyelvtani rendszerében, valamint szókincsében pedig a ma Nyugat-Szibériában élő vogulokhoz és osztjákokhoz áll legközelebb.

Az obi-ugorok a 16. századtól kezdve fokozatosan átköltöztek Nyugat-Szibériába az Ob és annak mellékfolyói közé.

Sajnos, a szerző meg sem említi egy nagyon fontos dolgot, azt, hogy a nyelvrokonsággal nem jár együtt az embertani rokonság, noha többször hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv rokon a finnugor nyelvekkel. Ezt azért lett volna jó tisztázni, mert egyesek összekeverik az antropológiai rokonságot a nyelvrokonsággal. Emberi csontmaradványokból sok mindent ki lehet következtetni, mennyi idős a csontváz, mi volt a vércsoportja, hány éves lehetett, mikor halt meg, mi okozta a halált stb., de azt nem, milyen nyelven beszélt.

A finnugor nyelvű népek külseje is alkalmazkodott az éghajlathoz. A lappok, szamojédok és az obi-ugorok többsége arktikus és mongoloid. A besüllyedt orr, a koponyához tapadó fül, a könnymirígyet eltakará szemredő, amely ferdének mutatja a szemet, az alacsony termet, a kicsi kéz és láb, a mélyebben fekvő erek miatt sárgás arcbró egyaránt a hideg és a hóvakság elleni védekezés, alkalmazkodás. A balti, volgai és permi finnugorok részben keletbalti, részben nordikus vagy mongoloid típusok. A többé-kevésbé minden finnugor népnél kötelező exogámia miatt mindenütt erős keveredés észlelhető. Ezért Európában (az afrikai és ázsiai bevándorlókat nem számítva) nehéz egy ismeretlenről kitalálni, mi az anyanyelve. Az angol vagy portugál anyanyelvűek jelentős része europid, de Észak-

Amerikában igen sok néger vagy mesztic anyanyelve az angol vagy portugál. Európában a "nagy" nyelveket beszélők többszörös keveredéssel és nyelvcserével alakultak ki. A Római Birodalom idején a mai Anglia területén kelta nyelvű britek éltek, vándoroltak be rómaiak, a Birodalom bukása után a germán angolszászok igázták le a lakosságot, majd az elfranciásodott germán vikingek vették át a hatalmat. Így a kelta-germán-latin keverékből alakult ki a mai germán angol nyelv. Hasonló a helyzet a franciában Kelta-gall, latin-germán keverékből egy újlatin nyelv keletkezett évszázadok hosszú során át.

A magyar nem tartozik a világnyelvek közé. Ősi finnugor nyelvét megőrizte, de az évezredek során erős iráni és török hatás érte, a honfoglalás után pedig szláv, latin és német; de továbbra is megőrizte finnugor jellegét.

A szerző helyesen állítja, hogy a magyar a jövevényszavak mellett vett át népköltészeti motívumokat, szokásokat, mitológiát, antropológiai vonásokat iráni (szkíta), török, sőt szláv népektől is. A hatások természetesen fordított irányban is megtörténtek. Ezt a tényt tudtommal egyetlen finnugor nyelvész sem tagadja. Ha tehát vannak sumer-magyarológusok, japán, kínai, hindi, hawai és egyéb ősmagyar nyelvrokonítások, azt hiszem, ezt a könyv szerzője sem veszi komolyan. Nyelvrokonsági bizonyítéknak a töltött paprikás, székely kapus ujjgur "egyezőések" még csak ősi kapcsolatokat sem bizonyíthatnak, mert a paprika őshazája Közép-Amerika. Egyesek a török *balta* és *alma* szavak azonosságára építik a biztos nyelvrokonságot. Ugyanígy állíthatná valaki a *suba* szó alapján a magyar-szláv nyelvrokonságot is.

A szerző -- úgy látszik -- valamiért neheztel a magyar anyanyelvű finnugor nyelvészekre, hogy gyakran a tőlük följegyzett népdalok, népmesék szövegeiből veszik nyelvtani példáikat. Ha valamilyik költő-író bírálja nem X Y-t, hanem a finnugor nyelvészeket (valamennyit?), rögtön lelkesen tapsol neki. A finnugor nyelvészet és folklór magyar úttörői közül egy tölem is tisztelt magyar költő mondta, hogy Reguly azt hitte, ő népköltészetet gyűjt, nem nyelvtani adattárat. Bűn-e irodalmi művekből vett példákkal bemutatni egy nyelv rendszerét?

Egyetlen jó szava sincs a finnugor nyelvészekre, pedig ők tanulmányozták meg a finnugor nyelveket. A költők jelentős része nem ismeri valamennyi finnugor nyelvet, a nyelvész is csak két-három finnugor nyelvben otthonos. Ha egy költő nem ismeri azt a finnugor nyelvet, amelyből fordítani akar, akkor bizony az elmarasztalt finnugor nyelvészek segítenek a lelkes költőnek a nyersfordítás elkészítésével. A prózát pedig igen gyakran maga a bűnös finnugor nyelvész fordítja magyarra - rendszerint nem is rosszul. Nem értek egyet az-
al a ki nem mondott célozgatással, hogy a finnugrisztika magyar

művelői közül kezdetben nem kevés volt a német eredetű: Hunfalvy, Budenz, Toldy Ferenc. Mi lenne, ha Kossuth, Petőfi, József Attila családját kutatnánk, ahelyett, hogy műveiket értékelnénk. Egyébként az 1848-as szabadságharc kivégzett tábornokainak fele nem magyar származású, mégis életét áldozta a magyar szabadságért.

Megleckézteti azokat a nyelvészeket, akik nem hisznek az uraltaji nyelvrokonságban (184). Ezt egyébként nem a finnugor nyelvészek, hanem az altajisták állítják, hiszen még nincs bebizonyítva az altaj-i török-mongol-mandzsú-tunguz rokonsági viszony sem. Mi a kiútalan nyelvészkedés? (203). "Tökéletesen igaz, hogy VIKÁR BÉLA Kalevala-fordítása több hívet szerzett a finnugor rokonságnak, mint a nyelvészeti munkásság összessége a 200 év alatt (129)." Ez éppen olyan igazságtalan hasonlat, mintha azt mondanánk: Petőfi verseit sokkal jobban szereti a közönség, mint a Petőfi-szótárt. "A dogmatikus finnugrista fejcsóválva nézi Weöres Sándor verseit". Egy épeszű finnugrista örömmel és gyönyörűséggel olvassa őket.

A nyersfordítók felsorolásában a szerző is említ számos finnugor nyelvészt. Sokkal hitelesebb az eredeti nyelvből nyersfordítás áthidalásával műfordítást készíteni, mint finnugor nyelv orosz fordításából magyarítani. Számos észt novellát olvastam orosz közvetítésű magyar fordításban hibákkal és félreértésekkel. Úgy látszik, a kiadók nem hitték, hogy van Magyarországon észtül tudó ember is. De a finnek is fordítottak magyar regényt német fordításból, pedig Finnországban is sokan vannak, akik jól tudnak magyarul.

Alig hiszem, hogy a finnugor nyelvészek ne törődnének népmesével, népzenevel, néprajzzal. Igaz, hogy ilyenkor egy népzenei vagy néprajzi szakember segítségét is kikéri. A finnugor nyelvészek – ha lehet – (ebből egy nemzedék ki is maradt), a helyszínen tanulmányozzák az illető uráli nyelvet. Szükségmegoldásként természetesen hadifoglyoktól is gyűjthetnek (MUNKÁCSI, BEKE) vagy egy nagyváros finnugor nyelvű diákjaitól (LAKÓ, KÁLMÁN, RÉDEI, GÜLYA).

Megemlíti a szerző, hogy az őstörténethez nem elég a finnugrisztika. Azt hiszem, ezt minden finnugor nyelvész tudja. És éppen ők vagy az ő segítségükkel derítették fel az egyes finnugor nyelvek török kapcsolatait: MUNKÁCSI, GOMBOCZ, NÉMETH GYULA a magyar és más finnugor nyelvekben. A felsoroltak a magyarban, BERECKZI GÁBOR a volgai, CSÚCS SÁNDOR a permi nyelvekben. BERECKZI a magyar párhuzamokra is utal. BERTA ÁRPÁDDAL együtt kiegészítettük KANNISTO monográfiáját a vogul nyelv török jövevényszavairól. Iráni-finnugor kapcsolatokat vizsgál HARMATTA és KORENCHY.

Minden magyar nyelvész is felhasználja a magyar irodalmat nyelvtani példatárnak, hiszen mindenki elégszik meg a mondat- és szövegtanban "a kutya ugat" és "János szereti Máriát – Máriát szereti János" mondatok elemzésével. A finnugor nyelvészek egy része kénytelen egy kicsit néprajzos, folklorista, történész is len-

ni. Tanít az egyetemen, szótárat, nyelvtant, kresztomátiát ír, népköltészeti gyűjteményeket szerkeszt költők segítségével. Rendszerint kevesebb hatással lehet a közvéleményre, mint egy jó vagy divatos költő, esetleg regényíró. Egyetlen jó szót talán ők is megérdemelnének. Ki kellene mutatni a török és iráni nyelvek közti kapcsolatokat? Ez nem a finnugor nyelvészek dolga, ehhez jobban értenek a turkulógusok és indogermanisták. A hun kérdés (rokonság?) azért megoldhatalan egyelőre, mert a hun nyelvről nincsenek szövegemlékeink. Csak néhány személynév maradt fenn (olvassatuk is bizonytalan). Priszkosz rhétor beszámolója kései másolatban maradt ránk, a néhány hun szóból nem dönthető el, de ez sem a finnugor nyelvészek feladata. A csekély adalékokban semmi sem mutat arra, hogy volna finnugor vonatkozása.

Néhány ténykérdés:

A finnugor népek gazdag és értékes kiadványai közül megemlíti BERECKZI GÁBOR két kitűnő könyvét. Sajnos, a két debreceni szerkesztésű szintén az Európa Kiadónál megjelent kiadvány elkerülte a szerző figyelmét. A korábbi a Leszállt a medve az égből (vogul népköltészet). Európa Kiadó, 1980. Gyűjtötte Reguly Antal, Munkácsi Bernát, Artturi Kannisto és Kálmán Béla. A vogul motívumokat rajzolta Schmidt Éva. Fordították: Ágh István, Bede Anna, Bella István, Boda István, Dalos György, Hoppál Mihály, Illyés Gyula, Jávori Jenő, Kálmán Béla, Képes Géza, Kiss Tamás, Nagy László, Niklai Ádám, Petri György, Péli Árpád, Pór Judit, Rab Zsuzsa, Schmidt Éva, Simon István, Tandori Dezső, Várkonyi Anikó, Weöres Sándor. A nyers fordítást és a jegyzeteket Kálmán Béla írta. A másik a következő: Aranylile mondja tavasszal (Lapp Költészet). Fordította Bede Anna. Válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Keresztes László. Európa Kiadó, Bp., 1983.

128. A debreceni egyetemen 1952-ben alakult meg a külön finnugor tanszék. PAPAY JÓZSEF és BÁRCZI GÉZA még a magyar és finnugor közös tanszékot vezette.

178. Leningrádban kétszer (összesen öt hónapig) gyűjtöttem vogul szövegeket. Elsőnek jegyeztem föl Sesztalov verseit, szókincset is megörökítettem. Ha nem is sikerült többszörös próbálkozásom, hogy az Ob-vidékre jussak (akkor tiltott terület volt), de sikerült 13 vogul adatközlőtől több különböző északi és keleti nyelvjárásból jelentékeny anyagot gyűjtenem. Néhány hétig ugyanott gyűjtött jurák anyagot HAJDÚ PÉTER.

203. Arany János valószínűleg azért nem használhatta fel Reguly följegyzéseit, mert akkor még nem fejtették meg.

208. SZINNYEI könyvét nem is lehetett megtanulni. De ez nem tankönyv volt, csak adattár az előadásokhoz. - Hogy a költők szépen

és híven lefordíthatassák a finnugor költészetet, rendszerint (Képes Géza kivétel) egy finnugor nyelvésznek kell nem csekély munkával elkészítenie a nyersfordítást.

A zárszóban igaz tényeket feszeget századunk közoktatásában. Teljesen egyetértek a szerző véleményével az iskolai történelem- és irodalomtanítás "eredményei"-ről. A mondák is a történelem és mitológia részei (de nemcsak alapkövei). Kétségtelen, hogy más nyelvű és életmódú elemek is beolvadtak a finnugor anyanyelvű magyarságba: kabarok, avarok?, kunok, besenyők, szkíták, jászok, talán az eddig ismeretlen nyelvű hunok? is. Mindezekhez csatlakoztak a Kárpátok medencéjében a nyugati, keleti és déli szlávok, németek, olaszok. Természetesen elszigetelt magyar csoportok is beolvadhattak más nyelvű közösségekbe.

Hálásak lehetünk a szerzőnek lendületes és olvasmányos stílusáért, a sok és jól kiválogatott versfordítás bemutatásáért, Illyés Gyula és Képes Géza bensőséges jellemzéséért, számos fölvetett, de eddig meg nem oldott kérdéséért.

KÁLMÁN BÉLA

**Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando
Eötvös nominatae. Sectio linguistica. Tomus XIX.**

Redigit I. SZATHMÁRI. Adiuvantibus † J. BALÁZS, L. BENCZE, G. BE-
RECZKI, L. HADROVICS, GY. KARA, JOLÁN KELEMEN, K. MOLLAY, S. ROT.
Budapest, 1988. 356 pp.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar, finnugor, általános nyelvészeti és idegen nyelvi tanszékei által kiadott évkönyv 19. kötetét a szerkesztők LAKÓ GYÖRGY 80. születésnapja köszöntésére állították össze.

Az ünnepelt életpályáját áttekintő, tudományos tevékenységét méltató bevezető tanulmányt az azóta elhunyt BALÁZS JÁNOS írta.

A kiskunhalasi iskolás évektől a tudományos akadémiai tagságig fordultatos, nehézségektől sem mentes, tanulással és munkával teljes életút vezetett. Lakó a munkában soha nem válogatott, mindig tette a dolgát: gimnáziumi tanárként, könyvtárosként vagy szótár-szerkesztőként, diplomáciai szolgálatban, külföldi lektorként vagy az egyetemi katedrán.

Sokrétű érdeklődését, tudományos és oktatói tevékenységének szerteágazó voltát tükrözi a kötet változatos tematikája is. Közvetlen és közvetett tanítványai, tisztelői a közölt 37 tanulmány-nyal a nyelvtudománynak szinte minden ágát képviselik s néhányan irodalmi vizsgálódásokat is végeznek. Az angolul, oroszul, néme-

tül, finnül és olaszul között cikkek mintegy kétharmada finnugor vonatkozású, a többi általában hungarológiai kérdéseket vet föl.

Az írárok a szerzők neve szerinti betűrendben követik egymást, de a Tartalomjegyzék természetesen a tematikus tájékozódást is lehetővé teszi.

Az első helyre E. ABAFFY ERZSÉBETnek Tradition and Modernity. Some Remarks about the Determining Role of the Accusative Suffix -t című tanulmánya került (29—32). A 80-as évek újabb általános nyelvészeti szempontú szórend-kutatásai segítségével modellálja azt a folyamatot, amely során a finnugor eredetű -t determináló elem a magyarban tárgyraggá vált. A PU-kori szórend SOV lehetett, amely pragmatikai funkcióját tekintve általában megfelelő: a mondatok nagy részében az alany a "már ismert" rész. Az OSV szórendet a tárgy topicalizációja eredményezte, s ilyen szerkezetben jutott szerephez a -t mint a tárgy határozottságának és alanytól való különbözőségének jelölője.

AGYAGÁSI KLÁRA Pápay József elfeledett csuvas hagyatékára hívja fel a figyelmet (О забытом чувашском наследии Йожефа Папая, 33—35). Pápay osztják kutatóútja előtt csuvasföldre is eljutott. Ekkor írt naplóit, néprajzi feljegyzéseit s a vázlatos Csuvas-magyar szóegyeztések című munkáját a debreceni Református Kollégium könyvtárában őrzik. Ha művét, melyben 7 magyar szó csuvas eredetét is bizonyítja, kiadta volna, ma minden bizonnyal Gombocz Zoltán nagy elődjének tartanánk.

BALÁZS GÉZA (Linguistic Characteristic of Hungarian Tattooed Texts, 37—43) a tetoválást mint néprajzi, nyelvészeti, pszichológiai, orvosi és történelmi jelenséget vizsgálja. A szöveges tetoválások kutatása a magyarországi szociolingvisztika részéről eddig még kevés figyelemben részesült. Kommunikatív üzeneteknek, a feliratok, graffitik, idiómák rokonainak tekinthetjük az emberi testen megjelenő "írásműveket". A tatu-tipológia korunk hű tükrözője.

BALÁZS JÁNOS (Theoretical Grounding of the Beginnings of Comparative Linguistics and Investigating Language Kinship in Hungary, 45—64) kutatásai szerint a középkorban kezdődött meg a magyarság eredetkutatásának és az összehasonlító nyelvészetnek máig tartó összefonódása. A tanulmány a XVI. századtól kezdve tekinti át a nyelvtanírók és nyelvről gondolkodók - köztük főleg Benkő József, Sajnovics János, Gyarmati Sámuel, Kempelen Farkas - véleményét a magyar nyelv rokonságáról, elemzi módszereiket hibáikkal és eredményeikkel együtt. Rámutat Lakó György Sajnovicsra vonatkozó tudománytörténeti kutatásainak jelentőségére.

BENKŐ LORÁND (Yrjö Wichmanns Sammlung zur volkstümlichen Sprache der Tschangonen, 65—72) Y. Wichmann 1906—7-es csángóföldi gyűjtőútjának jelentőségéről ír. A moldvai csángók és a hétfalui székelyek (félrevezető ragadványnevükön szintén "csángók") között

feljegyzett szövegeknek ma már nyelvtörténeti jelentősége is van. Wichmann finn, votják, zürjén és cseremisiz terepmunkájában tökéletesített, a korabeli magyar dialektológiában újszerűnek számító módszerei hatottak például Csúry Bálint Szamosháti Szótárára is mind elméleti mind gyakorlati síkon.

BERECZKI GÁBOR (Einige Bemerkungen zur Geschichte der Uralischen Affrikaten im tscheremissischen, 73—75) Y. Wichmann és Y. Toivonen kutatásai után is megoldatlan maradt problémákat vet fel a PU affrikáták cseremisiz megfeleléseivel kapcsolatban. A cseremisiz hangtörténet vizsgálata során nemcsak a nyelvjárási adatokat, hanem a csuvas, tatár, orosz jövevényszavakat is felhasználja. Az areális hatások figyelembe vétele segít mind az etimológiai mind a kronológiai kérdések megválaszolásában.

Cs. CZACHESZ ERZSÉBET és CSIRIK JÁNOS (A Frequency Dictionary of the Hungarian Language, 78—92) a magyar nyelv gyakorisági szótárát mutatja be, mely újságok és folyóiratok nyelvi anyagát alkotó 201286 szót tartalmaz. 1941 óta Magyarországon nem készült hasonló szótár, noha eddig is szükség lett volna rá az idegen nyelv-oktatás, fordítás, anyanyelvi nevelés, gyorsírás, filológiai és statisztikai kutatások, nyomdatechnika, a magyar mint idegen nyelv tanítása terén. A cikk ismerteti az anyaggyűjtés módszerét és a számítástechnikai paramétereket, majd jól áttekinthető táblázatokban az eredményeket közli. Különösen érdekes az angol, finn, francia, magyar orosz és spanyol gyakorisági szótárak jellegének és adatainak összevetése (92.old.).

CsÚCS SÁNDOR (Zur finnisch-ugrischen Vokalismusforschung, 94—101) szerint az eddig alkalmazott rekonstrukciós módszerekkel csak túl bonyolult és ezért kevésbé meggyőző képet nyertünk a permi vokalizmus történetéről. Ha viszont elfogadjuk a magfizikából kölcsönzött "Unschärferelation" elvét, akkor eszerint egy hangnak ugyanabban az időben is lehet többféle megfelelése (dialektális, egyéni változat stb.), tehát a "rendszeretlen" és "megmagyarázhatatlan" eseteket is normálisnak kell tartanunk.

A zürjén és votják közötti e:e, e:o, e:e hangmegfelelésekre Csúcs Itkonennel szemben nem tesz föl háromféle (*e, *o, *ε) ősspermi előzményt, az *ε meglétét nem tartja szükségszerűnek.

DOMOKOS PÉTER (Das neue ungarische Kalevipoeg, 103—109) a magyarság népi eposzok iránti vonzódására keres kultúrtörténeti magyarázatot az észt Kalevipoeg 1985-ös első teljes magyar változatának megjelenése kapcsán. Az eposzt hagyományos módon a Kalevalával párhuzamosan is jellemzi, majd magyarországi fogadtatását mutatja be.

FARKAS JUDIT (A Semantic Analysis of the Word "GAY", 111—136) írása a kötetben az egyetlen, amelynek közvetlenül nincs magyar vagy finnugor vonatkozása. Az angol szó jelentésváltozását

azonban ismerniük kell a magyar fordítóknak is. A szerző klasszikus (etimológia) és modern (konnotatív stilisztika, generatív szemantika) módszerek alkalmazásával modellálja az indoeurópai eredetű *gay* 'vidám, élénk, pajkos' jelentésű szónak a mai angol nyelvben egyértelműen negatív ('homoszexuális') értelművé degradálódásának folyamatát.

FABIAN PÁL (Über die Sprache der Fernsehwerbung, 137—143) a TV-reklámok nyelvhasználatát elemzi stilisztikai, szöveg- és mondattani, helyesírási, nyelvhelyességi és beszédtechnikai szempontból. Jóllehet a professzionalista hirdetések egyre inkább tért hódítanak, még mindig találkozunk rosszul artikulált hangokkal, érthetetlen szóösszevonásokkal (*MÚSZI*), fölöslegesen használt idegen szavakkal (*lizing*).

HADROVICS LÁSZLÓ (Zwei veraltete deutsche Lehnwörter im Ungarischen: *pózlár, esztrag*, 145—147) két eddig bizonytalan etimológiájú szó német eredetét bizonyítja. A *pózlár* 1509 óta fordul elő magyar szövegekben 'kard' jelentésben. Régi német szótárakban a latin *pugio* megfelelőeként *basler-meßer, beßeler* ill. *bezeler* alakokat találunk. A bajor-osztrák kiejtést figyelembe véve a magyar szó hangalakja minden nehézség nélkül levezethető. Az átvétel akkor történt, amikor a középfelnémet *-aere* még nem vált *-er-ré*. Az *esztrag, eszterag* nyj.-i *esztrág, eszterág* 'golya' szót először 1369-ben írták le. A szerző a *Storch* szóból eredezteteti biztos analógiák felhasználásával.

HEGEDŰS JÓZSEF (A Crucial Point in the History of the Hungarian Comparative Linguistics, 149—153) véleménye szerint a magyar az az európai nyelv, melynek genetikai hovatartozását a legtöbb tévedés és ellentmondás árán sikerült meghatározni. A nyelvrokonsági kutatásokat nemegyszer kísérte balszerencse: Marton Fogel 1669-ben írt kiadatlan finn-magyar összehasonlító munkáját például csak Setälä fedezte fel.

Tröster Jánosnak az 1666-ban kiadott *Das Alt und Neu Teutsche Dacia* című könyve – noha tartalmaz magyar-finn szóegyeztetéseket – a kor nyelvészeire mégsem hatott Sajnovichhoz fogható mértékben. A magyar-finn összehasonlítóssal ugyanis nem a finnugor rokonságot akarta bizonyítani, hanem a magyar nyelv keverék jellegét. Szerinte nyelvünk szkíta germán eredetű, s a Pannóniába való vándorlás során többek között latin, görög, lengyel, finn, svéd jövevényszavakkal gazdagodott.

HONTI LÁSZLÓ (Zur Bedeutungswandlung '100' – '1000' im Südlappischen, 155—160) a számnevek körében szokatlan jelentésváltozásra keres magyarázatot. A finnugor analógiákon kívül a világ számos más nyelvében is talál hasonló átértékelődéseket, melyek valószínűsíthetik a PU **s'ata* '100' másodlagos '1000' jelentésének kialakulását a déli lappban a következő oppozíciókon ill. közbülső

fokozatokon keresztül: '100' ~ 'nagy 10' $\leftrightarrow$ 'nagy 100 = 1000' $\Rightarrow$ '(nagy)10' $\leftrightarrow$ '(nagy) x (< nagy 100) = 1000'.

KÁLMÁN BÉLA (Materialensammlung und Aufarbeitung in der Forschung der wogulischen Sprache, 161—165) a vogul nyelvi gyűjtések és kutatások történetét tekinti át. Elismerve a gyűjtők áldozatos munkáját, felhívja a figyelmet mindemellett az anyagfeldolgozás és a hagyatékok kiadásának rendkívüli fontosságára is.

KERESZTES LÁSZLÓ (Zur Lappologie in Ungarn, 167—172) Lakó György Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. könyvét méltatja.

KESZLER BORBÁLA (Merkmale der ungarischen Satzzeichenlehre und Zeichensetzung, 173—179) a magyar írásjelhasználat (interpunkció, pontuáció) nyelvtanírásunkban elfoglalt helyét, történetét, alapelveit ismerteti. Nagyon tanulságos mai írásjelhasználatunk "divatjelenségeinek" a bemutatása. Sokan kettőspontot tesznek például a mondat alanyi és állítmányi része közé, magyarázó ill. következtető tagmondatok elé, kötőszavak után, feltételes és megengedő tagmondatok után a főmondatuk elé. Újabb szokás a gondolatjel előnyben részesítése a vesszővel és zárójellel szemben.

KISS ANTAL (Реконструкция труда "Uralisches Etymologisches Wörterbuch" и удмуртские гласные первых слов, 181—185) a MSzFE 1967—78 és az UEW I. 1986—8 adatai alapján vizsgálja az uráli alapnyelv első szótagi magánhangzójának votják fejleményeit. A legújabb etimológiai kutatások eredményei érdekes módon egészében véve egybeesnek Lakó Györgynek A magyar hangállomány finnugor előzményei (NytudÉrt. 47. Akadémiai Kiadó. Bp., 1965.) című munkájában felvázolt képpel.

KISS JENŐ (Einige Bemerkungen zu den Sprachlichen Umwandlungen von heute, 187—191) napjaink társadalmi integrációs, gyors városiasodási folyamatának nyelvészeti következményeit vizsgálja. A diglosszia kialakulása, ill. a nyelvjárások eltűnése szociolingvisztikai és kommunikációs szempontból közelíthető meg. A nyelvjárások és a köznyelv közötti kiegyenlítődés, a regionális köznyelvek kialakulása minden nyelv életében természetes folyamat. A nyelv és a beszélő közösség létét is veszélyezteteti azonban a kétnyelvűség, mely végső soron az eredeti nyelv és nemzetiség eltűnéséhez vezet – figyelmeztet Y. Wichmann is.

KLIMA LÁSZLÓ (Мордва. Возникновение эрзи и мокши. [Сопоставление языковых и археологических данных], 193—196) a mordvin etnogenezis nyelvészeti és régészeti adalékait elemzi. Az i. sz. I. évezred első feléből származó feltárt mordvin temetkezési helyek már két külön kultúrájú népcsoportról tanúskodnak. A mordvinisztikát gazdagító következtetéseken kívül általános érvényű tényre is felhívja figyelmünket: amikor a finnugor alapnyelvi közösségek felbomlásáról esik szó, a látszólag egyszerű események hátterében

a népek sokszínű történelmi korszakaira kell gondolnunk.

A cikk orosz fordítása lehetett volna szakszerűbb is.

B. LABÁDI GIZELLA (Aिकासुhteet ja eepillinen tasapaino Sillanpään Silja-romaanissa, 197—210) érzékenyen és mélyrehatóan elemzi a finn Nobel-díjas író Silja című regényének időviszonyait és az epikus egyensúlyt. A drámai időről tett megállapításában Pernye Andrást (Hét tanulmány a zenéről. A drámai idő. Bp., 1973) követi.

H. LABORC JÚLIA (György Lakó: Szinnyi József. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó. Bp., 1986. 208 p., 211—218) a Lakó György által rajzolt Szinnyi-portrét mutatja be.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA (Vom Ursprung des ungarischen *lejt*-[abwährts abgehen] Verbs, 219—222) a megelőző vélekedések áttekintése után *lejt*- igénk finnugor eredete mellett száll síkra. A PFU *lákte- alakból való eredeztetés mind hangtani mind jelentéstan szempontból megalapozott.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (Changes in the Values of Hungarian Informal Discourse In Recent Decades, 223—228) megállapítja, hogy az elmúlt évtizedekben majdnem minden szociális réteg beszédstílusa megváltozott. Az új társalgási nyelv főbb forrásai az argó, az ifjúsági és diákn nyelv, a cigány nyelv, a lumpenproletariátus szókincse. A laza szerkesztésű, humoros fordulatokban bővelkedő, ironikus, sokszor durva nyelvhasználat esetleg a túl bonyolult és személyteler. hivatali nyelv ellenhatásaként is terjedhet.

PETŐFI S. JÁNOS (Texts as an Interdisciplinary Research Objects. On the Present State of the Art of Textological Research, 229—243) a modern szövegtani kutatások módszereibe vezeti be az olvasót. A textológia interdiszciplináris jellegű, s a következő tudományágakkal áll szorosabb kapcsolatban: nyelvészet, stilisztika, retorika, filológia, filozófia, formális logika, automaták algebrai elmélete, szemiotika, kommunikációelmélet, kognitív pszichológia, kommunikációs szociológia, mesterséges intelligenciakutatás. A cikk végén a szövegtan hatékonyabbá válásának útjáról olvashatunk s köszönettel fogadjuk a válogatott bibliográfiát is.

PUSZTAY JÁNOS (Grammatikalischer Abriß eines enzischen [Jennisej-samojedischen] Idiolekts [Potapovo], 245—251) a mindmáig kevés figyelemben részesült enyec nyelv baj nyelvjárásának potapovói változatát írja le. A Сказки народов Сибирского Севера (Tomszk, 1981) kötet két rövid - 38 ill. 21 mondatos - szövegét dolgozza fel azzal a céllal, hogy elősegítse egy lehetőleg teljes enyec grammatikai adattár létrehozását.

V. RAISZ RÓZSA (Kálmán Mikszáth: Az öreg Prikler néni [Die alte Tante Prikler]. Zu den Stilistischen Merkmalen der Erzählung, 253—263) szöveg-, mondat- és stílustani vizsgálódásaival járul hozzá a Mikszáth-novella megközelítéséhez. Tanulságos az írói

közlésformák és a mondategységek szerkezeti adatainak feldolgozása.

A szórend a magyarban elsősorban az alany-állítmányi egyeztetésben jut fontos szerephez, mégpedig akkor, ha a mondatban két vagy több alany van. Ha az alanyok egyes számúak, az állítmány is többnyire egyes számú, de topic-pozícióban – különösen a névszói, ill. összetett állítmány – többes számú is lehet. A különböző numerusú alanyok esetében találkozunk mind értelmi, mind formális egyeztetéssel.

A deduktív módon kikövetkeztetett 12 kongruenciátípus realizációjáról, nyelvi és statisztikai jellemzőiről olvashatunk RÁCZ ENDRE (Wortfolge und Kongruenz im Ungarischen, 265–268) tanulmányában.

ROT SÁNDOR (On Finnic-Swedish Language Contacts and Their Linguistic Interference in Finnish, Karelian, Estonian, Ingrian, Veps, Livonian and Lapp [or Saam], 269–278) a germán-uráli kontaktusok tárgykörében most a finn-svéd kölcsönhatásokat s ezeknek a finnségi nyelvekben főként lexiko-szemantikai szinten megjelenő nyomát vizsgálja. A finn nyelv germanizmusai lehetnek régi skandinavizmusok vagy svédizmusok. A nyelvi interferencia kölcsönszavak, lexikai hatás (lexical penetration) és tükörszók formájában figyelhető meg.

SZABÓ T. ÁDÁM (Erläuterungen zum Gedichtband von Demeter Lakatos, 279–285) Lakatos Demeter moldvai csángó költő első önálló verseskötetéhez fűz nyelvészeti magyarázatokat. Lakatos Szabófaluba való, ahol Y. Wichmann is járt gyűjtőúton a költő születése előtt néhány évvel. A verseskötet nyelvhasználatában megjelennek a szülőfalu kiejtését tükröző alakok (szenki, talu, szíp). Sok a régies vonás: névelők elhagyása, hasonulás nélküli ragos szavak (napval); helyesírása a régi magyar bibliafordításokéra emlékeztet. Sajnos, már az anyanyelv elvesztésének irányába mutat a több száz moldvai román jövevényszó megjelenése. Nem lenne pedig szükségszerű a nagyarányú kölcsönzés, hiszen a versekben a belső szóteremtés lehetőségének szép példaként elfeledett vagy nyelvjárási szavak kelnek új életre.

Másik írásában (Die Sprache der Treue. "A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről". Szerk. Zalabai Zsigmond; Madách Könyv- és Lapkiadó, Pozsony, 1987². 305 p., 287–296) SZABÓ T. ÁDÁM a budapesti Szépirodalmi és a pozsonyi Madách kiadó közös gondozásában megjelent kötet recenziója során a kisebbségként élő magyarság sorskérdésein, a család, a nevelők és szakemberek, politikusok felelősségén töpreng. Felhívja a figyelmet a szlovákiai névtani gyűjtések hiányos voltára, majd a legjelentősebb szlovákiai magyar helyneveket közli újabb szlovák nyelvű megfelelőkkel együtt.

SZATHMÁRI ISTVÁN (Rektiot Albert Szenczi Molnárin vuoden 1610 kieliopissa, 297—301) a mai nyelvtudomány vonzatfelfogását elemzi Szenczi Molnár Novae Grammaticae Ungaricae... Libri duo (Hanovie, 1610) című könyvének megállapításaival párhuzamosan. Az első teljes, mondattant is tartalmazó magyar nyelvtan gyakorlati célokat szolgált: szerzője a magyarul tanuló külföldieknek szánta. A vonatokat a magyar mondat szerkezetét meghatározó legfontosabb tényezőinek tartja s a 40 oldalnyi szintaxis 24 oldalát szenteli a kérdéskörnek. Nyelvtani elvei, nyelvtanulóknak szóló hasznos tanácsai miatt fontos tudománytörténeti jelentősége van e munkának.

VÉRTES O. ANDRÁS (The Impersonal Use of Language in Our Times: Psychological Background, 303—309) napjaink személytelen nyelvhasználatának pszichológiai hátterét vázolja fel. A legutóbbi egykét emberöltő alatt a társadalom életében olyan változások mentek végbe (nagyvárosiasodás, a kisközösségek felbomlása, a hagyományos anya-gyermek viszony megváltozása, az apai tekintély eltűnése, a baráti kapcsolatok megritkulása stb.), melyek azt eredményezik, hogy az emberek egyre inkább elrejtik egyéniségüket, mintegy álarc mögé bújnak, uniformizálódnak. Ettől a világméretű jelenségtől a magyar beszédstílus sem maradhat független.

VÉRTES EDIT (Eine Nizjamer Textaufzeichnung von Wolfgang Steinitz, 311—317) a híres osztyakológus egyik kéziratának kiadási, szerkesztési, értelmezési munkálatait mutatja be. Betűhíven majd a DEWO szerinti átírásban közli a szöveget és német fordítását. Az északi osztyák népköltészeti alkotás műfaja nem határozható meg pontosan: talán medvének, de lehet valamilyen szellemről szóló rituális ének is. Nyelvi, stilisztikai jellemzői szerint szakrális szöveg, s a szerző reméli, hogy Karjalainen ilyen tárgyú feljegyzéseinek kiadása segít majd helyes értelmezésében.

ZAICZ GÁBOR (Kansan- ja ammattikieliset sekä vanhan kielen ainekset unkarin kielen suomalais-ugrilaista alkuperää olevansa sanastossa, 319—326) a MSzFE 694 szavas korpusza alapján vizsgálja 83 uráli, finnugor vagy ugor eredetű mai magyar köznyelvünkben már hiányzó szavunkat. Az 55 tájszó némelyikét valószínűleg már az ősi időkben is csak a nyelvterület egy részén ismerték, 10 pedig elavult vagy elavulóban van, átmenetet képezve a régi irodalmi nyelvi szavak (archaizmusok) csoportjához. A homonímia kiküszöbölésére, a motiváltságra, nyelvi egységekre, fogalmi pontosságra való törekvés adhat magyarázatot ez utóbbiak eltűnésére. A 15 szakszó közül 11 él a mai magyar nyelvjárásokban is, kettő köznyelvvé vált, kettő archaikus jelentésárnyalatot vett fel. Mivel a belső szókölcsonzés, a nyelvi dinamizmus a magyar nyelvtörténetet mindvégig jellemezte, sokszor nehéz eldönteni szavaink pontos hovatarozását, stílusminősítését – idézi végül Benkő Lorándot.

A Critica rovatban (325—335) BENCZE LORÁNT (Sándor Rot: Outlines of Present-day Hungarian.[L. Kossuth University, Debrecen. Summer Courses] III, Bp., 1986) ismerteti Rot Sándor külföldieknek szánt kézikönyvét, mely magyar leíró nyelvtani, nyelvtörténeti, stilisztikai és dialektológiai tudnivalókat tartalmaz.

DANILO GHENO (Carla Corradi: I finni del Volga. Studium Parmense Editrice, Parma 1981, pp. 254, 1 cartina) kimerítően bírálja a volgai finnekről szóló kiadványt, mely egy olaszországi finnugrisztikai sorozat tagjaként jelent meg.

Lakó György tekintélyes, jól szerkesztett publikációs jegyzéke zárja az emlékkönyvet (337–54).

Befejezésül már csak elismerésünket fejezzük ki a kötet létrehozóinak színvonalas teljesítményükért, és csatlakozunk a Lakó professzort köszöntőkhöz.

SALAMON ÁGNES

N y e l v j á r á s i a d a t o k

Nyelvjárási szövegek néhány magyar nyelvjárás- szigetről

Nyelvjárásszigeteink vizsgálatával az 1980-as években kezdtem foglalkozni. Ennek során a legfontosabb forrásom A magyar nyelvjárások atlaszának – joggal sokat dicsért és sajnos mindmáig kellő mértékben még ki nem aknázott – becses értékű kötetei voltak, ezenkívül a kutatásra kiválasztott huszonkilenc nyelvjárás-szigeten kérdőíves és magnetofonos anyaggyűjtést is végeztem. A fonetikus átírásban lejegyzett szövegfölvételek egy részét a "Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárás-szigetek" című monográfiám függelékében – mintegy illusztratív anyagként – tettem közzé (Szeged, 1990. 323-394).

A helyszíni anyaggyűjtés során arra törekedtem, hogy minél több – lehetőleg nyelvi-nyelvjárási és technikai szempontból egyaránt – értékes és jó minőségű szövegfölvételt készítssek. Mivel monográfiámban szerkezeti okokból és a kiadás költségeinek csökkentése végett egy-egy településről csupán kis terjedelmű szövegek közlésre volt lehetőség, ezért a korábbi gyűjtéseimből itteni közleményembe néhány fölvétel válogatására ismét módom nyílt. Ezeket a nyelvjárási szövegeket is a néprajzi szempontok figyelembevételével igyekeztem fölvenni, és természetesen fonetikus átírásban teszem közzé. Az egyes szövegek végén a fölvétel idejét és helyét, valamint az adatközlő nevét és életkorát tüntetem föl.

A d i s z n ó ö l é s r ől

(Hogyan készülődtek disznóölésre, Kati néni?)

Étypár nappā előb mēkpucótuk a fokhajmāt, a kolbāzbavalot, mēkpucótuk a vöröshajmāt, mēksütöttük, az mēnt a húsos hurkába, a rizsás hurkába. Akkó készítettünk ēty kis süteményēket má előre.

Előkészítettük a vendőket, kimostuk, hogy a zsirt amibe tesszük bele. Nagyobb edényeket szőttünk össze, vajlingokat, tepsziket készítettünk, elmostunk, hogy minden készen legyen. Akkó másnap reggél hát összehítuk a segiccségéket: a rokonyokat, szomszédokat vagy koma, sógor-koma, jóbarát. Gyűttek is, akkor hát lészúrták a disznót, pálinkásztak éty kicsit közbe. Akkor nahát mostan a ...

(Hogyan történt a disznó lefogása?)

A disznó lefogása, hát fokták, húszták öten-hatan is. Ki farkát, ki fülit, lábát címbáták, húzgáták, és akkó edöntötték, mészúrták. Akkor vittük a tálat, keverték a vérit, hogy a hurkába né aluggyon még, bele ja sót. Az lett a rizsás hurkába, asz színésítette mék a hurkát, mék jó iszt adot nekije. Akkó utána hát szették széjjé, pörköték is még.

(Az hogyan történt?)

Hogyan történt? Szalmává. Szalmává pörköték, forgatták még. Akkó mék szerették a gyerekek a fülit-farkát, mikó mék vót pörköve nyersen. Akkó hát monták, hogy észő farkát, mongya ott. Belegyukták a disznó fenekibe, csak rámonták, hogy a gyerekek né kívánniak még, né egyék. Akkó hozzatok ide sót, mék köl sózni, vastak szallónája legyen a disznónak. Akkó mikó odavitték a gyerekek a sót, jó ráütöttek a natykésnek a nyelivel a kezükre. A pörkölésre vizszatérve, úty történt, hogy beborították szalmává, még'gyújtották. Akko vígyásztak, a körmei közé tettek szalmát, hogy ott is mékpörkölggyön, né legyen szőrös az a köröm, amid beletészünk abba, amit főzzük, hogy a is tiszta legyen.

(Mi következett ezután?)

Há mi következett? A mosás. Megmosták, szépen kaparták, mosták hideg vízzé, meleg. Elsőb meleggé, asztán hideg vízzé. Szépen akkó osztám még bontották fő, főválták.

(Mi volt az asszonyok dolga közben?)

Az asszonyok dóga, vizet melegítettünk, készítettünk elő mindent, hoty tüzeltünk a kotlágba, bográcsogba melegedett a víz. És hát uty készültöttünk elő a bélmosáshó, mire gyün ki a bél, akkó legyen forró vízünk, meleg vízünk, mék hát a disznónak is, hogy mossák, légym meleg víz.

(Hogyan történt a disznó szétszedése?)

Elővették egy nagy ajtót, lévőtték a kamraajtót, aszt azon lévő vót szépen tisztítta, mossa, és azon vagdaták fő a disznót. Akkó hát kigyütt, a belet kivették. Akkó az asszonyoknak az vót a dóguk, mingyá a májat követették, hogy ide a májat, és sütöttük, szelüttük föl a májat, és az vót a reggeli. Még akkó a belet mostuk, odavittük a belet, hogy abba beletették az emberek a teknyőbe, és akkó mink aszt evittük. Szépen széjjészítettük, elkesztük szenni a végbélné, szédgettük. Akkó mékkesztük, mékkesztük a kölházbelet, elsőb lészenni. A vékonybelet aszt köllöt lészenni rúla, azutám

mék széjjészettük a vastagbelet, és akkó lészírosztuk, lészettük rulla a zsírt. Fodorzsrját külön lëtösszük, a fátyolkáját, fátyolzsírját külön lészettük, azokat beletettük hideg vízbe, és azok kiásztak, a fátyolka mék a fodorzsr, és azokat beletettük a zsírba. Ki lët sütte a zsírrā. Akkó a többi piszkozs belet vagy a zsírt, asztat mék valamikor összeszettük, abbu szappant főztünk.

(Hogyan tisztították a belet?)

Hogyan tisztítottuk, aranyos? Most széjjészettük, akkó nem elvágtuk darabokra, valamikő darabokra elvagdaltuk, és akkó meleg vízzē üritettük ki. Eggyik tartotta, a másik öntögette bele a vizet, ürögettük ki. Akkó mikő ez megvót, akkó bepácótuk: ecēt, vörőshajma, és abba sokáig át. Abba akkó azután ēty kicsit hát mikő oszt lēvēttük rulla, akkó meleg vízzē, hideg vízzē tovább mostuk. Most még má hát az ultrát is használjuk neki.

(Mi volt a férfiak dolga közben?)

Hát a férfiak dólga, azok mék parancsótak egymásnak. Eggyik horta be ja sonkát, a szalonnákat: Mostan ity fogd még, még mit tudom én. Esz kisebb lëssz, ebből most ennyi sonkát hagy még, a kóbászhus hova mégy. Mék hát ezek vótak az embērēknek a dóguk. Közbe begyújtottuk a kotlák alatt, hogy forjon a bográcsogba is a víz, és akkó az abarészeket raktag bele, a fejeket, a bőröket, amibü van a hurka még a disznósajt. Akkó mikő ez má jó vót, akkó hát azokat kiszelték, kicsontoszták, kihüt, s akkó válogatták széjjē. Most ez való ja húsos hurkának, ez való ja disznósajtnak, svátlinak.

(Azt hogyan készítették?)

Hogyan készítették? Hát aszt lëdaráták, és akkó bele fokhajmát, ízesítették, törőtpaprika, bors, és az vót a disznósajt. A hurkát asztat még vörőshajmával, a húsos hurkát még vörőshajmával ízesítették, még bors, törőtpaprika, abba is só. Ezëkkē akkó a rizsás hurkába mēnt majoránna, mēnt a vér. Abba is só, paprika, bors, ízesítették a rizsás hurkát is.

Elmondta: Zeller Józsefné, 64 éves.

Dávod, 1988. július 16.

A farsangi szokásokról

Valamikor a farsangba, farsangot úty szoktuk kezdeni, hoty a litániáru már mēntünk a bálba, és három nap, három, mind a három napján vót a bál. De már hamvazouszērdára virradóura csak éjfélíg vóut. Mer már akkó elharangoszták a farsangot. Hamvazouszērdán még oszt mēkkezdődött a bőjt. Akkorra mindēn zsírozsz dolgot mék húsfēlit mék kellēt ēnni. A bőjdbē nem szabad vóut húst ēnnünk. Fáj

is érte a fogunk. Majd hamvazóúszerdán éty naty fazékat, naty cse-répfazékat betettek a sudba. Ára tettek, abba tettek korpát, tisz-ta búzakorpát, és aszt lőforrásták, az ot mēksavanyodott. Mindēn hēltēm bōjti napon abbū fōsztek. Nem nagyon szerettem. Nehezem vártam, abbū szerettem éty kicsit lopni. Nem szerette édesanyám is, hoty hozzányújak, de azé csak mēkloptam. Aszt mēntünk farsang-ba mēg a bálba.

(Hogyan zajlott le a bál?)

Hát égyikszēr jobban, másikszer rosszabbon. Mikor hoty. Aki-nek udvarlouja vout, annak jobbam mēnt, akinek nem lēhetētt udvar-lout tartani, hát annak nem mēnt ojan | csak hotyha vout testvére vaty közeli rokon, ismerős fiú, hát asz jobbam mulatott ott.

Télbe fontunk | mēk szōūtünk is. Majd mikor mán mēk lēt fomva a fonal, aszt motollára hajtottuk, akkor mēk mostuk a fonalat ki-fele. Fehérítteni kellēt, mer hát mēg ezelōt más szōūtünk is, én is tuttam szōūni, rongyruhát is, mēg zsákot is törűközōnek vaty lepedōnek. Fehérítettük a fonalat. A fonal mikor mēk lēt szōūve, utána mēk a vásznat fehérítettük. Úty fehérítettük, hogy vízbe mártottuk, akkor mosouszékra tettük, asz sujokkal mēkvertük, ki-paskoltuk. Akkor kiterítettük száradni, és utána mēgint mikor mēkszáratt, mēgint vízbe mártani. Asztat ity fehérítettük.

Mikor a tavasz mēkjōtt, akkor mēk mēntünk dolgozni. Én is jártam a karcagi főüdre is mán asszon koromba is, mer családom nem vout. Aszt csak szēgényēk voutunk. – Mi vout azelōt a szēgény-embērnek: a két dolgos karja. Oszt ahun lēhetēt vinni, hát vitték az asszont is. Én is sokat jártam. Mēk cseléd is vótam.

Elmondta: Csőke Józsefné, 77 éves.

Nagyiván, 1988. október 19.

A z a r a t á s r ó l

(Hogyan készülődtek az aratáshoz?)

Hát elősszēr is évégesztük a szōllōnek a munkáját, mire az aratás begyűtt akkorra, hogy a szōllōre aratás közbe nē lögyōn gond. Kukoricává, mindēnnē végesztünk. Takarmánd begyűjtöttük, ha-zahortuk, hogy mikor az aratás mēkkezdōdik, sēmmi más munkánk nē lögyōn, mint az aratás. No hát persze mikor asztám mögērōtt a ga-bona, akkor hát hosztunk kötēlnekvalót haza lovaskocsivā. Hát vót égy roz gebénk is, asztá hát hogy nē kōjjōn gyalog mōnnyi. És hát ithom mōkcsinátuk a kötelet, asztá hát rēggē mögötettünk, mer hát hát vótak tehenek is, disznók, csirkék, ez-amaz, mer a csirkehúst azēr szerettük ám úty közbe. Asztá hát ugyi kimōntünk rēggē, én kaszátam, a feleségōm szōtte a markot utānnam. Persze asztá úgy,

hoty hát bizon nem vót könnyű munka abba az időbe! Nem vót ám az játék egész nap kaszáni! És én ha a feleségömmē hét órakor rēggē elindultunk, este hat órakor ithon vótunk. És ēty holt szēb gabonát - akár buzát, akár ōszi árpát - mink rēndbe tōttünk ketten.

(Hogyan készítette elő kaszáját az aratáshoz?)

Ó, hát a kaszát aszt-aszt | remēkű kész vót mindig. Hát nemcsak āra kōllött az aratásra, hanem hát a takarmánykaszállás, lucērnát, hát állatok vótak ugyi, tehenem kettő-három is vót, borjú, ez, amaz, úgyhogy hát a kasza az mindig készem vót, az mindēn nap kōllött, kōszörű, hát mēkkalapáni persze hát...

(Hogyan történt a kalapálás?)

Hát ott a, vót ēggy ijen űllōm, belevertük ott a tallōba, asztá akkor | hát persze odaūtem, asztá akkor nekēm még a mami hát lapítod débe, mer débe is mēk kōllött kalapányi, nemcsak rōggē. Én ēkészítōttem a kaszát, de hát délig csak kimōnt az éle, aszt ō addig lapított ēty kicsit, persze, ém mōg addig mēkkalapátam a kaszát. No, asztá gyerünk neki mōgin ám ijen harminc-harmincöt fokos melegbe! Hát a kalapálás az nem vót ojan ētyszērű dolog, mer ha valaki nem tudot kalapáni, az egész nap csak kinlōdott, mer nem vitte ám a kasza aszt a bizonyos terményt, amit kaszát! Hanem a kalapállásná ovatossan persze ēgy nagyon jó űllōnek kōllött lōnni, amid belevert a földbe, és vót neki ēggy-ēggy ellenkezōje, ahol hát nem mēhetēt̄t tovább, vót ēty hēgyēs része, és akkó nem mēhetēt̄t tovább. És akkor hát kōrūbelű huszonōt-harminc centi magas vót, amit hát a lába közé vōtt az embēr, és a tērgyin csúsztatta az embōr a kaszát. Persze tōvōn keszte, a nyakáná, nem a hēgyiné, ot fejesztem bē. No mikor végigērtem a hōgyihō, akkor hát persze ém még ētyszēr visszamōntem rajta. Vissza a hōgyihō vissza ovatossan, ahol esetleg nem jól űtōttem rá, hogy még ott is, és akkor nekēm úgy vitt a kaszám, hogy jaj. Na persze kaszányi is tunnyi kōllött ám azér! Én tudok ēty szász kilōs embōrt, nem akarom mēgmondani a nevīt, ēgymás mellett arattunk. Hát mondom neki, vágott az ōlég nagy rōndōt, de ha maga aszt látta vōna, az a szász kilōzs darab embōr, az kikaszáta az a tōvit is, amit nem kōllött. De az, hát ha nekēm úgy kōllött vōna kaszányi, ém mōg jácva kaszátam. Kaszáját nēm nīsztem a kaszáját neki, de bisztossan, hoty hát az űjn̄yi vas-tag éle vót a kaszájának, úgy gondolom. Mondom neki, te Géza, hát mér... Akkor nekihajūt. Hát én āva kaszátam mindig, igaz. Hát én āva foktam a kaszát, és így kaszátam, am mōg nekihajúva. Hát én délre kidōglōttem vōna. Na, hát beszēhetōk még az aratásról? Hát utōjjára arattam kilencszázōtvenkilendzbe, mer belēptem a termelōszōvetkēzedebe ōtvenkilendzbe, de úgy vōttek be, hogy még az ideji terményōmet hát lēarathatom. Hát vót három hold ōszi árpám, de mesebeli. Mesebeli! Akkora és... Űtyhogy a három holdon, ami Pátyon ritkaság vót, ēgy vagon ōszi árpám vót, hát haza kōllōt hordani.

Persze akkor már traktoros vótam, a hazahordás nĕm sogb  l   lt, mer h  t k  t pótkocsit is kötöttünk traktor után, aszt     ggy újjá m  g   gy nap behortuk az összes gabonát. Na csak   m  nt  nk aratnyi, három kaszás fiatalok.   n akkor már ötven év körül jártam. Aszt   h  t    v  t az   m maroksz  d  m, a lányaim azok szint  m maroksz  d  k m  k h  t k  t  lteritt  k m  g emez-amaz. H  t két fiatal, az   ggyik a vejemnek a komája v  t.   m  nt  nk m  , hosszi f  d v  t, de mondom h  t ennyiem vagyunk, nem gaty  zok itten, csak félig | p  szt  zok, hanem nyomás, gyert  k ut  nnam. Papa, m  nny  m maga elé! H  t el  ssz  r a sarkamat akarták l  v  gni. H  , mondom, hallod! Ist  ll  t neki, hát m  ngy     viszi a sarkadat, mer    izs gyütt ut  nnam. Na majt h  t   m m  k  h  zom. Na, gyere csak. H  t majd vissz  nl  z  k, m   annyira vannak m   h  sz l  psre is. Atyaúristen, mondom, hát mi l  sz ez  kk  ? No mikor   n ki  rtem, ez  k félig vótak. H  t asztám persze mikor h  t odam  ggy  k hozzájuk, vállamon a kasza, aszt   mongya az   ggyik komája a vejemnek: Aggya m   ide aszt a kaszáját! – aszongya. Hogy néz asz ki? Hugyan néz asz ki? H  t it van   ! H  t próbáld!   m foktam az   v  t,   n kalap  t  m m  g, jó v  t az    kasz  ja is, csak h  t ez  k nem tuttak kaszányi. H  sz  t  k ez  k, v  kt  k. Erő? H  t haccor annyi erő v  d bennük, mint   mbennem. Huszon  t éves fiatalemb  r  k, huh  ! D  r  k, aszt a mind  nit neki! Na hát aszt  , hát persze az  r h  t v  t  tt  k   k egymást,   tyhogy az  r a három hold   szi árpát   gy nap l  arattuk. De vótunk v  ty tiz  n  ten,   tyhogy v  t segédmunkás, k  t  lteritt  , k  t  k mind  n, de csak három kaszás v  t. H  t az   l  g.   ty holdat, ha csak kaszányi k   valakinek, nem k   k  tnyi, h  t as semmi. H  t nem dött árpa, mer asz teccik tunni, hogy mi  en a dött, ami l  fek  tt.   ll   v  t, de i  en   ! Takaritt  ,   ! H  t gyönyörűen odarakta.   r  m v  t n  znyi! H  t    sz  t  te. M  g a kett  z  im is j  k vótak, csak kaszások! H  d d  be, mikor eb  d  tt  nk, nem tuttak m  kfogni a villát! Minnek tiszta v  r v  t a tenyere m  , v  rh  jagos! H  ! Mutassa maga! H  t mutatom a tenyeremet. Atyaúristen! H  t magának semmi nincs a tenyerin! Mienk m  g m   össze van t  rve. M   d  l  t  n nem is tuggyuk m  kfognyi a kaszát, de muszáj v  t nekik. Az  r muszáj v  t, csináták. Igy v  t. H  t az vót m  g   rd  k  s: negyvenr  gybe beh  tt  k Ócsára katonának. De akkor már két évig a frontom vótam. Hát akkor aszt montam, hogy ink  p fejbe l  v  m magam, de   m m  g ecc  r a frontra nem m  gy  k. Igy is vót! H  t bem  gy  k, persze,   jam vótam, mint a b  reg  r. H  t... k  t apró családom, és pont aratás után, f  be vótam a hord  ss  , és h  t asz mongya a ezredorvos, aki a laktany  ngba is   t v  t, G  l nev  , nem ezredorvos, m  , törzsorvos v  t, mer   rnagy rangba v  t: akik h  d bet  g  k,   jjanak f  rre! H  t f  re is   tam persze. Mondom, h  t engöm, ha r  m néz, biztos aszt mongya, hogy h  t t  lleg beteg vagyok. M  g, | h  lla istennek, m  k most sincs s  mmi bajom. ...az  te s  , pedig két   vet a negyvenöt fokos hidegbe   t szenvedtem kint a fronton. Aszt   hát: mi baja?

Montam ém mindënt. Aszongya: mutassa a tenyerit. Mutatom. Föltörve, persze, nem vírhó Jagok, vízshó Jagok, föltörve a tenyerem. Hát aratásba persze, hoty föltörött az embörnek a tenyere, hotyha fiatal embör vót is! Aszongya, maga dógozott. Hát, törzsorvos úr! Ismertem nagyon jól a laktanyából. Mondom, dolgoznom köllött! Két, két apró családom van. Hát muszáj vót nekik kényeret terémtenyi. Arattam, mondom, betegën. Aszongya, alkalmas. Hát engöm nem ütec még éccő lóra, mer a kaszásokná szógátam. Huszár szakaszvezető vótam. Éséksztrájkot csinátam. Nígy nap ëty falatot nem ëttem. Má negyedik nap szédütem. Eggy örmestër kolégámnak a szállásám vótam. Csak feketekávét ittam, amit hát ő hozatott, mer ém még nem vótam a ltszámba benne. És a század má az uccán menetöt lóháton. Útyhogy öt nlsztem üket. De fogósztam a kerítésögbe. Ócsán. És na majd hoszták be falun a lovakat. Mer falura ki vótak adva a huszároknak, belovagótuk mink. Abba az időbe még harmincnltytű harminchatig vótam katona a huszárokná, és vëtték ezëket a csikókat, hároméves csikókat. Egy évre lëvítették iket Kiszállásra oda ménëzsbe, és akkor hosztuk fő négyéves korugba a laktanyába, és belovagótuk eggy évig. Mikor már be vótak lovagóva, eszt má háborúra készítették persze, hogy lëgyenek belovagót lovak. Nem lehet mindön lóra, falusi lóra ráünyi, nyergöt rátönnyi! Ezök be vótak lovagóva, de be is kocsisztuk! Útyhogy be is kocsisztuk iket. Na asztán hoszták mék a falumbul is Ócsára elvezették, mer itt is sok katona vót. Én hogy öt vótam két évig, én ugyi falusi embërëknek hát javasótam is, hogy mejik lovat vigyék ki. Asztá hát gyütt ëty százados, aki kint vót velem. Gróf Szécsényi százados, aki mëglátott, mer ténleg csond-bör vótam. Hát amúgy is hát nem vótam én lëgyengüve, vót nekëm eröm, akármijen görhes vótam is. Vót nekëm eröm de hát négy nap nem ënni, az azér már sok vót. Messzirü már mëgismert, hogy mi vam veled, Finta? Asztá mondom, hogy be vagyok osztva mënetszázadba. Hát të beteg vagy. És nem vótál orvosi vizsgán? Dehogynem! Hónap röggë eriggy orvosi vizsgára, és hivatkozz rám! Útyhogy nem köllöt rá hivatkoznom, mer már akkor alik tuttam fölmönni a fojosón. Eggy iskolaépüledbe vót a az orvosi vizsga. Asz mongya: maga az a Finta örmester? Mer akkor örmester löttem, mikor a frontrü hazagyüttünk. Hát szakaszvezető vótam, de örmestöri rangot én nem visëtem. Mer hát asztán ém má nem vonútam be katonának. Asztá mondom, hogy én. Maga le fok szerënyi, aszongya. Szóvã ijen életët is étem én.

(Hogyan végezték ott a munkát a földön, amikor a marokszedő is dolgozott?)

Hát én ugyi kaszátam, hát persze. Feleségöm szötte a markot, szögénkëm izzatt, asztá hát persze a két lányom vót, a nagyobbik má annyira erös vót, hogy a kötelet tutta terítteni, hát kész kötelet persze, mondom, ahogy montam, kész kötéllel möntünk, asz te-

rítotte a kötelet, asztá, mer akkor már apám nem vót. Nem vót apám, aki kötötte. Asz terítötte, ő belerakta, na visszafelé, a jány visszahozta a kötelet vagy a kaszámat, ő pedig | fölatta a kötél végét, és visszafelé, mikor gyüttünk, akkor ém mök főkötöttem. De nem ám kézzē, hanem fávā. Kévekötő fávā! Az ēty precíz munka ám, és az nem bomlott ám ki, és az úgy mökhúszta ám, hogy ojan lött, mint amijen dērēkū lēánnak mongyák, mikor át van kötve a dērēka, ojan vót ám a kéve. Kévekötő fávā! Az mindik fő vót kötve ide a dērēkszljhó. Hát asztám mikor, hát má lēvāktuk, amit lē akartunk vágnyi, ha közbe dé felé vagy előbb is az eső jelönközött, akkor röktön képesztünk ám. Nem hattuk ám, hogy mēgázson széjjel a kévék! De ha tiszta idő vót, akkó csak este, akkor csak este. Vāktam, mikor már három óra felé lē vót aratva, aszt amit hát lē akartunk aratni, akkor utánna asztá hát képesztünk. Hát a kislēányom, aki hát a kötélterített vót, asz húszta a nagybőggöt. Mink a mamivā hát persze hortuk, ő csak horta össze, hát nem tutta ő főtönnyi azért a kepének a tetejére má. Én asztán hát nagyon értöttem na. Ő vót seglcsegöm, a kislēány mök hát mondom húszta a gerebjét. Hanem ētyszēr hogy vótam! Huhú! Na a kissebbik lēányom is ojan vót, hoty kötélterítettő, a nagyobbik az mög má főszötte a markot. Mög'gyút a szöme, és akkó vót fővágva neki a szöme, a kelés a szömin. Hát hogyan aratok most a nyáron, mi lössz? Majd apu én! Ojan tizēnkét éves vót a nagyobbik erős lányom. Erős lány vót. Apu, majd ém főszödöm a markot! Hát a kissebbik, az mēg ojan nyóc éves vót. Akkor mondom: Tē mēg elterittöd akkor a kötelet! E hát! De ha végzünk az aratássā, ēviszlek benneteket a Zsāmbékra – el is vittem – Zsāmbékra a vásárra! Aszt vösztök magatoknak, amit akartok! Így is vót asztán. Így is vót. Hanem két holdat arattam a két gyermekkel két nap alatt. Eső nap má... De hát jó buza vót ám, jó buza vót! Az ēggyik holdat, ēggyik jó felit má lēarattuk, eső nap. Ő ithon mökcsinálta a kötelet, nem köllöt nekünk este vagy röggē. Röggē mēhettem időbe. Hanem úgy vót a földem, hogy a második a spaléttú. A spalét az ēggy ijen akácásnak monták, – út vót benne, és akkor ijen akác – spalétnak monták it nálunk. Aszt nem tudom, hogy nevezik másképp. És hát oda átam be a lovaskocsivā. A szomszédémē lē vót aratva, kepébe vót, útyhogy nyugottam át löhetöt járni a mi földünkre. Hát dére má, majdnem mind lēkaszátam, lēarattam, fő vót kötve. Hát Telki nem vót csak ēty kilométērre. A ot vót a telki határnā. Aszongya... Hád borom vót, szódázs bort vittem, útyhogy a lēányoknak is ēty kis bor, benne szóda, mifene, útyhogy hát italuk lögyön azoknak is. Magamnak mök hát ēty csattos üveg jó szódás bort. Aszt gyün a komám kocsivā, én a lónak is vittem vizet, nem köllöt vóna Telkire bemönnöm. Aszongya: Na, nem gyüz be Telkire? Há mondom hugyan mēnnék, ēty fillér nincs nállam. Hát a tallóra minek vígyek magammā pészti! Van nállam – aszongya – gyere! Hát mi-

kor fölülök a kocsijára, bemögyünk Telkire. A két lány aszongya: Apu! - kiabájják utánam. Soká gyere jám! Hát nem sok munkám vót má, de azér most is tuggyák, most is mongyák mindig: Soká gyere! Na, tényleg négy óra felé mēntem vissza. Ott esörösztünk, efröcsösösztünk. Nem sörösztünk abba az időbe, mer azogba az időkbe fröccsöt ittunk. Efröccsösösztünk, de nem berúgva, útyhogy én nem vótam kordé embör! Csak ott ēty kicsit ebeszégettünk. Időnk van. Na, azok a lēányok, hoty hogy örütek! Na még vót ēty félóra vagy ēggy órai kaszányivalóm, hát nyáron négy órakor akkor mēk hát a napnak csak a fele van. Asztán lēcsaptam, ekesztünk kepézni. A nagyobbik húszta a kévét, szögénkém, útyhogy a kisebbik mők hát kíl-lódott a nagybögögőve!

(Hány kévét raktak egy kepébe?)

Éty kepébe tizēnhármat. Én nem raktam farkaskévét. Farkaskévének híjtuk a legāsó kévét, a főső kévét pedig papnak. Az vót a pap. Útyhogy...

(Utána milyen munka következett?)

Hát, a nagybögögő. Akkor gyütt a nagybögögő. És összegerebjész-tük a tarlót, akkó sallóvā kévébe kötöttük, összeszēttük, kévébe kötöttük, és az a kepelugba oda löt téve. Útyhogy én nem raktam úgy a, mer vót, aki úgy rakta csak kötetlenű. És gyütt ēty szél, a kuszáttat elvitte. Hát abba is búza vót! Útyhogy én aszt mindig bekötöttem. És a rakodás is, mikor hortug be, a rakodás is könnyeb vót, mer a kuszátt is kévébe vót. Aki nem kötötte be, annak mög, mint a takarmánt, fölatták a köcsira, rosszab vót vele rakodni.

Elmondta: Finta József, 75 éves.

Páty, 1987. július 26.

A s z ü r e t i b á l r ó l

Hát a falungba úty kezdődött, hoty fiatalokat összeszēttük, mēg asztán akkor ugyē ki mejiknek udvarút, aszt elhíta párjának. Csikós legin hīt magának párt, asz csikós lēám vót, a csősz legin is hīt magának, azok mēk fönn űtek a kocsin. Azokat kocsi vitte, a csikósok mēg mēntek hát lovon, asztán aki vót a párjuk, am mēg mēgin odaūt a köcsira. Birónét magát, magát vittük mēg a birót. Ugyē mēg az első csikósnak a párjo, az űt a biróné kocsiján elöl a kocsis mellett. Asztá így mēntek végig a faluba, mēg emēntek Sárbo-gárdro is, ott is mēkkerütük a falut. Bohócok vótak, cigányok vótak. Jó bekormúták az embērt, csak kiát lesekēnnyi | a cigányok... Bohócok is összevissza ölēgettik az embērt, be köllöd bújni, hogy nēhogy mēkszorongassák az embērlēányát.

(Milyen ruhába öltöztek föl a lányok és a legények?)

A legények bő, gyönyörű bő gyódszgatya nagyon szépen lő vót vasáva, kiredűve úgy régiessen. Nēm úgy, mind most, úgy régiessen szépen, mēg a lányok is ugyē. A bíróné piros szoknyába vót, asztán hátra vót köttel a feje nagyon szép piros kasmír kendővel, asztán az úgy út a kocsin avval a bubbos ujjal, ami vót a blúzabu. Asztán azok mēntek elül, utánnq mēg a csősz legények azok is a párjukkal, azok is szépēm fő vótak őtözze, ijem fehér ruhábq, lērakva, gyönyörűen kivasáva, asztán oanok vótak, mind a hab, oan fehérrek. Annyira szerettek. Mindēn évēn vót itt. Má mongyuk aszt, én nēm vótam benn, én nēm mēntem ē. Na mēg, de a fiúk ēmēntek, a testvégyeink, hát, akik vótak. Má ugyan szēgények ēmúltak. De azok ēmēntek, azok mindig, mer vótak szép lovak, asztá fölőtöszték, asztám azok vótak. Csikósok vótak ōk, mer nagyon szerettek a lóval bānni, mēg jól át rajtuk ugyē ott útek a lovon, asztá úty tuttak ottam feszittenyi. Hát azelőtt így vót, hát.

(Hol tartották a mulatságot?)

Benn a kocsmaudvarba, ot csinátok ijen, ijen | amire aggatták a szöllőt, drótot husztak, ducokat husztak ki, asztá āra csináták, asztá āra aggatták. Vót ēgy nagyon szép | kosarat is csinátak. Az ēgy naty kosár vót tele szöllővē, asztán asztat usz szokták kisorsúnyi ugyē, hogy ki nyerte mēg. Kisorsúták asztán így | Mēg asztá, hotyha lopták a szöllőt, aszt mēgbüntettik űket, azér fūzetnyi köllöt nekik. Hát ez is a bevételhő mēnt ugyē, ez is a bevétehő mēnt hát. Sok vót itten, mer azér a katalikusok is külön tartották, asztám mēg másik is vót ugyē, másik vallásúak is ugyē. Hát azér egybevótak, mer azér csak | dehát így azér hát mongyuk az, hogy ot tartották a katalikusok, azok ot tartották, izének hljták aszt az nēm, az nēm kulturház vót, hanēm hát Szent Imre, nēm tom mijen, annak hljták, asztám oda mēntek, azok ot tartották. De a másikok meg a kocsmaudvarba, má mikor oan vegyes vót, akkor a kocsmaudvarba tartották. Nagyon szép vót, nagyon kíváncsi vót mindēnki. Hát azér részt vēnnyi én is részt vēttem, mer a hugom a ben szokott lēnnyi, a ruhájját én csinátom. Mēg a férfiaknak is én redűtem a gatyát mēg, mer gatyának hitták, mēg a szallagot rá, három sor szallagot rávárnyi. Hát ugyē azér részt vēttem benn, mer ha ugy nēm szerettem úgy ēmēnnyi sēnkinek sē párjának, nēm mēntem. De a testvérēm, az időssebbik ē szokot mēnnyi.

Elmondta: Koncz Miklósné, 79 éves.
Sárszentmiklós, 1987. december 20.

(Hogyan lett méhész, Józsi bácsi?)

Az ötvenes évek elején úgy gondolkosztam, hogy mire mögörek-szök, akkorára ojan könnyep foglalkozást biztosíccsak magamnak, amit a gyengép fizikumom mellett is el tudok végezni. És akkor hozzáfoktam méhészkdni. Elősször vöttem kaptáarakat, és azokat rajokkal betelepítöttem. És abba az időbe még nagyon jó vót méhészkdni, mert ekszténzív mezőgazdálkodás mellet nagyon sok virág vót a határba, útyhogy elég jól jövedelmezött a méhészet. És vagy | tísz-tizénkét évig méhészkdtem is, nagyon jó gyüttem ki vele, de hát asztám mikor újra téesztag löttem, sok volt az elfoglalcságom, és az ekszténzív gazdálkodás mellet már az a méhész | legelő, ami addig vót az ekszténzív gazdálkodás mellett, az intenzív gazdálkodás mellett mán az nem volt, mert lészántották a tallókat, mēkka-pálták a területöket, s nem volt annyi virágzó terület a határba, hogy aszájos időbe a méhek mēk tuggyanak élni. Az elfoglalcságom végett így asztám fölszámoltam, mert abba az időbe még ēkszténzív gazdálkodás fojt a mezőgazdaságba, kukoricába a kisparasztok tököt termeltek, takarmányozásra. És akármijen aszájos vót a nyár, a tök virágzott! Ha hordani nem is tuttak a méhek, de mögéltek a tökvi-rágbul, mögéltek, nem köllött űket ötetni.

(Milyen teendői voltak a méhészet során?)

A méhekkal... hát, ugyē tavasszal előkészítöttem űket, a hordás idejire fölerősítöttem, hát ötettem űket tavasszal, hogy mire elgyün a hordás ideje, akkor mēgerősöggyenek, mert az erős méhcsaládok, azok tuttak hordani, és az, az vót a jó, hotyha a család, mire az akácvirág mög'gyütt, akkorára erős lögyön, hoty tuggyon hordani. Asztám mikor a hordás befejezése felé közelödött, akkor asztán hát kipörgettünk.

(Hogyan történt ez?)

A pörgetés? Hát a pörgetés úty történt, hoty kiszöttük a mézeskeretöket, és asztat fölnyitottuk, és vót pörgető, és a pörgetőbe asztán kipörgettük a mézet.

(Hogyan szokta értékesíteni a mézet?)

Abba az időbe én a földművesszövetközethél szerzőttem, és a földművesszövetközethél átattam a mēktermelt mézet. A földművesszövetközethél kaptunk kedvezményős méötetőcükrot, kaptunk, asztám viaszkot, lépet kedvezményős áron, és így szerzőttünk a, a földművesszövetközethél, és a terményt őneki attuk át.

Elmondta: Bozó József, 85 éves.

Újkígyós, 1988. július 29.

Nyelvjárási szöveg Felsőlakosból
(Gornji Lakoš, Szlovénia)

A szövegközlésre a Maribori Egyetem Pedagógiai Karának Magyar Nyelv és Irodalom Intézete által a muravidéki magyarság körében végzett élőnyelvi kutatás ad lehetőséget. Az oktatók és hallgatók együttműködésével folyó vizsgálat keretében KÓSA ERIKA II. évfolyamos, magyar-matematika szakos hallgató 1991. április 14-én készítette a magnetofonos szövegfelvételt szülőfalujában, Felsőlakosban (Gornji Lakoš-ban).

A kutatópont a szlovén-magyar kétnyelvű területen fekszik, a szlovéniai magyarok lakta vidék központjától, Lendvától (Lendavától) délnyugati irányban néhány kilométerre. Az 1981. évi felmérés szerint 516 lakója közül 404 fő, vagyis 78,3% magyar (I. VERSEGI GYÖRGY fel. szerk.: Magyarok és szlovének I. ÁGK, Bp., 1987. 93). A lakosság 18,8%-a a 65 éves kor fölötti, 63,6%-a a 15-64 év közötti, 17,6%-a pedig a 14 éves korig vett nemzedékhez tartozik (vö. i.m. 89). A település nyelvjárási-néprajzi vonatkozásban szlovéniai göcseji falunak számít.

Az adatközlő GÖNC ANNA helybeli lakos. 1913-ban született Felsőlakosban. Háztáji gazdálkodó; korábban egy ideig kötődében is dolgozott bejáróként Lendván. Az adatgyűjtő nagyanja.

A szövegjegyzést MOLNÁR ZOLTÁN végezte 1991 júniusában-júliusában.

Gönc Anna vagyok, felsőlakosi. Itt születtem Felsőlakosba, ezéerkilencásztizénhárom október három. Azután is itt lőtem. Csak, mast nēm ebbe há, ebbe, házbo lakok ahol születtem. Egyedüť lőjány vuotam. Apám anyámmal mēg lēn, éltünk, amik fērhöz mēntem. Mikor fērhöz mēntem akkor másik házshoz mēntem, de nēm a fērhemhöz, külömb, családog vuotunk, külön vēttünk házot ott éltem mēg mēm mast is lēlők.

(- Férje hová valósi volt?)

Hosszifalusi. Ah, lēánkorom na ez vuot, mer ētyke vuotam nēm vot jáccutársom. De a szomszidba ugyanennyi idős lőjány vuot mind lēn. Avve min tezsirők éltünk. Vagy nálig vagy nálun vuotam. Ott is ētkésztem, nálík, ű mēg nálunk tőpször. Csak alunni mēntünk ha-za. Ot jáccotunk, na űő talán, két-három ève előp fērhöz mēn mind lēn, azután szlēcclēlettünk. Ēn is másik házsho mēntem őt mēg evittik Hosszufalubá. Azután nēm vuot pajtásom sē. Mēg a, szomszidogba nēm vuot tőBB, lőjány sēnki fiug vuotak, de a fiuk jobban, őggyüt szerettek jáccanyi má lányok kōszt nem.

(- Nem vették be a lányokat?)

Nēm. Asztán, nah fêrhö mēnnis után, ott a másik házná ott u^j szomszídok lēttek sok szomszídok vuotak, mēm mig mast is összejá-runk min szomszídok, van ojan idūs asszony mint lēn, lēppen, avva mindēnnap ēggyūd vagyunk, hol náluk hun nálunk ebesztigetünk mer, má munkakēppesek nēm vagyun, mer lēn is, nyuoc hetven¹ nyuoc lēvezs vagyok. űō mēg nyuocvan. Asztán má dōgoznyi nēm birunk, ēs ēggyūt ebesztigetünk. De, lēn min magam lēra családóm van három gyêrkēm szüetētt ollan kiēsve, h lēt ēvig nēm vuot ēty sēm utánno h lēt ēvig mēgin nēm, utánno űt lēvre. De ezēk mozs velem nēm lēlnek. Ah legidūssep külön lēl külön családgyo van má annak is külön házo, a másodiknak is, a harmadik mēg Blēdzsbe ēl, od van családgyok. De amiko tēheti hazagyün já [= tévesztés] látogatuba mēg amiko tēheti gokat segít is rajtam, mēg ezēk is akik, ithon vannak. Amive tud-nak segítēnek jönnek csinyánok mindēt mer lēn má nēm biro. lēn má más nēm birok m¹ alunnyi sē ugy mind ahogyan kõne, mint amit mēg-ēsžēk, mēg esetlēg, valamit ha mēgiszok valami csekēlsēgōt. Asztán iGY lassan oda lērünk a, siriG, asztá eszámulok a z lēletēmme.

(- Hát azt még nem szabad. Inkább menjünk kicsit vissza még a fiatalokba. Volt munkaviszonyban valamikor?)

Vuotam.

(- Hol dolgozott, mit?)

Tizēnōt lēves korom után, tizēnnyuoc lēves koromig addig nap-számbo jártom. Akkor mēg lēltek Lēndván, a vározsba, sok, nagy gazdak parasztok is mēg zsiduk. Azokho jártom napszámbo. Mindēn-nap.

(- Mit dolgoztak?)

A mezzübe a szüölübe. Klēt kertōgbe takarításná itt-ot mindēn illent amit lēhetōt ki ide ki oda hīt aszt att eduōgozgattam, akko mēg bemēntem a gyárho. Nyuoc lēvig gyárbo jártō szēttērgyáro Lēnd-vára. De a szēttērgyár mēgbukot elmēt a gazdán Karlovácrā sokan emēntek utánno de lēn nēm mēntem el mer mán akko flērni vuotam de gyêrk m lē nēm vuot. De akkor is vuot ēk kizs vagyōnunk álātunkak ēs ēn nēm mēntem el. Na. Asztán, akkor azután nēm jártom sēhová nie nēm vuot lēhetūsig gyár nēm vuot sēhol mássāb gyár, akkor min pa-rasztok dolgoasztunk othon. Álātokat nevetünk szüölüng vuot, kizs birtokunk asztán abba dolgoasztunk mēg uGY, lēltünk.

(- Emlékszik még arra, hogy volt a gyárban? Egy napot mesél-jen el: mikor kezdtek, hogy dolgoztak, milyen munkája volt, mit csinált?)

Kōtöttem kōtüllēpēn, szēttērēket, na. ēs ollan, virág vuot akkor normát kōllōtt akkor is csinányi. Vuot ojjan, ēggyes mintāju kis szēttēr amit a szüölōtt gyêrēkre lēhetōt rá adni. Abbu harminc-ōd darabot kōllōt mēkcsinánom a nyuoc űra alátt. Ja. De ez má csak miko vátāzsbo jártom, ugy vagy rēgge vagy dilután, de amig ēty

parti dogozott akko mëg duògosztunk rëgge öttü este kilenciG. Akko më ki mennyid birť. Ja, mëkcsinányi az idü alatt. Asztán a zsidu álanďuan járt körü egissz, idü alat körü hogy mëlik hogyan duògozik. Ja. A, klëccë emëntünk vlëcìre mëgláttá akko má monta: – Mindlëk futkosztok nëm duògosztok? – Ja. Të esz nëm? Jah, de azlër juò vuot az az lëlet, juò vuot, de azlër mëkfizettek, különösen akik glëpön duògosztak. Juò kerestem aziër, de, amikor gyerekünk lëtt akko tovább nëm jártom oda së. Nem vuot ki vigyásztó vuona, ovoda nëm vuot. Nëm.

(– Hát otthon milyen munkával telt a nap?)

Hát az összes házimunka, zálátok körü utánno ki a mezzüre vaty hëgyre.

(– Kenyeret sütni szoktak-e?)

Asz coktam. Akkor abba zidübe csak kënyeret nëm árutak mlëG, csak zsömlit mëk kiflit. Aszt is Lënván. Hát asz mëk parasztok a aszt lëtel vaty hus melli zsëmlit nëm ëttek mëg észnek mas së talán, lën külömben, süttem oton vuot kis kemëncim is három kënyeret süttem, az elig vuot ëty hlëtiG. Ja.

(– Hogy kezdett bele?)

Hát, maguknak vuot lisztünk mer akkor sok juòszák termött asztán a malomba mëglëröttük. Háromflële lisztöt csinyát a malom. Barna lisztöt második lisztöt finom lisztöt. Akkor rozs is termött az mëk külön vuot òrve. Akko rozs, mëg a barna lisz második lisz össze vuot keverve, abbú össze vuot szitávo, akko oton csinyátun kovásznak montok, hoGY ami mëkketötte a kënyeret mer nëm lëlesztüve vuot. Az a kovász miko mëkket szlëpön, fökét akko az mëksavanyodot, akko miko efogyott a kënylër akko fő lëtt ásztatva, hidëg vízbe tettök akko la [= tévesztés] mëglangyosítottok, akkor asztán avve összegyurtok aszt a tlësztat uGY, kellü, lërtikre.

(– Tehát magát a kënyeret használták kovásznak is. Abból lett a kovász, a kënyerből.)

No mindig vuot hagyva asztá mindig azuj uj, uj hagyva mer olan sòkáik ha mëkszárodot akko evesztëtte a kelüklëpessligit, hogy mindiG a, ujjat köllött a, visszahagyni. Na akko miko az mëg vuot gyurva, akko miko láttok ho, má juò kesz kënyi...

(– Mit tettek mëg a liszthez hozzá? Csak a kovászt, semmi mást?)

A ma suòd bele, mëg vizet. Ja asz csak um min a tlësztat ho mëgl gyurtok csak nagyon puháro nëm szabado mer abba a kemëncibe miko be vuot tlëve, akko szlëtmönt akko rapo [= tévesztés] lapos kënylër vuot. Kicsit a keminyebre utyhogy akkor...

(– Sokáig kellett gyúrni?)

Ja, hát mlëga, lërezze a zembönek keze hogy asszo, nincs köszte liszt. Röndös masszának kö lënnyi. Na akko glüre be vòt fütfe a kemince. Legalábìs ëgy uòráve elü, juò ran [= tévesztés]

röndös tűz vuòd benne, akko az a tericse amik aZ, szlètmèn^{uò} pirosra eparásozo^t má, gondutok hogy mas má átmelegítötte a huòküret monták asztat amira a kemince alla vuòt, hogy izlè, akkor asztán lapád vuot, fábù csinyávo hosszi nyele, asztán miko kü vuot huzva a tűZ, akko kü vuòt a söpörve tisztán, asztán akko arà a, öa mög-izzu, huòkküre kemince fenekire szlèpön a hosszu nyelü falapátte be vuot töve a lapát mëg vuòt lè lisztözve hogy arrusz lecsusszon. Asztá szèpön lecsuszo^t ugy az a három kënylè, beosztva akko mëg a tlèsztájábu küvöttünk annyi^t, hogy az e vuot sodorva, ollan ujnyi vastakságro, akko mëg vuot az ugy rövittázsvo [?] föllü, asztán aszt is betöttök sűnyi de asz klèšüb mind a kënyeret. Amiko szlèp pirosra mëksüt ako küvöttök a kemincibü, asztán fokhajmáve mëg vuot kenyve, vágodzsirre mëgzsirozva az ègy juò èhetü lètel vuòt.

(– Minek mondták?)

Annak a neve ... [gondolkozik]

(– Laska?)

Nëm. Langali. Lángos. Urasápa mondva lángozs de külömben mi parasztok langalinak montok, de mlèg mast is a plèkslègbe sütnék meg árúnak, ijent. Asztán ez nagyon juò lètel vuòt ollan melegé mingyá juòlaktung belüle mire a kënylèr küsüt ara má, mëg mëkhidegüt hogy lehetöt belüle ennyi abbu juòlaktunk.

(– Meddig tartott az a három kënyér a családnak?)

Hát a vuòt hoty kitartott èty hlètig is, ha nëm akko süttünk elüb. Attü klèrdis hoty mekkorág vuotak miko mekkorát, gyurt a zembör uje mer hát a nëm lehet aszt a kilura nëm killa töttem a lisztöt csag gondolomformán. Asz mëg ollan hosszi fatekényübe vuot nyúva, mëg aba èccèr mëg vuot keleszve, akko mëg betöve a olan szalmaszakasztuba a szüölva [?] mëg vuot lisztözve asztá aba vuod betöve aba szèpön föket. Asztá abu a lisztös ruháve kü lehetöd bu-ritnyi a lapátön. Illen vuot a kënylèrsütis, de nagyon juò vuòt az a, fris kënylèr. Mëg aszt is miko küvöttük a kemencibü, akko mög vuod vágvo melegön. öggyig belülle asztán aszt is mëk köllöd vágodzsirre zsiroznyi a is finom vuot az a meleg, puha fris kënyir.

(– Említette, hogy voltak állataik. Milyen állatok voltak?)

Voltak tehenék is. Disznuk is tyukok is libák rlècik. Ezek mind vuotak. Mek sók. Ugy ragva a buòdba nëm köllöd vènnön csibijlèr mënni, vagy a mlèszárszègbe huslèr mënni. Mëkfoktok a zudvaro ahogya futkosztak asztán, má vuot hus. Ja. Disznut mëg, tlèlön váktunk leginkáb mer nëm vuot fagyasztu akkor. Asztán akkor be vuoccsa, páccuva sokáik pádzbo vuòt, akkor asztán fö lett aggatfa a, sza elüsszü mëkfüstüve ot lè a pallásro sztán füstös teritötök, mëg akko, abbu ki lèt pádzbu a pecsinyik, vuotak sütfè a combogbu. Az mëg bele a, vindügbe lööntfe zsirre asztá akkár barmiko lehetöd belüle kivönni juò falatokat asztán akkár bärhunnan hazamènt a zembö elüvötte mëg mingyá èhette, asztá sokszor ráütöt-

tünk tojást asztán, mellej^e züccsigöt l ünnepi ebid vuòt, rìegön. Asz mas mámo má nem csinyállák nagyon, nem. Csag bele a fagyasz-tuba asztá csak ugy észik, peik sohasé ollan juò mind aZ, Vuòt, na akkor mëG, föjüs tehenög vuòtak, abbu is nem vuòt a tej akko elad-va me nem vöttik a tejet. A tej föl^{ab}a vaját résztunk othon, csi-nyátun, de m'ëG miko sog vaj vuòt akko m'ëG kücsüttök vajzsirnak is. Az is nagyon juò vuòt rákennyi keny'èrre megènni. Akkor, a tu-rubu, csinyátun turut összegyurtuk paprikás suove, asztán, förak-tok dëszkáro sztán mëgvuòtak füstölve kicsint mëk szárítfa az mëg vuòt a turu szintin. Akkor mëk hátà a, nyersturut asz mëk hát süt-fl'èlire vaty tl'ësztáro hasznátok. De, a föjisse èccër baj vuòt. A zuram nem tudot fëjnyi. In mëg gyárbo jártom. Nëm vuòt aki mëkfëjd vuòna. A szomszidba vuòt ègy ollan szomszidunk, fl'èrfi, mëg asztá mę komák is lëttünk, a szomszidbu, asz szokta eh'nya föjnyi miko este gyüttem mëg a, vərə [= tévesztés] gyárbu tiz vòrako hogy akko nëm küòti fö a tehenöket, hogy mëkfüögye. Ha rëgge mëntem ötre, akko mëgin kora vuòt nëm föjtem, mëg örütem hoGY, oda'èrgyek mer, vuòt hogy miko naty huo vuòt akko gyalok köllöt mënni. Nem vuòt auto, a zëgisz faluba sënkinék, hoGY autuve lèhetöd vona mámo èty házná három izz van. Nah^a, asztán miko ère beleuntam montam neki: - Të, az is embör min të. Hát ha az mëk tudott tanuni füönyi akko të mëktanuhatód. Gyere mëgmutatom at tē neköm it nëm hiogac sënkid vaty pe', külöpök a gyárbu. - Asztá addig-addig nëm mën nëm mënt èccë csak mën neki, mëktanuta. Azután mëk sokszë m'ë baj vuòt az ota [= 'azt mondta]: - Kár hogy mëktanutam. - Mer máskor is mëk-föjtem vele. Asztá iGY mindënf'l'èlit othol mëgnevëtünk mëkterme-tünk mindën ènnivaluť. UtyhoGY nagyon a m'ëszárszl'ëgbe vaty pedig a buòdba nëm szorutunk mink csak ollan'èr amik hát a othon nëm birtunk mëkcsináni. Ippe illen vuòt r'ègi parasztl'èlet.

(- Gondolom, hogy nem volt sok szabad idejük. De hogyha volt, mit csináltak a szabad időben?)

Hát szabad idü nagyon nëm vuòt mëG, pláne má miko má h'èrhöz [= 'férjnél'] vuòtam akko mozing vuòt Lënván de oda soha nëm vuò-tun^l mi, ugyë mëg oda is mászkátun^l vona iszë addig juò vuòt hoty-ha pihentem vaty feküttem künn a gyümücsözsbe kicsit a fák alatt.

(- Hát még lánykorában szoktak azért elmenni bálba vagy va-lahová? Voltak bálók?)

Hát akkor nëm vuòtak nagyon m'ëk kocsmák së annyi min mast, mëg bálók csak a faluba ègyg l'ëvën talá kl'èccë ha vuòt va'ami tü-zoltu bál. Oda, de lëjánkóromba mint ètykit nëm engették el, füö-töttek, asztán in soha nëm vuòtam, mikor firhöz mëntem, akko mëg má, nëm jártunk illen heli ègygáltallán. Z'lën uram muzsikázs vuòt. Cimbalmozs vuòt. Asztán, vuòt ollan h'èt hoty, emënt vasárnap asz-tán pl'èntökön gyüt haza hogy addig mindëg öggyik lakodalombu a másigba mënt, addig l'ën ègy magam a, oton a gazdaságod vezettem më

mindig étettem még duògosztam szuòlùbe mindénhun magam. De avve keresöt plènszt hogy akkor, töp kerüt èk kis, lèletszinvonarra.

(– Menjünk egy kicsit vissza a gyerekkorba! Mit szoktak játszani, mikor gyerekek voltak?)

Hát, babásztunk. Ruhababákocs csinyátunk nem vuòtak ám ollan szlèp hajzsbabák min mast asztá, m^l neköm izs vuòt, hogy monta szlèpön, kicsit mëk kölöt ráznom: – Mama! – Szlèp hajzsbaba ronybu vartunk csinyátunk mi magunk mëg neki ruhát is, ja. Gumi-rabda, min vuòt, közel szomszidomba vuòt èty család akinek vuòtak Amèrikábo rokkonyaji. Onnaj kapogattak csomagoť. Onnaj küttek labdákoť. Akkor asztán, mikor ziskolábo is evittök a labdát, evü ehosztá az ah lèján a a Bèrlin Margit mas Amèrikábo van ò is ittà szintin, asztán mëg vereköttün^l vlègik csak ot: – Mamma! Ièn èk kicsint! Ièn èk kicsint labdázok. – Nëm hogy annyi időn vuòna mim mas hoty künn az üstökök alat mëg az utszilekön hányon mast edobállák hogy nëm küö, mëgunta a gyerök asz má, ikáb m^lèg a izs betihok televizit n^lèzni. Mer aZ, az mëg m^lèk hire sè vuòt hogy van a világon is, televiziu.

(– Milyen játékokat szoktak a labdával játszani? Csak úgy dobálták, vagy voltak valami játékok?)

Jáhà, pruòbátunk labdát a ligba, bèle mëg egymás hajgátok vele, a möG lövertünk hogy mëjik mennyi, üdejik tuggya verni hogy nëm ugrik el a tényere alu nëm fut el, asz min cámitot èty kettü háro n^lty hoty há hányik hà mëlik mènni többet tud, akko az gyuòsztezs vuòt merà lektöbbit a rávert asztá nëm ugrott e.

(– Nem tudom, említette-e, mi volt a lánykori neve.)

A zapámrv?

(– Igen.)

Hadlovics Anna.

(– Hadlovics Anna?)

Hadlovics Anna.

(Ha jól tudom, akkor harcos volt az édesapja.)

Harcoszs vuòt mëg vitlèz izs vuòt, mëg m^lèg mast is mëgvannak neki a zlèrmejl amit kapott. Klèt kizsà ezüstye, ègy bronz mëg èc cáro körösz.

(– És hol harcolt?)

Há küj a nagy világbo zèsü háboruba.

(– Ismerte maga?)

Högyni, hogynè m^lèg Ièn hordosztam mëk temettettem is el. Jaj am mëG, körübelü asz nëm tudom pontossa va^lam^l hatfan lèf körü vuòt hogy mëkhat. De anyám, az ojan fiatalon mëkhat negyvenöt lèvezs vuòt, ès azután magamra marattam.

(– Hány éves volt akkor?)

Anyám

(– Maga.)

lèn? Hátə, hány i lèhettem mēgá csak. Hát talán ətý huszonöt. Akko má asszon vuotam, młēg nēm is ə, űövelik laktam akko má, de lēnnálom aszt is lèn duogosztam e mēg lēnnálom hát mēg mēg onnaj lētt temetfe, fēl. No. Ollan beteksigöt kapod vízi beteksigöt ős nēm birták kigyogyittani a doktorok.

(- Gondolom, misére is szoktak járni. Meséljen valamit erről!)

Jártom misłēre mindik kizs gyerökkoromtu fogva. De gyalog, gyalog. Asztán ə, mēG, tūölenk, a Lëndva közel ə három kilomētēr, asztán, odánok, a postauton mēntünk hazánok mē beül a mezzeji uton. Miko a postautru lētlērtünk a hidak között, akkor a cipüket lēvättök, asztá mesztiláb, gyaloguton. A dájázson [?] mēk köröszttü a vízbe, így lē így lērtünk haza, de csoportossan. Akkor, azután, má, miko má akkoráro nyűöttem akko kaptam biciklit akko biciklin jártunk. Akko má nēm köłöt lēvetnyi a cipüt mer mezitláb nēm lèhet hajtanyi a biciklit. Akko mēg úgy jártunk. Na akkor, mire má akkoráro nyűöttünkə, akko má lējánkoromba mēkhítak kērösztantyanók. A szentháromsági kápolnábo, kēröszttüttem, vaty szentütettem egy lējánt ə vűögyifalusi, de mire má akkoráro nyűöt flērhö mēnt, Magyarországro utyhoGY, többet nēm köłöt ajándikunom sē sēmmi mēG, nēm is ismertem többet mēg nēm is láttom. De azután, vittem tizēn-eggyet kēröszttünyi. Eggy asszonnak vittem csak kilencet. De ebə a kilendzbü körübelü felę kēröszttüve vuot, a felę blērmávo. De akko miko a köröszttülizs vuot, vagy a blērmálás akko utánno vuot nagy mulaccság, vagy minálun vagy nálik. Mig dalosztunk is, mēG, na hogyan fojtassam továb? Mast ęcčē befenekütem.

(- Mit szoktak ajándékba vinni, mondjuk, a gyerekeknek? Sok volt, sokat nem vihettek nekik.)

Kis tojás cukrot az vuot a, leg, szöbb ajándik na akko narancs már vuot aszt ətý-kettü de nagyon drágo vuot, vittünk, mēk ha lējá-nyoknak annag vittü vittünk kendüt mēg lèn is kaptam fejkendüt, a fiuk ázok kaptak aszt a micisapkat, vagy valami zoknid vagy illes-miflēlit mēg azok is szintin cukrod vagy mine, młēg iskolábo jártunk addig mēk szoktak hozí toltartuot, mēg ollan kutyos toltartut anna nagyon örütünk, mēg benne tēl cēruzákke, mēg młēk különöse mējiknek a vlēgin radir vuot, az nagyon juo vuot, asztán illen vuot az ajándik. Miko flērhö mentə, akkor av vagy mēgnűösüt akko mē nagy ajándikoť, ki mit viött, lakodalomra a zeskvűöre ja. Hát neköm is, ęcčēre kettü-kettü, nűösüt mēgl flērhö mēnt. Akko másocčē szintin. Asztán há nagy ajándikot köllöt má akko vinnyi, má akko kicsid gazdagabbag vuot a nlēpek, lèn is, papland vittem nekik. Ajándigba mindēniknek. Akko ki młēg viött lepedüket, vaty tūrükűzűť, vagy asztalteritűť, illend vittek ə ajándigba. Tortát sūt-tettünk, aszt ęzē tortatartuva ęggyüt mēg ott is hattok nyáron is ot hatyták mēG lèn is a zenyimeť, hogy nēm vittök haza as sēm.

Ílen vuot a zajándikolás.

(– Hol tartották a lakodalmat?)

Hát akko mië mindëнки othon kinek mekkora, heje vuot, ugy a l-
ka lmaszkodott annyi vendigöt híť, de mas má náu, mindënhol vannak
ezëk a faluothonok is ott tartják, oda pakunak ot sütnék fűznek
meg ott tartják.

(– Milyen szokások voltak a lakodalomkor, mit szoktak csi-
nálni? Mi volt olyan érdekes a lakodalomban?)

Hát a, ugy min mas talán há daloznyi táncunyi.

(– Volt valami, volt vánkostánc?)

Ójje!

(– Az hogy ment?)

Hö, hogy mënt? Csinyátunk mëg naty kört, asztá a muzsikások
huszták hoty: – Zöld erdübe járni jaj de kelemes, az jühecs csak
óda aki szerelmes. – Akkor, nálq vuot ëk kizs vánkös szlëp arra
vuot klëszitöve, asztán az a körbe maga dalozott eZ dalosztá mëg a
többivel az összes többi nlëp, muzsikás mëk huszta. Asztán mikor
oda lërt oGY: – Annak adok csuokot kinek akarök –, akko kit mëg
akart csuokunyi ar elejbe lëdopta, a vánkost akkarnak mind a ket-
tünek rá köllött tëlrdëpünyi a közepün, asztán mëkcsuokunyi. Akko
miko, aZ a fűketek az ben maradott asz továp körä dalosztá mëk
forgod bent, maj a vánkost lërdöptette, asztán akko esz mëgin csag
dalosztá vlëglëjig, akko mëgin lëdopta a vánkös valaki elejbah
hát kit akart. Akkor asztán az mëgin odaugrott, lët lërdëpüt mëgin
mëgölëtik ëgymás mëk csuokusztak, ez így mënt amëddig a muzsikáso-
kat fűzettik mer eszt a többi vendig aki nëm vuot a körbe süöt
ollan öregök szerettik nlëzni, a fiatalok mëG ëccër csak má bánták
hogy üök mëk szerettek vuöna táncunyi. Asztán akko, abbamaradott
asztát abbamaradott.

(– A menyasszony is beállhatott a körbe?)

A mindëнки ja mëg vuot mënyasszontánc is.

(– Hát az meg hogy ment?)

Az mëg ugy mënt hogy izlë, bemonták a muzsikások: – Mast mëgy
a mënyasszonytán tánc. – Arra muzsikátok ës aki a, mënyasszon lërd
táncut annak köllöt fűzetni asztán sokszë csak kettüt fordud vele,
akiben a nűö is nűök is összefoguszkottak az is mekcsuokuohatta,
táncocös mënyasszont asztán akko mëkcsuokuták ëgymást, akko izë
mënt a másik mëgin fűklërni. Asztán ez is mënt akkor a, muzsiká-
sok örütek neki mer akkor avve is sokat kerestek ja menná többet
táncutak a mënyasszona ja de aZ ugy vuot hogy akkor a ah az a
mënyasszontáncná, a mënyasszonnya mëgosztották a deresëtët [= 'ke-
resetet'] mer hát asz nagyon ëfárodott, mer akkorán ëfárosztották
ugyë, plänë gyors csárdás mikor táncutak akko anná jobban fűzettek
hogy menná továb mënnyën a tánc.

(- Mikor lett vége? Amikor nem volt már, aki megvette volna? Vagy a vőlegény vette meg a végén?)

Ja vőlegény a vőlegény miko megunt akko megvütte. Akkor az asztán a mékfizetöt nekik hoGY mas muzsikállonak másokra asztá mēnasszon mē evezette a hejire, ahu ütek mindig a, a mēnyasszony vagy a, nāszpār párog vuot a nāszn^lēpek azok mindig a fűō helōn ütek a, szobānok a közepin mēg bellū.

(- Hallottam, hogy a menyasszonynak meg a vőlegénynek egy csészéből, egy pohárból kellett inni. Ez igaz?)

Az igaz. Nēm. Poharank nekünk is mindēnikünkneg vuot, pohārun de tányirunk egy vuod de m^lēg mast is mēgvan. Mast is mēgvan. De m^lēg a zanyāmē is az vuot, mēnyasszontányl^{ēr}. Akkor asz etōttök fl^{ēr}e hotyha l^{ēr}n valamiko, ugy járung vaty fl^{ēr}jhēz mēgyēk akkor a zenyim is lēs̄s asz tiszta porcōlān hoGY átlānyi mindēnt rajta. Mēk csuppa ruōzsa, na. Asztān mēk kollōt m^lēg, vōlla, kalāny kl^{ēs}. De a kl^{ēs} az nēm, ēszcājg vuod vaty hol a, kalānyve vēllāve ēty-forma min manapsāk hogy van, hanēm azon a gyōngyhāszkl^{ēs}z vuot, kiskl^{ēs}z zsepkl^{ēs}, asztān a, be vuot izl^{ēr}e szl^{ēr}p kaucsuk fl^{ēr}nyēs kaucsuve vonyva neki a, a nyele mēg juō l^{ēr}ēs, juō kis kl^{ēs}z vuot. De miēg a, poharak mēgvannak nekünk is a kettū mēg a tányl^{ēr} is, de a kl^{ēs} mēg a kalān vēlla azok nincsenek. Hoty hovā lēttek arru má nēm is tudok. Illen vuot a mēnyasszonyl^{ēr}et is.

(- Említette, hogy volt szőlőjük is. Gondolom, hogy a szüret volt a legkedvesebb munka a szőlőben. Meséljen el egy szüretet!)

l^{ēr}n is nagyon szeretēm a szüreteť, mer a zl^{ēr}n szūleimnek nēm vuot szūōlūōjik. Nēm vuot szūreťtyik. Amikor kislāny vuotam, a szomszidokho is ehītak, szūreťre hoty szerettem lēnni l^{ēr}n is tār-sasāk közōtt is mēg a szūreťōn mēg asz a juō, szūōlūket kuostugat-ni. Asztān, na akko miko nekünk is lēt hogy má külön csalādog vuotun mi, akkor nekünk má lēt kl^{ēt} naty szūōlūnk mēk kl^{ēt} hejōn. Ēgyig vuot Lēndva-hēgyōn ēgyik mēg a hosszifalusi hōgyōn. Asztā hát sok szūreťulū kollōt, mer sok smarnicāng vuot abba a zidūbe, ahho mēk sok n^lēp kollōt mig asz szōdōgettük mer sokszor a, zūōszi szl^{ēr}l nagyon lērāszo a földre. Asztā sog vuotak sokszē mīk tizen is. Asztān, sōttū amikor, kl^{ēs}sū ūōz vuot huōharmad vuot kl^{ēs}ūp kezdōt a lēhetōt szēnni, hāt sōtitūt hamar sōtitná talān nēm lēhet szēnnyl sōt smarnicāt. Asztān hát tōb napig is mēktartott. De akkor mindl^{ēr}g ugyē, vuot a ennyi n^lēpnek kollōt sokat kl^{ēs}zitenyi, otho rēgge fōketem korān, má három vōrako, asztān mēksūtōttem mēk-kl^{ēs}zitōttem ott ottan, akko l^{ēr}n is fōl lēhessek kōsztik akko dl^{ēr}e csak melegitōttem, mer mindēn yu vuot ahol lēhetōtt azēr valami keveset mēkfūōzni vaty sūtni is de annyit nēm. Asztān na akko asztā dl^{ēr}e rōndōs tālolāzs vuot, rōndōs ebiD, akkor mindēnki azon vuot persze, mer ha l^{ēr}n emēntem másokho, vissza cseribe, l^{ēr}n is azon votam ēttünk asztā má csak mēnyūnk hogy menyē tōbbet szēhes-

sünk. De azè, sokszè m'èg vuot hoGY, mindènszentökko is szöttök aszt a smarnicát hogy annyi vuot, m'èg akkorán lèn vuot. Asztán, borunk is sog vuot, m'èk smarnicázs vuot keverd bor, juò izletözs vuot, asztán nèm tuttok hová t'ènni mer gyerökök, három gyerög vuot igaz, no de az nèm ittak, sè mik mi magun m'èk ketten nèm birtok m'èginyi, asztá oton borm'èris tartottam. Jöttek a n'èpeg vit-tik. Akinek nèm vuot s'èmi je. Munkálatokra haza is dèvizsonszám, utyhogy vuot ollan, nap hoGY, biciklive k'èccö emöntem a hëgyre asztá, husz-husz litért hosztam, a biciklin. Hogy ollan nehez a ali bittam hajtanyi a biciklit, hogy mindig gyöttek l'èrtek. Na akkor m'èg vuot ugy is, hoGY, hosztunk haza tehenyöke horduba asztá uGY. Asztán, harminc-negyven akq, szokot l'ènyi, èggyikè l'èvön is m'èg a másik l'èvön. Hát annyit hoty hojan ittung vuona m'è. Accá ab-bu is pl'ènzeltünk mert nèm vuot akko gyár m'èg gyári munka, hogy a valahol a zembör keresöd vuona pl'ènszt. Asztá ebbü pl'ènzösztünk, hogy a, amit említottam zúram muzsikázs vuot am m'èg ot keresöt asztá azè szöginysin nèm vuot a gyerék közööt sè m'èg, azl'èr, a z'èlet m'èg vuot utyhoGY, ahogyan, l'èhetött, mer, a munkás n'èz m'èg mast is m'èg akkor is mindène vuot, ja. A m'èk kölö duögoznyi, de, ahogyan, a nap két, m'èg mi elüp kétünk a m'èk feküttünk min a nap l'ènyukszott, ja. Csokszè alig vuot, valami a z'èjjelbü. De m'ègis job vuot min mast, mas m'èg nagyon hosszi az l'èjjel az a baj, ja. M'èg, nincs társalgu sè, m'èk pajtás sè m'èg m'èg, álom sè sokszor.

(- Maga szerint mikor volt szebb az élet? Úgy valamikor régen, még a maga ifjúságában vagy most nekünk, fiatalabbaknak?)

Hát asz sè mas szásszè szeBB l'èled van különösen fiatalnak. Sok a lehetüsic sokfeli m'èhetnek, mer aluty eviszi a bármillen messze üöket, m'èk sok a mulaccsák sok a kocsma sok a diszku m'èg a zene, ot l'èveszhetik a világot, röndössen de tehenös szekl'èrre nèm l'èhetött emènni valahová, ja. Az ollan mind a csigaváktotás, ja. Asztán, de^h asz szondom hoGY, hogy mast izs bele vajok nyugodva^h mert azl'èr, mindönöm azl'è m'ègvan. Utyho nèm szüküöködök. M'èg mikor a lekszöB, l'èveim m'èg akkor mikor m'èg a, öggyerökök (?) akkoráro m'ègnyüöttek, hogy má tuttak magokru m'èg, segitteni izs birtak is összüd vuotunk akko vuod vigan a család m'èg, juò egl'èssig'èseg vuotak m'èg mink is, mink mindè, ahogyan èty, juo családnok küö l'ènni mer minálunk, veceködis nèm vuot, z'èn uram r'èszögös nèm vuot, m'èg, káromkodu sèm. Gyerököket szerette mind, m'èg, m'èg, ringatta is, mer èggyikneg bölcsüje vuot ringu bölcsüje, asztán a siruuz vuot hosszi l'èjelbe, sokszè, nadráksziát rákötötte a, bölcsünek a, karfáláro, asztán a, zágybü, a nadráksziije ringatta m'èg ugy altatta el a, a gyerökötè. A ringè bölcsübe.

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

HOFFMANN ISTVÁN: A jelentésbeli helynévalkotás	3
MEZŐ ANDRÁS: Szentkirályszabadja és társai	25
FERENCZI GÉZA: A <i>Kerlés</i> és <i>Kerelő</i> helységnévről	37
MIZSER LAJOS: Győröcske mai vezetéknevei	45
DRÓTOS ANDRÁS: Sajópetri családnevei	49
P. LAKATOS ILONA - TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT: A családi helyhatározóragok szociolingvisztikai vizsgálata...	57
NYIRKOS ISTVÁN: Az inetimológikus magánhangzó	69
NAGY JENŐ: Szótörténet - viselettörténet	83
DANKÓ IMRE: <i>Bosnyák - bosnyák bazáros - bazáros - botár</i>	89
B. PORKOLÁB JUDIT: A <i>fölyhő</i> szó jelentésgazdagsága Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem c. eposzában	97
KOCSÁNY PIROSKA: Horváth Imre: Virágok mestersége - A nagyváradi költő aforizmakötetének nyelvi elemzése	105
BACHÁT LÁSZLÓ: A bonyhádi diáknyelv a harmincas években	123

Ismertetések, bírálatok

Nyelvtudomány: Magyar dialektológia, Szlavisztika (Ism. KISS JENŐ)	139
Új Magyar Tájszótár II. (E - J) (Ism. JAKAB LÁSZLÓ)	146
Két székely szótár (Ism. K. SZOBOSZLAY ÁGNES)	150
Tóth Imre: Ipoly menti tájszótár (Ism. TUBA MÁRTA)	159
Várkonyi Imre: Büssüi tájszótár (Ism. KÁLNÁSI ÁRPÁD)	162
A magyar nyelv rétegződése (Ism. KÁLNÁSI ÁRPÁD)	166
Domokos Péter: Szkitiától Lappóniáig (Ism. KÁLMÁN BÉLA)	173
Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio linguistica Tomus XIX. (Ism. SALAMON ÁGNES)	178

Nyelvjárási adatok

SZABÓ JÓZSEF: Nyelvjárási szövegek néhány magyar nyelvjárászigetről	187
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Nyelvjárási szöveg Felsőlakosból.	198